

ВЕСНІК

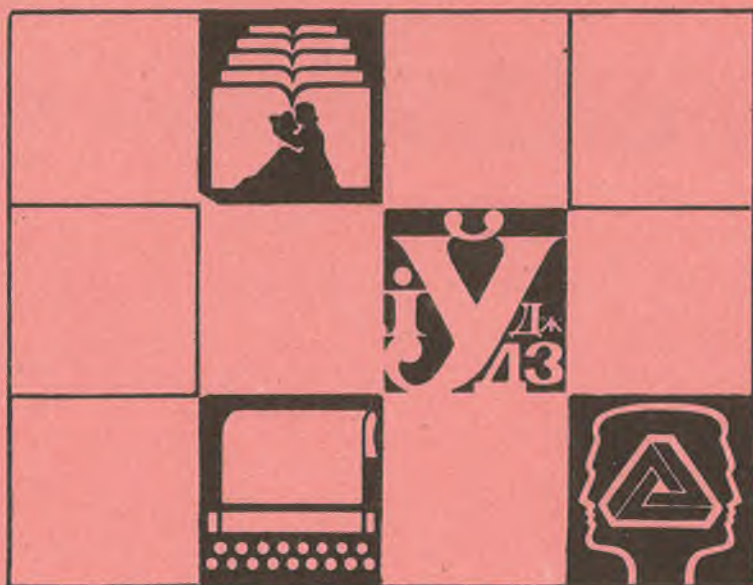
Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

2 '93

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Няхай М. В.</i> Гісторыя ў аб'ектыве рамана аб сучаснасці (на матэрыяле «Палескай хронікі» І. Мележа)	3
<i>Шумская Л. М.</i> Аб некаторых асаблівасцях паэтыкі трылогіі Д. С. Меражкоўскага «Хрыстос і Ангіхрыст»	6
<i>Башкіраў Д. Л.</i> Да праблемы архітэктонікі драматычных твораў Леаніда Анцрэева	8
<i>Вашко П. П.</i> А. Аверчанка і сучаснасць. Адэкватнасць смеху ў часе	11
<i>Сакалова А. В.</i> Да гісторыі літаратурнай спрэчкі А. І. Эргэля з Л. М. Талстым	13

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Бурак Л. І.</i> Параўнальныя звароты ў драматычных творах К. Крапівы	17
<i>Якубовіч Т. І.</i> Множнасць словаўтваральнай структуры слова ў словаўтваральных гнёздах з зыходнымі назоўнікамі	20
<i>Сцепанчук Ю. А.</i> Сацыякультурная дэтэрмінацыя працэсу запазычання лексічных адзінак	23
<i>Роўда І. С.</i> Словаўтваральна абумоўленыя лексічныя лакуны рускай мовы (працяг)	25
<i>Прохарава С. М., Чумак Л. М.</i> Поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў святле вербацэнтрэчнай тэорыі сказа	28
<i>Кіклевіч А. К.</i> Аб некаторых сінтаксічных уласцівасцях квантарных лексем	30
<i>Норман Б. Ю., Казлоўская Л. А.</i> Фатычная функцыя мовы і граматыка рускага дзеяслова	34
<i>Пазняк І. Д.</i> Да псіхалінгвістычных метадаў даследавання лексіка-семантычнай групы слоў	36
<i>Пастуховіч А. Ф.</i> Дыферэнцыяцыя авербальных сродкаў і іх месца ў спецыяльных тэкстах	39
<i>Гуруская Ю. А.</i> Ключавыя ўласныя імёны і ідэястыль	41
<i>Махоціна С. У.</i> Моўны стэрэатып 'здольнасць чалавека выпраменьваць святло, ззяць' у фальклоры балгар і беларусаў	45
<i>Прыёмка В. В.</i> Праблема ўзаемаадносін паэзіі з абрадам у вяселлі Піннічыны	47

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Стральцоў Б. В.</i> Эсэ: ад жанру да метаду	51
--	----

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Равіцкі В. В., Лебядзінскі С. І.</i> Віды чытання і іх метадычная рэалізацыя ў сістэме выкладання рускай мовы як замежнай	53
<i>Каламінская В. Я.</i> Уплыў індывідуальных якасцей асобы на яе становішча ў групе	56

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Фёдар Іванавіч Куляшоў	59
----------------------------------	----

РЭЦЭНЗІІ

<i>Лявіцкі Ю. А., Насырава А. Б.</i> Праблемы лінгвістыкі тэкста	60
<i>Шакун Л. М. Н. Bieder.</i> Die erste und zweite Wiedergeburt der weissrussischen Sprache und Kultur; Die gegenwärtige sprach- und kulturpolitische Entwicklung in Weissrussland	62
<i>Ярмоленка Р. В.</i> Беларусско-болгарские языковые параллели	63

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з красавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

**Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія**

2'93

ЖНІВЕНЬ

МІНСК
„УНІВЕРСІТЭЦКАЕ”

Галоўны рэдактар В. Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П. М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Л. М. ШАКУН (*адказны рэдактар*),
М. А. БЕРАЗОВІН, І. К. ГЕРМАНОВІЧ, У. Б. ЖУРАВЕЛЬ
(*адказны сакратар*), С. В. КАНДРАЦЬЕВА, У. Г. КАРОТКІ,
А. А. ЛОЙКА, Б. А. ПЛОТНІКАЎ (нам. адказнага рэдактара),
М. Р. ПРЫГОДЗІЧ, А. Г. СЛУКА, Б. В. СТРАЛЬЦОЎ,
А. Я. СУПРУН, П. П. ТКАЧОЎ (нам. адказнага рэдактара),
І. А. ЧАРОТА, І. В. ШАБЛОЎСКАЯ, П. П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, № 2, 1993

Издательство «Университетское».
220048, Минск, проспект Машерова, 11. Дом книги.
Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 20-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар *А. А. Сьмоў*
Малодшы рэдактар *Г. М. Добыш*
Мастацкі рэдактар *Р. У. Кондрад*
Тэхнічны рэдактар і карэктар *Г. І. Хмарун*

Набор і вёрстка выкананы на выдавецка-рэдакцыйнай сістэме «Саюз».

Здадзена ў набор 22.07.93. Пацпісана да друку 16.09.93. Фармат
70×108¹/₁₆. Папера афсет. Друк афсет. Ум. друк. арк. 5,6. Ум. фарб.-адб.
6,12. Ул.-выд. арк. 7,74. Тыраж 750 экз. Заказ 707. Цана 25 р.

Адрас рэдакцыі: 220080, Мінск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 20-65-42.
Выдавецтва «Універсітэцкае». 220048, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Дом кнігі.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

© Веснік Белдзяржуніверсітэта, 1993

М. В. НЯХАЙ

ГІСТОРЫЯ Ў АБ'ЕКТЫВЕ РАМАНА АБ СУЧАСНАСЦІ (На матэрыяле «Палескай хронікі» І. Мележа)

Гістарычны раман не толькі захоўвае самастойную ідэйна-эстэтычную каштоўнасць, але яго аспекты адчувальна праяўляюцца ў іншых разнавіднасцях, адной з якіх выступае раман аб сучаснасці. Раманісты, якія ставяць задачу стварэння пэласнага малюнку на матэрыяле сучаснай рэчаіснасці, асвойваюць грамадскае жыццё пераважна па прынцыпу гістарычнага ці нацыянальнага супастаўлення, гістарычны час аднаўляюць галоўным чынам у мэтах паглыбленага пранікнення ў новую грамадскую абстаноўку і супастаўлення новага са старым. У экскурсах у мінулае і іншых асаблівасцях ідэйна-мастацкай структуры раманаў аб сучаснасці сінтэзуецца філасофскі і сацыяльны пачатак, пашыраюцца пошукі і адкрыцці ў сферы маралі і агульначалавечых каштоўнасцей. Аднак трансфармацыя і адаптацыя гэтых твораў у літаратурным працэсе — складаная з'ява і вывучана яна далёка не ў поўнай меры. Да таго ж, гісторыка-функцыянальны падыход да вывучэння твораў сведчыць, што час і абставіны заўсёды высвечваюць і актуалізуюць тыя ідэі і праблемы, якія найбольш адпавядаюць эпосе. З ходам зменлівай гісторыі становіцца бачнай зменлівасць твораў як мастацкай каштоўнасці. Новыя погляды на жыццё маюць канкрэтна-гістарычную абумоўленасць і садзейнічаюць адкладненню ацэнкі твораў. Таму прыцягненне да аналізу раманаў аб сучаснасці, асабліва некаторых буйнамаштабных твораў тыпу «Палескай хронікі» І. Мележа, у якіх гістарычная тэма, гістарычны матывы прысутнічаюць не столькі самакаштоўна, колькі як прыём, які, па-майстэрску ўплецены ў агульную сюжэтную канву кампазіцыі, з'яўляецца цалкам правамерным і нават неабходным. У папярэдніх даследаваннях гістарычны і сацыяльна-палітычны аспект мележаўскіх раманаў спецыяльна не разглядаўся, упамінаўся толькі мімаходзь. Менавіта ў гэтых адносінах пісьменнік застаецца дасюль найбольш недаацэненым. Грамадска-гістарычны матывы ў трылогіі не прэваліруюць, але яны часта ператвараюцца ў своеасаблівы ключ да тайнаў гісторыі, у пудыводную нітку ў мінулае. Погляд у 20—30-я гады не з'яўляецца ўдэкам ад сучаснасці, у чым некаторыя крытыкі спрабавалі абвінаваціць І. Мележа. Яго маральна-філасофская думка, адносіны да гісторыі і месца чалавека ў ёй грунтуюцца на неабходнасці аналізу палітычнага і грамадскага жыцця сучаснасці, у кантэкст якой уключаецца яго творчасць. Гэта значна пашырае гістарычны круггляд пісьменніка. Складанасць праблемы ў тым, што знешне «Палеская хроніка» не з'яўляецца творам з двума часавымі пластамі — сучасным і гістарычным. Але ў раманах І. Мележа востра адчуваецца гістарычная праблематыка, гістарычны погляд на жыццё, на сацыяльную і маральную канцэпцыю часу. Яны прысвечаны важнаму гістарычнаму этапу ў жыцці беларусаў, у іх сапраўды, на самай справе адлюстраваны гістарычны час — прэдадзень і пачатак калектывізацыі, прысутнічае тэма мінулага. Значная частка герояў з'яўляюцца ўласна гістарычнымі асобамі (Чарвякоў, Галадзед), вядомы прататыпы іншых герояў. Працэс духоўнага пераўтварэння чалавека пад уплывам гістарычных абставін, асэнсаванне як пазітўных, так і негатўных пачаткаў жыцця ў канкрэтна-вобразным і канкрэтна-сітуацыйным аспекце даследуюцца ў хроніцы шляхам распрацоўкі вобразаў шматлікіх каларытных персанажаў. Гісторыя праяўляе сябе ў шматгалосці народнага жыцця. Асабліва павышаюць каштоўнасць хронікі як мастацкага твору, надаюць новыя маштабы асэнсаванню гістарычнай эпохі вобразы сялян. Тут і прадстаўнікі маладога пакалення Васіль Дзяцел і Ганна Чарнушка, Міканор Глушак, Яўхім, Хоня, Маня, Хадоська. І нават праз прыватнае жыццё сялян, старэйшых па ўзросту —

бацькоў Ганны і Васіля, старога Халімона Глушака-Карча, Нібыта-Ігната, Аўдоцці Сарокі, Андрэя Рудога, Алёшы Губатага і іншых — вытлумачваюцца найбольш характэрныя сацыяльна-гістарычныя, маральна-псіхалагічныя, духоўныя і паўсядзённа-бытавыя аспекты быцця сялянства. Письменнік сцвярджае каштоўныя традыцыі, якія нельга пакідаць у мінулыя — любоў да зямлі; узвядзена чалавек, які мае з ёй трывалую сувязь, услаўляе пазію земляробчай працы, звяртаецца да вытокаў сялянскай прадавітасці і народнага светаразумеання ў духу вясковай прозы, якая традыцыйна заўсёды склялася да гістарычнай тэматыкі. Клопаты аб прыродзе, дбайнае зберажэнне лепшых вясковых звычаяў, гісторыя жыцця дзяцей як шмат у чым пераасэнсаваная, нанова перажытая духоўная гісторыя бацькоў, павага да старэйшых маляўніча адлюстраваны ў лёсах куранёўцаў. Усе яны ўспрымаюцца як носьбіты і захавальнікі нацыянальнага пачатку, той каранявой сістэмы, якая жывіць духоўныя сілы народа. Маштабнасць характараў сялян І. Мележа выўляецца ў дыялектычнай супярэчлівасці бязмежнай любві селяніна-сейбіта да зямлі і ў гістарычна абумоўленых рысах прымітыўнай прыватнаўласніцкай псіхалогіі. На пэўным этапе гісторыі гэтыя якасці становіліся крыніцай вельмі драматычных, а то і трагічных перажыванняў. Але не ўсё ў жыцці залежыць ад асабістых якасцей людзей. Новыя гістарычныя абставіны сталі перашкодай на шляху самых узвышаных парываў у паводзінах чалавека. Пераход да калектыўных форм гаспадарання перарываў шматлікія векавыя традыцыі сялянства, запатрабаваў адмаўлення ад вопыту стагоддзяў, на працягу якіх уласны кавалачак зямлі быў для сейбіта асновай яго дабрабыту. Нялёгка паддавалася ломцы тое, што аплочана народным горам, здабыта шматпакутным вопытам. Вобразы сялян, духоўная радаводная асобы земляроба паўсядзённа ў будзённых сувязях з гісторыяй. Письменнік прымусяў гучаць раскідзеныя падзеі сялянскага жыцця як голас гісторыі. Але не толькі ў гэтым узмоцненым рэалістычным струмені працягваюцца сацыяльна-гістарычны пафас хронікі. Па меры таго, як сюжэт раману «Людзі на балодзе» і «Подых наваліцы» збліжаецца з важнейшымі сацыяльна-палітычнымі з’явамі жыцця, вастрыня супярэчнасцей усё больш настойліва выяўляе ролю канкрэтна-гістарычных фактараў у фарміраванні герояў. І не толькі ў сацыяльна-этычным аспекце праблемы зямлі і штучнай пераробкі псіхалогіі сялянства, абмалёўкі народных звычаяў, нормаў і быту вёскі, шырокага адлюстравання масавых сцэн у іх святочнасці і трагедыінасці. Паказу трагічнай рэчаіснасці 20—30-х гадоў садзейнічала тэма партыі, розных ступеняў кіраўніцтва ў гістарычнай абстаноўцы 20-х — пачатку 30-х гадоў (Апейка—Башлыкоў). Гуйным планам выведзены ў трылогіі разнародны тыпаж кіраўнікоў, ад якіх залежала паспяховае правядзенне ў жыццё дзяржаўнай палітыкі ў раённым маштабе, раскрыты дзеянні раённага партыйнага кіраўніцтва, аналізуецца асоба кіраўніка, усвядомлена рэальнае становішча, якое складалася тады з кадрамі на месцах з улікам новага гістарычнага вопыту (у параўнанні з «Узнятай паліной» М. Шолахава, «Вязьмом» М. Зарэцкага, «Раённымі буднямі» В. Авецкіна). Паказана, як напружана складаліся паўсядзённым адносін маладых «вылучэнцаў» са старой партыйнай гвардыяй, як узніклі сур’ёзныя супярэчнасці, барацьба, у працэсе якой рыхтаваліся эмацыянальныя, філасофскія і этычныя прадпасылкі гвалту, рэпрэсій. Мастак смела ўскрывае і іншыя пагражальныя тэндэнцыі ў развіцці грамадскіх адносін, закранае шматлікія істотныя пытанні ўнутрыпартыйнага жыцця краіны. Камуністы як цэнтральныя фігуры ў гістарычным працэсе перабудовы не даюць уяўлення аб сацыялістычнай асобе, своеасаблівай з’яве, якая ўласціва часу вялікіх пераўтварэнняў. З болем і суперажываннем І. Мележ вытлумачваў трагічны стан асобы сумленнага камуніста бяспрыкладнымі катастрофамі, грывасамі фальшывай цывілізацыі. Клопаты і кваліфікацыя Апейкі паступова выводзяцца за рамкі прыватнага значэння, набываюць асаблівую актыўнасць і навізну ў сувязі з разгортваннем напружаных падзей у рэальным гістарычным кантэксце. Дзякуючы вышыні грамадска-палітычных меркаванняў Апейкі як палітычнага дзеяча значна ўзмацняецца грамадскі пафас хронікі. Але разважанні над ходам гісторыі, над палітычнымі пытаннямі сучаснасці не прывялі, на жаль, яго да вываду аб неабходнасці стойкасці і адпору злоўжыванням з боку сталіністаў. Апейка ўдзельнічае ў вялікім па маштабах таго часу грамадска-палітычным мерапрыемстве — сесіі ЦВК Беларусі, але выступіць з асуджэннем злучынных метадаў калектывізацыі лічыць немагчымым, недапушчальным. Ён толькі ў размовах з Башлыковым асмельваецца выказаць нязгоду, крытычныя заўвагі наконт празмернасцей і паспешлівасці ў правядзенні калектывізацыі. На большае ён не ідзе, не адважваецца. Сакратар РК Башлыкоў і яго памагатыя, людзі неадукаваныя, якія не набылі пачудна гістарызму, бяруць у жыцці верх, запалохваюць старшыню РВК праследаваннямі, пагрозамі, абвінавачваннямі за патуранне слабасцяў селяніна, за здраду ідэалам рэвалюцыі. Сваё шматграннае ўвасабленне знаходзяць у рамане не толькі Іван Апейка і Аляксей Башлыкоў, але і Харчаў і Дубадзел, Гайліс і Галенчык, Белы і Беразоўскі, Міканор Корч і Алесь Маёвы — канкрэтныя рэалізатары палітыкі партыі ў вёсцы, мясцовыя

актывісты, моладзь, камсамольцы. Яны блізкія паміж сабой па пэўных параметрах і тым не менш рэзка адрозніваюцца адзін ад аднаго па характару, псіхалогіі, сацыяльных схільнасцях. І. Мележ заўважае, у якім цяжкім становішчы аказаліся і тыя, хто слепа выконваў сталінскія ўказанні. Знішчыўшы вясковую цывілізацыю, бальшавікі апынуліся ў выпуштанай прасторы. Іх сістэма, якая прэтэндавала стварыць чалавека не па божаму, а па свайму падабенству, супярэчыла жывому жыццю. Рацыяналізм, ідэя функцыянальнага чалавека, вытлумачэнне бальшавікамі добра, якое падмяла і падмяніла ўсю традыцыйна-гістарычную этыку, дорага абыйшліся грамадству. На гэтым фоне больш ярка паўстаюць вобразы сумленных людзей, якія чакалі, што паявляцца сапраўдныя камуністы-ленінцы і спыняць усю гэтую вакханалію па ўзаемазнішчэнню людзей, па разбурэнню вёскі. Але яны, на жаль, не паяўляліся.

У рамане «Завеі, снежань», які прачытваецца як гісторыка-псіхалагічны твор, нягледзячы на ўяўную тут сэнсавую завершанасць трылогіі, адчуваюцца прадпасылкі для наступнага аб'ёмнага маральна-філасофскага даследавання рэчаіснасці. Гэта асабліва відавочна ў накідах, планах і фрагментах да наступных раманаў «Праўда вясны» і «За асакою бераг», якія засталіся незавершанымі. Мяркуючы па накідах з запісных кніжак 1961—1966 гг., па «Запісах розных гадоў», па «Накідах, планах, няскончаных раздзелах», па іншых чарнавых матэрыялах да будучых раманаў, І. Мележ імкнецца аднавіць гістарычную зменлівасць рэчаіснасці, якая на вачах страчвала цэласнасць, падвяргалася бязлітасным дэфармацыям.

У чарнавых замалёўках І. Мележ паспеў указаць на лёсы герояў, выразна дэтэрмінаваных гістарычнымі абставінамі, заўважыць неадпаведнасць жыцця, якое наступіла, сацыяльна-эканамічнай палітыкі, якая праводзілася партыяй, гістарычнаму настрою народа. Калі паступіў загад аб раскулачванні, асабліва вырасла ў вёсцы палітычнае значэнне Андрэя Рудога, у хаце якога былі газеты, і Міканора Карча, актывіста новай улады. На насцярожаныя пытанні аднавіскоўцаў яны стараліся адказаць строга, з належнай значнасцю і непакіснасцю. Але і пытанні ставіліся рубам. Дык ці будуць раскулачваць?

— Будуць. Сталін заявіў.

— Па валасах, сказаў, не плачуць...

— А Ленін казаў, што кулачыць не павінны! — запярэчыў дасведчаны Міця Ляснік... (Мележ І. Збор твораў у 10 тамах. Мн., 1983. С. 282. У далейшым старонкі гэтага выдання даюцца ў тэксце артыкула).

Узнікае ўяўленне, што ў асяроддзі найбольш адсталай часткі сялянства ўкараняўся вобраз Сталіна як ката і забойцы, што сляпая вера ў бездакорнасць яго дзеянняў дасягала кашчунскіх памераў:

«Кожны, хто не ідзе ў калгас, іграе на руку кулакам. Вядзе кулацкую лінію і, значыць, заадно з кулакамі. І няхай атрымае — як кулак... Міканор не таіў радасць і гнеў.

— Таварыш Сталін ясна сказаў: па валасах гладзіць не будзем. І галовы шкадаваць не будзем. Калі хто стане ўпоперак» (7.283).

Потым І. Мележ фіксуе супакаенне ў Куранях, якое наступіла пасля артыкула Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў». Трывога, радасць, узрушанасць на тварах у вяскоўцаў. «Як валяць з калгаса. Як хваляць Сталіна. Савецкую ўладу. Лаюць «свайі» кіраўнікоў» (7.340). У іх паводзінах перамяшалася асабістае, суб'ектыўнае, уласніцкае з грамадскай псіхалогіяй. Павялічвалася імкненне людзей захаваць чалавечнасць у разломе, які пачаўся ў рэчаіснасці. Вялікія трагічныя ўзрушэнні, перажытыя вёскай за кароткі тэрмін, не маглі не сказацца адмоўна на духоўныя, маральных устоях народа. Супраць сялянства здзяйснялася злачынства. Сутыкаючыся з абставінамі, вяржымі ім, людзі губляюць сувязі, сярод іх узнікае раздвоенасць і прага самаачышчэння, яны праяўляюць непаслядоўнасць, паводзіны іх часта супярэчлівыя. Але І. Мележ падкрэслівае, што ў вёсцы было шмат людзей, якія самастойна думалі і разумелі, што не трэба змешваць безагаворачнае паслушэнства з дысцыплінай, што вельмі важна ўмець не давяраць безаглядна начальству. Письменнік здолеў унесці істотны ўклад у мастацкае даследаванне феномена культуры асобы Сталіна, бачыў, як з цягам часу дыктатура партыі, якая ўзначальвалася правадыром, імкліва развівалася ў нечаканым кірунку. У хроніцы прысутнічае думка аб невыпадковасці трагедыі 1937 г., зазначана крыніца грамадскага зла — бюракратычная сістэма з яе таталітарызмам і апаратам паслушмянных выканаўцаў, сацыяльна-псіхалагічным механізмам падаўлення асобы, ускрыты карані кансерватызму. Вядома ж, размова ідзе не аб паўнаце і вычарпанасці такой складанай тэмы, а аб патэнцыяльным маральным сэнсе падзей, якія сведчылі, што ўласцівае хроніцы ўнутранае напружанне, сацыяльная канфліктнасць маглі б у наступных раманах значна ўзмацніцца.

У распрацоўцы калгаснай тэмы наша літаратура мела значныя дасягненні і ў 30—50-я гады. Асаблівае месца займае тут творчасць пісьменнікаў «вяскоўшчыкаў» 60—70-х гадоў. З велізарнай шчырасцю і праўдай загаварылі аб трагедыі нашага сялянства ў 80—90-я гады. Письменнікі сканцэнтравалі сваю

ўвагу на трагічных момантах і памылках у правядзенні калектывізацыі. І ўсё ж Мележ першым прапракаў глыбокія змены ў свядомасці людзей, у лёсах сялянства, больш за іншых прадагадаў, вызначыў наперад энергію сучасных прасвятленняў. У гады застою ў адзін голас падкрэслівалася, што І. Мележ адлюстраванне калектывізацыю як адзіна правільны шлях вырашэння спрадвечнага сялянскага пытання. Матэрыял трылогіі і асабліва накіды да яе прадаўжэння даюць падставы сцвярджаць, што пісьменнік спачатку разумее калектывізацыю як непазбежны і неабходны, але складаны акт, які вызывае сялян з-пад улады ўласніцтва. Вядома ж, І. Мележ адлюстроўвае калгас не як месца сумесных зямных пакут людзей, а як альтэрнатыўнае яго існаванне ў адносінах да векавога ўкладу сялянскага жыцця. Больш таго, ён паступова прыходзіць да высновы, што трагедыя народа не толькі ў памылках часоў «вялікага пералому», але і ў агульнай безразважнай палітыцы, у дыктаце партыі, злоўжываннях уладай Сталіна. Гэтая вялікая палітычная і філасофска-этычная ідэя ляжыць у аснове хронікі.

Як бачым, не толькі асабісты вопыт пісьменніка і не толькі свабодны вымысел, які вырастае на яго аснове, даюць адлюстраванне мінулага, няхай не «абсалютна мінулага», па тэрміналогіі Гётэ і Шылера, але мінулага як філасофскага, гістарычнага паняцця. Выходзячы на праблемы нядаўняй гісторыі, І. Мележ змог прыадкрыць паказальныя рысы сучаснага жыцця і па-новаму асвятліць вечную тэму пошуку іспіны, сувязі часоў, пераемнасці пакаленняў. Раманы І. Мележа добра стымулююць шырока вядомую цікавасць грамадства да мінулых часоў, да гісторыі сялянскіх родаў, роднага краю, бацькаўшчыны. Тым не менш трактоўка хронікі толькі ў рамках і кантэксце сучаснасці, сённяшніх праблем пагражае творам сур'ёзным збядненнем, бо вольна ці міжволі звужае іх да ўзроўня палітычных памфлетаў. Напісанне хронікі патрабавала не толькі гістарычнай праўдападобнасці, а ў першую чаргу мастацкага адлюстравання эпохі, асэнсавання жыцця праз вобразы людзей, іх лёсы і ўнутранае жыццё.

Л. М. ШУМСКАЯ

АБ НЕКАТОРЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ ПАЭТЫКІ ТРЫЛОГІІ Д. С. МЕРАЖКОЎСКАГА «ХРЫСТОС І АНТЫХРЫСТ»

Творчасць Д. С. Меражкоўскага доўгі час знаходзілася пад забаронай. Між тым яна — значная старонка ў гісторыі рускай літаратуры і грамадскай думкі мяжы стагоддзяў. Асаблівую ролю творчасць Меражкоўскага адыграла ў закладцы паэтыкі сімвалісцкай прозы. Тут трэба адзначыць раманы пісьменніка і, перш за ўсё, яго трылогію «Хрыстос і антыхрыст».

У мастацкую тканіну трылогіі ўплецена мноства цытат, падрабязных выпісак. Але гэтую ўласцівасць творчага метад Меражкоўскага некаторыя даследчыкі ўспрымаюць толькі як «ілюстрацыйнасць»¹. Аднак пры ўважлівым чытанні трылогіі ўзнікае адчуванне, што цытаты — гэта знакі, якія ўключаюць твор і цытаваныя тэкст у рэчышча пэўнай традыцыі, у свеце якой трэба ўспрымаць створанае. Так, напрыклад, уводзіцца «пецяярбургская лінія» «Пятра і Аляксея». Серыя яўных адсылак да Пушкіна, Дастаеўскага аб'ядноўвае іх у адзіны «міф аб Пецяярбургу» — фантастычным горадзе на балочце, месцы чалавечых пакут і гібелі, які калі-небудзь знікне як соннае насляненне. Дарэчы, Меражкоўскі — першы з рускіх сімвалістаў, які стварыў літаратурны вобраз «пецяярбургскай» тэмы. Пазней гэты вобраз будзе развівацца В. Івановым («Два коннікі»), А. Блокам («Кароль на плошчы»), А. Белым («Пецяярбург»). Аднак Меражкоўскі тут не толькі прытрымліваецца традыцыі, але і вытлумачвае «міф аб Пецяярбургу» як тэкст, дэшыфруючы трылогію.

Яшчэ ясней асаблівую ролю традыцыі як дэшыфруючага кода можна прасачыць на прыкладзе адлюстравання ў трылогіі салаўёўскай «трыады»². Прамых адсылак да Ул. Салаўёва ў «Хрысце і антыхрысце» мала. Аднак намёкі на «міф аб сінтэзе» літаральна пранізаюць увесь тэкст. Стварэцтва асноўнага канцэпцыя трылогіі, у якой прасочваецца трансфармацыя салаўёўскіх ідэй. Гісторыя стварыла два асноўныя чалавечыя тыпы: тып мастака, творцы, яркую, дэманічную асобу, надзеленую рысамі «звышчалавека», — і тып хрысціянскага падзвіжніка, аскета — асуджанай на пакуты і пагібель ахвяры. У кожным з іх — свая справядлівасць і свая аднабаковасць. Мастакоў, творцаў падпілюе «бездань цела» — язычніцкае захапленне зямным, плодвым быццём, але з гэтым культурным тыпам звязаны творчыя пачаткі рэлігіі (Юліян), мастацтва (Леанарда да Вінчы) і дзяржаўнага жыцця (Пётр I); зло, створанае ім, у перспектыве сусветнага жыцця можа аказацца і дабром. Героям ахвярнага тыпу пагражае «бездань духу» — аднабаковае светаразуменне, фанатызм. Героі гэтага тыпу часцей за ўсё робяцца тормазам развіцця культуры (Саванарола) альбо дзяржаўнай (Аляксеі).

Амаль усе героі томяцца сваёй аднабаковасцю і мараць аб жыцці гарманічным. Свет імкнецца да «сінтэзу» духоўнага і цялеснага, хрысціянскага і язычніцкага пачаткаў. Аднак гэты «сінтэз» толькі праглядае ў вобразе Вянеры (уvasобленай у мармуры Вечнай Жаноцкасці). Рэалізацыя палымных спадзяванняў герояў аднесена да будучыні і толькі сімвалічна ўvasоблена ў сучаснасці.

Фінал трылогіі напоўнены міфалагічнымі намёкамі на таемны сэнс створанага. Так, сцэны крывавай варожасці Пятра і Аляксея, злачынай смертнай кары Аляксея выяўляюць непарыўнае адзінства і гранічную роднасць бацькі і сына (цяпер ужо Айца і Сына). Пётр моліцца «Отцу, который жертвует Сыном» — і ўвесь сюжэт «Пятра и Аляксея» набывае новы сэнс. Адзяленне Сына — ахвярнага Агна ад усемагутнага Айца-дэміурга — толькі імгненне ў гісторыі, сэнс яго раскрываецца паралелямі з апісаннем Страсей Хрыстовых (Аляксей пасля катавання крычыць у трызненні: «Боже мой, Боже мой, для чего ты меня оставил»³, у тэксце многа адсылак да «малення аб чашы»). Значэнне ж усяго, што здарылася — сцвярдженне пакорнасці Сына Айцу. Гэта адзін з асноўных вынікаў і таемны сэнс усёй трылогіі. Аднак сінтэз яшчэ не ажыццёўлены. Адзінае ў глыбінях яшчэ выяўляе ў калізіях чалавечай гісторыі сваю антытэтычнасць. Гэта аднясенне сінтэзу да будучыні, разам з тым, стварае ў трылогіі тое двухгалосае светаадчуванне, якое ў далейшым ператвараецца ў сімваліскую паліфанію. Таму ў «Пятры и Аляксеі», па сутнасці, два фіналы, якія нясуць узаемасупярэчныя ідэі. Першая канцоўка, якая завяршае тэму Пятра, гераічная. Яна сцвярджае гістарычную справядлівасць грознага дэміурга новай Расіі: «Стонет, небос, навальныя под молотом. Он, царь, и был в руке Господней молотом, который ковал Россию. Он разбудил ее страшным ударом. Но если бы не он, спала бы она доньше сном смертным» (С. 713). Дэшыфруюць сэнс гэтага фіналу міфалагемы — адсылкі да Старога завета (вобраз грознага Бога-Айца; сімволіка караля ў бурным моры), да «Палтавы» (вобразы молата, кавадлы), да вельмі характэрнага для сімвалізму вобраза спячай царэўны (Расіі), да вобраза буры («Крепок наш новый корабль: выдержит бурю... И твердою рукою правил Кормчий по железным и кровавым волнам в неизбежную даль. Солнце зашло, наступил мрак, и завыла буря» (С. 722)). Другі фінал — завяршэнне богашукальніцкага шляху Ціхана. Узыходзячае сонца, промні якога прабіваюцца праз навальнічныя хмары, Ціхан успрымае як сімвал «последней битвы, которою кончится мир» (С. 722); адлюстраванне бітвы дадзена ў вобразях Апакаліпсіса. Але гэтую сцэну нельга звесці да адзінага вытлумачэння. Складаная сімволіка сонца можа асэнсоўвацца і як сінтэз матэрыяльнага і духоўнага. Аднак фінал: «Осанна! Антихриста победит Христос!» (С. 759) гаворыць не аб сінтэзе, не аб ператварэнні двух асноў гісторыі ў трэці, а аб перамозе аднаго з іх. Хутчэй за ўсё фінальная сцэна выяўляе спадзяванні Ціхана, а не пазіцыю Меражкоўскага. Астатняя застаецца шматзначнай. Ясны воблік будучыні яшчэ не сфармаваны.

Сусветная гісторыя ўяўляе сабою бясконцае рэпрадуктаванне знешне разнародных, але ўнутрана роднасных калізій чалавечай варожасці і нянавісці, якім адпавядаюць два асноўныя антрапалагічныя тыпы. Аўтарскі пункт гледжання сцвярджае справядлівасць і непаўнату кожнага з іх, а таксама глыбіннае адзінства ўяўных супрацьлегласцей. Пазіцыя аўтара заключаецца ў суднясенні гісторыі з яе бліжэйшым канцом, а шукаемага сінтэтычнага тыпу быцця — з будучыняй, якая павінна наступіць пасля стварэння «новай зямлі» і «новага неба».

Раманы Меражкоўскага вызначаюцца мноствам паўтараў, аўтацытат, паралельных сцэн. Гэта не выпадковая асаблівасць яго паэтыкі. Пантэістычны пласт светапогляду Меражкоўскага прымушае яго шукаць адпаведнасці ўсёды ў свеце. Таму гісторыя раскрываецца ў сюжэце трылогіі як ланцуг лейтматыўных паўтараў і загадкавых адпаведнасцяў разнастайных сітуацый. Так, ужо ў «Уваскрэсшых багах» Леанарда да Вінчы прысутнічае своеасаблівы двайнік Юліяна-Адступніка з першай часткі трылогіі. Іх аб'ядноўвае не толькі агульная місія — уваскрашэнне язычніцкай культуры, але і такія рысы характару і светапогляду, як артыстызм, імкненне да прыгожага, развітае пантэістычнае адчуванне адухоўлення прыроды.

Што ж тычыцца трэцяй часткі трылогіі, то можна заўважыць, што ўсе асноўныя канфлікты «Пятра и Аляксея» адпавядаюць канфліктам «Уваскрэсшых багоў». Нягледзячы на мноства рыс нацыянальнага і гістарычнага каларыту, у абодвух раманах падобныя і характар паказаных эпох (перыяд вострай сацыяльна-культурнай ломкі, сутыкненне сярэднявечага і рэнесансна-язычніцкага светапоглядаў), і асобы сюжэтныя калізіі (напрыклад, любоўны трохкутнік: герцаг Маро — Лукрэцыя — Беатрычэ дубліруюцца ў адносінах царэвіча з палюбоўніцай Эфрасінняй і жонкай Шарлотай; банкетам герцага Маро адпавядаюць сцэны банкетаў Пятра I), і вобразы асноўных персанажаў. Так, Пётр I, па сутнасці, двайнік Леанарда да Вінчы. Абодва надзелены геніяльнасцю, творчым пачаткам, артыстызмам. Шэраг ключавых сімвалаў-паралеляў праходзіць праз усе часткі трылогіі. Адзін з гэтых сімвалаў — вобраз Венеры (Афрадзіты) як увасабленне не толькі цялеснай прыгажосці, але і «святой пло-

ці» — Вечнай Жаноцкасі, гармоніі. Ён у некаторай ступені праглядаецца і ў вобліку Афроські («Это была девка Афроська и богиня Афродита — вместе»).

Усе гэтыя адпаведнасці ў той альбо іншай форме адчуваюцца і самімі героямі трылогіі. Параўн.: «Белое голое тело богини показалось ему (царэвічу Аляксею— Л. Ш.) таким знакомым, как будто он уже где-то видел его... Вдруг вспомнил, что точно такой же изгиб спины, точно такие же ямочки плеч он видел на теле своей любовницы, дворовой девки Ефросиньи» (С. 352). Ціхан, убачыўшы гравіраваны партрэт Леанарда да Вінчы, углядаецца «в странное... и, вместе с тем, как будто знакомое, в незапамятном сне виденное лицо» (С. 376) і г. д. Такая сістэма адпаведнасцей становіцца механізмам стварэння сімвалаў адзінства гістарычнага працэсу.

Лейтматыўныя паўторы, цытаты як ілюстрацыйны мастацкі сродак трылогіі надаюць характэрную своеасаблівасць мастацкаму метаду Д. С. Меражкоўскага.

¹ Гл.: Михайлов О. // Мерзжковский Д. С. Соч. В 4 т. М., 1990. Т. 1. С. 15.

² Соловьев В. Собр. соч. В 2 т. М., 1988. Т. 2. С. 134.

³ М е р е ж к о в с к и й Д. С. Указ. соч. Т. 2. С. 722 (Старонкі іншых цытат з гэтага выдання даюцца ў тэкце артыкула).

Д. Л. БАШКІРАЎ

ДА ПРАБЛЕМЫ АРХІТЭКТОНІКІ ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАЎ ЛЕАНІДА АНДРЭВА

Некаторыя асаблівасці першых драм Л. Андрэева «Да зорак» (1905) і «Сава» (1906) дазваляюць гаварыць аб важнасці адлюстраваных у іх не проста ідэйна-філасофскіх поглядаў аўтара, але аб тых функцыях, якія гэтыя погляды выконваюць у архітэктоніцы п'ес.

Свет страшэнны і выродлівы, замірэнна з ім немагчыма. Імкненне да змянення агульнага ходу жыцця — адзіны спосаб самасцвярджэння асобы, ён дае магчымасць прымаць гэты свет не як кашмарны сон, у якім усё пачварна скажона і дэфармавана, але бачыць яго ў «выпрамляючым» жыццё станаўленні. У ходзе развіцця дзеі названых п'ес гэты бок іх падзейнага пласта — рэканструюваць рэчаіснасць у адпаведнасці з духоўнымі каштоўнасцямі чалавецтва — самаразбураецца, выступае як вонкавая абалонка, якая імкнецца ўтрымаць знаёмае аблічча свету і ў гэтым намаганні выражае супрацьлеглыя з'явы.

Архітэктоніка п'есы «Да зорак» выстроіваецца на перасячэнні двух патакаў — уласна-падзейнага: падкрэсленае, «рэтушаванае» стварэнне вобраза сацыяльнага пераўладкавання, і вобразна-метафарычнага; нявеста Элен — горад «Да зорак» — ідыёт. Ірэальны пачатак гэтых вобразаў узрывае «нармальнасць» дзеяння п'есы — адносіны персанажаў да рэальнасці і яе правадыра Мікалая. «Ідэі», якія спавядаюць героі, імкнучыся змяніць свет, — па сутнасці, унутраная спроба ўтрымаць вобраз недэфармаванай рэчаіснасці. Гэта голыя канструкцыі, з дапамогай якіх можа быць пераадолена «выродлівасць і недасканаласць» свету. «Ідэі» ў драме «Сава» занявольваюць свайго носьбіта і парадаксальным чынам рэгіструюць канчатковыя адрыў асобы ад натуральнага жыцця. Выпрамляючы рэчаіснасць, прыстаёўваючы да яе апантанага пошукам праўды і справядлівасці героя, у сваёй гіпертрафанасці і ўзбуджанасці яны нясуць адбітак «ненармальнасці» быцця. Чым больш напружаны адносіны героя да свету, тым больш шалёныя яго «ідэі»: ад цара Ірада да Савы, ад Савы да Цюхі і ад Цюхі да крэснага ходу, хаосу, вар'яцтва. Для Андрэева важны не змест гіпертрафаных ідэй, а празмернасць сродкаў, якія патрабуюцца для «выпрамлення» рэчаіснасці.

У «Саве» не адмаўляецца існуючы ўклад жыцця, а ўзнаўляецца той стан, калі герой з'яўляецца часткай гінучага цэлага. Крушэнне ўяўленняў аб дабры і справядлівасці пададзена як трагічная спроба іх поўнага здабывання чалавекам. «Ідэя» — форма выражэння парадаксальнай мадэлі рэчаіснасці, што вырастае на дадзенай аснове. У пэтыцы п'ес Л. Андрэева гэта праўляецца ў аслабленні прасторава-часавай, падзейнай пластыкі адлюстравання ў функцыянаванні героя ў прасторы яго «ідэі», і у канчатковым выніку зліцці з ёй.

Вобраз чалавека «ідэі» фарміруе мадэль бачання жыцця. Адарванне ад яе натуральнага цяжэння выліваецца ў ненатуральныя формы ў п'есе «Жыццё Чалавека» (1906). Спосаб адлюстравання рэчаіснасці ў гэтай драме можна ахарактарызаваць як «погляд звонку». Тут рацыяналізм мяжуе з вар'яцтвам. «Погляд звонку» дазваляе «ідэі» даць схематычнае адлюстраванне жыцця, якое пераходзіць у абсурднае, бо «ідэя» — «погляд звонку» ў якасці цэласнай закончай карціны свету трансфармуецца ў тканіне твора ў самую сябе, г. зн. «погляд звонку» суіснуе з «поглядам знутры», для якога рэчаіснасць становіцца таксама з'явай закончай, ужо сфарміраванай, застылай, выкінутай з натуральнага патоку жыцця. У абвешчаным Андрэевым адыходзе ад «факта

цякучага», сутнасць якога ў час стварэння «Жыцця Чалавека» выявілася ў тым, што мастак хацеў даць толькі адлюстраванне жыцця, такое, калі «глядач не павінен забываць, што ён стаіць перад карцінаю — што ён знаходзіцца ў тэатры», г. зн. у намеранай тэатралізацыі адлюстравання можна ўбачыць імкненне пісьменніка вызваліцца ад неаўтэнтычнасці свету. Але гэта імкненне вяртаецца да яго ў «Жыцці Чалавека» менавіта неаўтэнтычнасцю, але не таго, што паказана ў п'есе, а таго, што ён хацеў выказаць у дадзеным паказе.

Сваё разуменне свету, у якім пісьменнік хоча пераадолець пачварную сутнасць, з'яўляецца яму ў ірацыянальных, падсвядомых парывах душы, і гэтыя пачуцці, якія не падлягаюць упарадкаванню і кантролю, ён пажадаў рацыянальна ўпарадкаваць.

Праблематыка драматургіі Л. Андрэева адлюстравалася ў архітэктоніцы яго п'ес. Спраба ўтрымаць знаёмае аблічча свету ў драмах «Да зорак» і «Сава» за кошт падкрэсленага, «рэтушаванага» паказу сацыяльна-філасофскага аспекту ў змесце знаходзіць сваё развіццё ў схематычных, абстрактных канструкцыях п'есы «Жыццё Чалавека» і завяршаецца спробай «выпрастаць» скажонае, дэфармаванае аблічча рэчаіснасці, увёўшы яго ў жорсткі каркас сацыяльна-палітычных калізій бутгу ў драме «Цар Голад» (1908). Яе герой, бунтар і прапаведнік, за вечную сваю адраджэнскую надзею накіравіць лёс чалавека, ужыўшы дапамогу «земных хлебов», вымушаны раз за разам цярэць крах і сузіраць на мякы ператварэння любові ў нянавісць выродлівую сацыяльную сістэму, на стварэнне якой ён сам працацярпе сваё «ўлюбенае дзіця», звёўшы яго супярэчліваю і складаную прыроду да выразных і ясных жаданняў, імкнення да матэрыяльных даброт. Так завяршаюцца спробы Андрэева ў сітуацыі крушэння ўсіх традыцыйных каштоўнасцей рацыяналістычна ўпарадкаваць той хаос, які яму адкрыўся на руінах, звесці да якойсьці сістэмы натуральную жыццёвую плынь. Вобраз Інжынера ў п'есе «Цар Голад» увенчвае выродлівы сацыяльны арганізм, у якім падкрэслены стараннасць, вульгарная добрапрыстойнасць, акуратнасць, суадносіцца з вобразам стваральніка тэорыі «кратаў» у аповесці «Мае запіскі» і ўказвае на тое, што для Андрэева спроба рацыяналістычна ўпарадкаваць жыццё мяжуе з вар'яцтвам.

Аднак само вар'яцтва ў наступнай творчасці пісьменніка становіцца праяўленнем прылучэння да глыбінных таямніц свету, вызваленнем ад умоўнасці, несапраўднасці быцця. Менавіта гэта паказана ў п'есе «Чорныя маскі». Складанасць, вытанчанасць, парадаксальнасць параўнальны хіба што з англійскай маньерыскай драматургіяй XVII ст. (падобнае параўнанне не пазбаўлена падстаў як у агульных рысах: светапоглядны крызіс, які прывёў да маньерызму, так і ў дзіўным падабенстве шэрагу вобразаў і сюжэтных сітуацый «Чорны масак» з драмамі Уэбстэра і Мідлана).

Светлы і прыгожы замак Ларэнца ўвасабляе свет яго душы, умоўны, як умоўныя і несапраўдныя ўяўленні героя аб жыцці, а ў канчатковым выніку і само жыццё. У першай карціне праглядваюцца ключавыя элементы вобразна-мастацкага ладу п'есы. Форма пануе ў вобразах, форма задае тон рэплікам. Сцэна ўяўляе стылізацыю сярэднявечавага малюнка, гэта, па сутнасці, самая вялікая маска ў п'есе. Падкрэслена ўмоўнасць, стылізаванасць знешняга аблічча персанажаў атрымоўвае далейшае развіццё ва ўчынках дзеючых асоб, іх рэпліках, дыялогах. Умоўнасць як выражэнне аўтарскага стаўлення да ўяўленняў аб рэчаіснасці Ларэнца ўзмацняецца кантрастам паміж знешнімі акцэсуарамі, што спадарожнічаюць веселасці, шчасцю, сяброўскай адданасці, на якія, як музычны інструмент, настроены палац, і пустатой, што, па сутнасці, акружае героя. Андрэеў дасягае гэтага не зменай плана, а ладам рэплік. У агромністай, напоўненай святлом і людзьмі зале яны гучаць як голас аднаго чалавека. Рэплікі масак паўтараюцца, новае гучыць як водгалас, рэха ўжо вымаўленага. Здані, што ўрываюцца ў залу замест сяброў, паўтараюць словы-прывіды.

Змяшэнне рэальнага і ірэальнага планаў у п'есе вельмі складанае, шматславае. Пачатак першай карціны сам па сабе ўмоўны і стылізаваны, у гэтую несапраўдную рэчаіснасць душы героя ўрываюцца пачварныя маскі-прывіды і замагільны жах, які спадарожнічае ім. Але ці ўрываюцца гэта ва ўмоўную рэальнасць п'есы ірэальнага пачатку? З'яўленне ў драме сапраўды ірэальных персанажаў — Чорных масак — робіць папярэдніх гасцей больш рэальнымі. Такім чынам, несапраўднасць светлага і прыгожага свету душы Ларэнца раскрываецца ў падкрэсленай умоўнасці і стылізаванасці формы; у масках-сябрах Ларэнца можна ўбачыць алегарычнае выражэнне пачварнай выродлівасці рэальнасці і несапраўднасці першага вобразна-мастацкага слоя п'есы; і, нарэшце, для Чорных масак умоўна і несапраўдна ўсё: і душа Ларэнца, і пачварная праўда, што адкрываецца ў масках-сябрах. І толькі вар'яцтва героя — адзіны ўстойлівы і сапраўдны стан у гэтым умоўным і несапраўдным свеце.

Такім чынам, спробы Л. Андрэева ўтаймаваць вар'яцтва свету з яго страшэннымі сацыяльнымі і этычнымі супярэчнасцямі, арганізаваць гэты матэрыял у адпаведнасці са зняважанымі духоўнымі каштоўнасцямі чалавецтва прыводзяць пісьменніка да яшчэ больш выродлівай карціны свету, якая аказваецца той

цаной, што давялося заплаціць за жаданне супрацьстаяць натуральнаму жыццёваму патоку. У поўнай меры гэта праблема ў рускім мастацтве была асэнсавана пазней. У пачатку 30-х гадоў, характарызуючы сучаснае яму драматычнае мастацтва, Алсперс Б. В. пісаў: «Геаметрычны чарцёж падзей — замест канкрэтных фактаў, маска-схема персанажаў — замест жывога сучаснага характару...»² Вывучаючы ўказаную з’яву, ён пазней паспрабаваў шырэй уявіць рысы і прычыны яе ўзнікнення: «...Але адно, бадай, бяспрэчна: узросшая роля «нацыянальнага» ці «інтэлектуальнага» (па ўстаноўленай на дадзены момант тэрміналогіі) ў тэатральным мастацтве нашых дзён у большай ступені выклікаецца самаабаронай сучаснага чалавека, перад якім штодзённа і шточасна разгортваецца відовішча хаатычнага свету, разадранага супярэчнасцямі, пастаянна зменлівага ў сваіх абрысах і дынамічных лініях, у той жа час старанна ўзаемазвязанага ў сваіх крыклівых, а часцяком і сапраўды абсурдных кантрастах. Гэты свет мае патрэбу перш за ўсё ў асэнсаванні... Чыста эмацыянальнае яго ўспрыняцце, відавочна, немагчыма для сучаснага чалавека. Яно было б раўназначна духоўнаму самагубству... а мастака заводзіла б у вобласць апакаліптычных уяўленняў...»³

Для Л. Андрэева вар’яцтва ў тым кантэксце, у якім яно прысутнічае ў «Чорных масках», — гэта не духоўная паталогія, не рэакцыя асобы на трыўмфуючы ў светабудове хаос, што падаўляе і знішчае яе, а адзіны стан, у якім герой здольны пераадолець умоўнасць і несапраўднасць акаляючага жыцця, яшчэ больш выродлівага, чым хаос, які адкрываецца за яго межамі.

Гэтыя моманты і іх развіццё адлюстраваны ў трагедыі «Анатэма». Д’ябал, які можа пранікнуць за вароты, дзе «ў маўчанні і таямніцы жыве Пачатак усякага быцця, Вялікі Розум сусвету»⁴, задумвае правакацыю з чатырма мільёнамі. Жаданне «зазірнуць за вароты» і становіцца той мяжой, якая пралегла паміж Анатэмай і Давідам. Яно дапускае пэўную ступень ведаў, або, хутчэй, раздзіраемыя сумненнямі домьслы аб тым, што там павінна быць. Анатэма хоча ўбачыць тое, што, на яго думку, знаходзіцца за варотамі. Ён не можа пранікнуць туды і правацюрна падзеі, якія з’яўляюцца, па яго перакананнях, антыподам таго, каго ён хоча пазнаць. Давіда не мучаць сумненні, ён верыць, і верачы, салідарны з тым, каго жадае пазнаць Анатэма.

Пасля таго, як справацюрна патрэбны падзеі, схіліў Давіда выратаваць свет, Анатэма звяртаецца за дапамогай да «зямных хлябоў», каб падвесці яго да чарговай спакусы — пераадолець недасканаласць з дапамогай «цуда». Але той крок, які зрабіў герой «Жыцця Васілія Фівейскага», Давід зрабіць не можа. Але чаму героі, што церпяць мукі ад бяссілля і спачування, паводзяць сябе парознаму? У трагедыі «цуда» жадае Анатэма. Патрабуе, лемантуе аб ім таксама свет-правакацыя, створаны яго пакутамі. Патрэбнасць у «цудзе» нараджаецца ў п’есе з развіцця тых працэсаў, якія прывялі да ўзнікнення свету-правакацыі Анатэмы.

Прастораво-часавыя межы, у якіх развіваецца дзеянне, расплывістыя. І не толькі таму, што фантастычны сюжэт твора ўключаны, асабліва ў другой карціне, у кантэксце амаль натуралістычна ўзноўленага быту персанажаў. Само гэта натуралістычнае жыццёпадабенства стварэння вобразаў герояў і сюжэтных сітуацый п’есы, яе бытаапісальны фон «працуюць» не ў сваіх прамых значэннях, а ў сэнсавых асацыяцыях. У бытавой замалёўцы, якая адкрывае другую карціну, жабрацтва і ўбогасць жыцця герояў трансфармуецца ў мадэль сусвету, дзе аголена сутнасць, вызваленая ад складанага і забытанага павуціння другарадных насланняў. Час і прастора, каардынаты жыцця — «шырока дарога», і «два высокія, старадаўнія пабудовы каменныя слупы»⁵. І разам, у гэтым жа кантэксце, — паўжабрацкія крамнікі, што безнадзейна чакаюць пакупнікоў, ператвараюцца ў «гандлюючых», а прадмет іх надзей і спадзяванняў — «пакупнікі» — у міф.

Мастацкая прастора «Анатэмы» — складаная і супярэчлівая. Як і ў «бытаапісальнай» руплівасці перадачы асяроддзя існавання герояў, іх мовы, характэрных рысаў некаторых персанажаў, так і ў амаль схематычных умоўных вобразах і сітуацыях адчуваецца не іх самадастатковасць, а і сімвалічная шматпланавасць успрыняцця. Даныя моманты пацвярджаюць тое, што ўнутраная прырода дзеяння п’есы дапускае паказ не жыцця, а ўяўлення аб ім. У аснове гэтага пераўтварэння жыцця ва ўяўленне аб ім, не паказу рэчаіснасці існавання чалавека, а «погляду звонку» ляжыць угадваемы ў асацыяцыях слой традыцыйных чалавечых каштоўнасцей, які робіць умоўным не толькі мастацкую прастору твора, але і само ўяўленне аб свеце і ляжачых у яго аснове веры, любові, спагады, розуму, прыгажосці. У гэтым аспекце вобразна-мастацкая тканіна п’есы змыкаецца з яе фантастычнай фабулай, з тымі сюжэтнымі сітуацыямі, у якіх падзейны ўзровень з’яўляецца правакацыяй, задуманай і выкананай Анатэмай.

Звычайнасць і вышштодзённасць, фантастычнасць сітуацый і палажэнняў п’есы змыкаюцца, і цяжка знайсці мяжу паміж карцінай страшэннай праўды аб жыцці, якое вырастае з імкнення Давіда да любові і справядлівасці, і задумай

д'ябла, яго правакацыяй. Так узнікае вобраз, што асацыіруецца з ужо знаёмым вобразам «кратаў» — агромністыя гробухі, акуратна разлінаваныя Анатэмай, — бясплодная спроба ўмясціць і ўтаймаваць боль і пакуты чатырох мільёнаў з дапамогай «зямных хлябоў».

І ўслед за гэтым Анатэма патрабуе «цуда». Але Давід, спакушаемы ім, менавіта тут і праводзіць выразную мяжу паміж светам няўдэшнай любові і спачування і светам-правакацыяй Анатэмы. Небяспечны фінал, які б настаў следам за здзейсненым «цудам», угадваецца ў блазнерскім шэсці, арганізаваным Нулюсам у гонар Давіда, які надзяліў галодных «зямнымі хлябамі». Страшна ўявіць той выродлівы фарс, у які б ператварылася трагедыя, калі б здзейснілася тое, чым Анатэма спакушаў Давіда, — збаўленне ад збянтэжанасці, болю, адчаю, на якія асуджаны любячы чалавек у недасканалым свеце.

Мастацкая прастора трагедыі «Анатэма» — гэта сумяшчэнне двух уяўленняў аб жыцці, заснаваных на імкненні да гармоніі. У гратэскным свеце-правакацыі Анатэмы, што ўзнікае з жадання героя-рацыяналіста знайсці ўстойлівія і ясныя веды, духоўныя каштоўнасці — умоўныя і несапраўдныя, — выконваюць функцыю канструявання выслізгваючага вобраза рэчаіснасці; устойліваць і самадастатковасць яны знаходзяць у атмасферы трагічнай бязвыхаднасці, у якой працякае жыццё Давіда Лейзера.

Анатэма як увасабленне думкі аб утаймаванні хаатычна награвашчаных супярэчлівых з'яў рэчаіснасці перліць крах. Л. Андрэеў адмаўляецца ад жадання пераступіць праз гэты хаос. Аўтар гатовы прыняць свет такім, які ён ёсць, і нават тое, цяжкае і безвыходнае, што прынесла Давіду любоў да людзей. Доля чалавека ў недасканалым свеце трагічная, але спроба Анатэмы ўзнавіць яго па свайму вобразу і падабенству, навізаць гэтаму свету свае «я» з'яўляецца агідна пачварнай.

Драматургія Л. Андрэева адзначаецца цэльнасцю і самадастатковасцю. Аўтар іграе «ідэямі» і іх матэрыялізаванымі субстратамі, канструюючы гарманічную мастацкую прастору. Напружанне ўзнікае як калізія паміж належным і сапраўдным. Мастак па-прачы прадугадаў не толькі творчыя пошукі сучаснага еўрапейскага і рускага тэатраў, але, па сутнасці, вызначыў, у якім напрамку будзе разварочвацца духоўная трагедыя чалавека, які ўявіў сябе Богам-творцам, і страціў права на арганічную сувязь з сусветам.

¹ Ученые записки Тартусскага ун-та. Тарту, 1962. Вып. 119. С. 382.

² Ал с п е р с Б. В. Театр социальной маски. М., 1931. С. 17.

³ Ён жа. Поиски новой сцены. М., 1985. С. 68—69.

⁴ Андреев Л. М. Драматургические произведения: В 2 т. Л., 1989. Т. 1. С. 304.

⁵ Там жа. С. 310.

П. П. ВАШКО

А. АВЕРЧАНКА І СУЧАСНАСЦЬ. АДЭКВАТНАСЦЬ СМЕХУ Ў ЧАСЕ

Адэкватнасць часовага і прасторавага ўспрыняцця — задача складаная. Але не закранушы гэтага пытання наўрад ці можна сур'ёзна падыходзіць да праблемы смеху ўвогуле і да канкрэтнага «смехавага» светапогляду, у прыватнасці.

Ствараючы свой уласны «смахавы свет», А. Т. Аверчанка адлюстравалі ў ім свой час. І паўтараючы «свой», «свой», мы не памыляемся, а толькі падкрэсліваем праблему гэтага «свайго». Перад намі задача-пытанне: ці смяяліся так, як мы, сучаснікі гумарыста, ды ці смяемся мы сёння акурат над тым, што было смешна тады? Не выключана, што ў гумарэсках, фельетонах, памфлетах А. Т. Аверчанкі мы педсвядома выбіраем для смеху часам не тое, што было задумана аўтарам як смешнае. Зразумела, да канца высветліць гэтае пытанне складана, бо калі нават абстрагавацца ад сённяшняга дня і паглядзець на свет вачыма аўтара, усё роўна адбітак сучаснасці не дасць магчымасці да канца стаць чалавекам таго часу, а значыць, і да канца адчуць смехавы намер аўтара. Нельга сказаць, што ўсё створанае гумарыстам аднолькава аддалена ад нашага часу. Ёсць творы з асаблівымі праявамі жыцця, з падрабязнасцямі быту, чалавечых адносін, дзе не надта проста разабрацца, але ёсць і такія, дзе незразумелымі з'яўляюцца толькі некаторыя нюансы, дробязі, сама ж псіхалогія, накіраванасць твора знаёма нам. Кожны выпадак трэба разглядаць, зыходзячы з таго, наколькі чалавецтва прайшло наперад у разуменні той ці іншай з'явы, паняцця.

Разгледзім сказанае на прыкладах. Псіхалогія, характар, паводзіны вучня сёння шмат у чым засталіся тымі ж, што і раней, і смехавая напоўненасць гумарэсак аб школе, на наш погляд, засталася практычна нязменнай.

Тэма «нявывучанага ўрока», відаць, будзе адвечнай. Калі ўрок не вывучаны, трэба «пакруціцца», каб пазбегнуць дрэннай адзнакі, бо калі яе не паставяць, дык урок быццам бы і не быў не вывучаны. Таму салодкая надзея «выжыць» з'яўляецца ў нядобрасумленнага вучня, калі настаўнік спазніўся на ўрок. Нешта падобнае мы бачым у гумарэсцы «Индийская хитрость»:

«После звонка прошло уже минут десять, все уже давно сидели за партами, а учитель географии не являлся. Сладкая надежда начала закрадываться в сердца некоторых — именно тех, которые и не разворачивали вчера истрепанные учебники географии...

— А вдруг не придет совсем»¹.

Смехавая напоўненасць гэтага ўрыўка, на наш погляд, практычна адекватная сённяшняму ўяўленню, і з гэтай нагоды мы можам сцвярджаць, што супадзенне смехавай рэакцыі абсалютнае.

Але настаўнік прыйшоў. Гультаі вырашылі яго загаварыць, каб настаўнік не паспеў за час, што застаўся ад урока, спытаць хатняе заданне. Іван Паласухін расказаў пра свайго бацьку. Вось чым ён завяршыў сваю «споведзь»:

«... — Мой папаша, Александр Ваньч, три пуда одной рукой подымает. Я ему советовал идти в борцы, а он не хочет. Вместо этого служит в банке директором — прямо смешно.

Так как учитель уже развернул журнал, и разговор грозил иссякнуть, толстый Нечипоренко решил «подбросить дров на огонь»:

— Я бы на вашем месте, Алексан Ваньч, объяснил этому глупому Полосухину, что он сам не понимает, что говорит. Директор банка — это личность уважаемая, а борец в цирке...»²

Для нас смехавы сэнс у першай частцы цытаты, дзе сын здзіўляецца, чаму ягоны дужы бацька, які добра валодае майстэрствам «сілавога» жанглёра, не жадае ісці ў камедыянты, а застаецца служыць у банку, практычна нулявы. Смех толькі злёгка праўляецца, прычым гэты смех — здагадка, і толькі пасля тлумачэнняў Нічыпарэнкі мы разумеем, што тут агульраваны часовы смех. Справа ў тым, што розніца паміж дырэктарам банка і артыстам цырка змянілася ў наш час не на карысць дырэктара банка (праўда, у любы момант акцэнтны могуць быць перастаўлены). Таму смехавы кантэкст у даным выпадку набывае гістарычнасць, складанасць успрыняцця. І альбо ўгадваецца, калі працытаваны намі ўрывак працятаны да канца, альбо не заўважаецца ўвогуле.

Цалкам, у сэнсе смехавага напаўнення, успрымаюцца гумарэскі «Невозможное», «Экзаменационная задача». Трэба, праўда, адзначыць, што і тут ёсць свае тонкасці. Так, ужыты выраз «играть в винт» успрымаецца намі не зусім так, як сучаснікамі аўтара. «Винт» — гульня ў карты. Гэта вядома ўсім, але значэнне, якое замадавалася ў тыя часы за выразам «дуться по ночам в винт», і тое значэнне, што мае гэтае паняцце сёння, надта адрозніваюцца. Па гістарычным дадзеным, «винт» быў не проста гульнію у карты, а таінствам, часцінкай жыцця чалавека таго часу. Таму лёгка (з адной гэтай фразы ў даволі нейтральным кантэксте) сучаснік аўтара адчуваў смехавую напоўненасць сказанага, для нас жа гэтая фраза практычна з'яўляецца гістарызмам.

Школьнае жыццё, паўтараем, амаль ні ў чым не змянілася за апошнія стагоддзе. І пацвярджэнне гэтаму — гумарэска «Серёжкин рубль». Старэйшыя здзекуюцца з малодшых: адбіраюць грошы, булачкі, узнагароджаюць іх кухталямі. Складанае жыццё ў маленькага чалавека. Што сто гадоў прайшло, што сёння — усе роўна тыя ж непаразуменні з дарослымі, з бацькамі, тыя ж крыўды... І ўсё ж-такі некаторыя параўнанні, фразы гэтай гумарэскі не даюць нам сапраўднага ўяўлення ў сувязі з аддаленасцю напісанага ад нашага часу. Вось адзін з такіх выпадкаў. Сярожка Маршчынкін — галоўны герой гумарэскі «Серёжкин рубль» — напісаў верш, які атрымаўся не надта добрым. Дарослыя адраагавалі на гэты верш наступным чынам:

«За эти стихи Серёжкина мать оставила его без послеобеденного сладкого, отец сказал, что эти стихи позорят его седую голову, а дядя Ваня выразил мнение, что лошадь извозчицья лошадь написала бы не хуже»³.

Наўрад ці каму-небудзь сёння прыйшла б у галаву думка параўнаць здольнасці юнага вершاپлётца такім дзіўным чынам, як дзядзя Ваня. Паняцце «извозчицья лошадь» для нас амаль што не існуе. Мы чыталі пра гэта ў кнігах, таму сучасны чытач наўрад ці можа сабе да канца ўявіць камізм сітуацыі, звязанай з параўнаннем дзядзькі. Праз гэты нюанс паніжаецца ў сучасным успрыняцці і агульнае смехавое напаўненне гумарэскі.

А вось гумарэска «Пылесос», на наш погляд, набыла ў сучасным працятанні новыя смехавыя адценні і ўспрымаецца даволі сучасна. Тут А. Т. Аверчанка апавядае пра навінку тэхнікі — пыласос. Гэтае тэхнічнае вынаходніцтва ў тыя часы ўспрымалася як дзіва і з гэтай нагоды прынцып яго работы (а менавіта на абыгрыванні гэтага прынцыпу і пабудавана гумарэска) мог быць не зусім зразумелым сучаснікам пісьменніка. У той жа час «Рассказ о колоколе» знаходзіцца на мяжы паміж незразумелым і нясмешным ды зразумелым і смешным. Справа ў тым, што апошнія падзеі ў нашай краіне шмат у чым вяртаюць нас да мінуўшчыны. Людзі пачынаюць цікавіцца тым, што па якой-небудзь прычыне не было прынята ў нашым грамадстве.

Суадносна вяртаюцца да нас адпаведныя паняцці, вяртаецца і смехавае напаўненне, якое яны ўносяць у творы А. Т. Аверчанкі. Так, паняцці «великий пост», «свеченный кулич», якія зусім нядаўна амаль не ўжываліся, сёння ўваходзяць у нашае светаўспрыманне.

Зробім са сказанага некаторыя высновы. Смехавае напаўненне гумарэскі мяняецца з пятам гістарычнага часу. Таму гэтае напаўненне для кожнага пакалення чытачоў сваё. Яно залежыць ад узроўню падрыхтаванасці да ўспрыняцця, ведання гісторыі, культуры, традыцый. Смехавае напаўненне твора звязана з магчымасцямі ўспрыняцця чытачом паняццяў састарэлых альбо, наадварот, новых. Ёсць, праўда, выпадкі, калі старое ўзнаўляецца (як у наш час), тады вяртаецца і «надзённасць» твораў таго ці іншага аўтара, адраджаецца і яго сапраўдны смех.

¹ Аверченко А. Т. Кривые углы. М., 1989. С. 24.

² Там же. С. 24—25.

³ Там же. С. 29.

А. В. САКАЛОВА

ДА ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРНАЙ СПРЭЧКІ А. І. ЭРТЭЛЯ З Л. М. ТАЛСТЫМ

Вясной 1884 г. ў развіцці творчасці А. І. Эртэля пачаўся якасна новы этап, які характэрны ўзнікненнем такіх значных аповесцей, як «Минеральные воды» і «Две пары». Гэта быў час, калі ў душы пісьменніка рэзка абвастрылася пачуццё неакрэсленасці як у асабістым, так і ў грамадскім жыцці. Прыгнятала адсутнасць дакладнага жыццёвага арыенціру, без чаго, згодна з прыродай свайго таленту, пісьменнік не мог плённа працаваць. У напісанай некалькі пазней аўтабіяграфіі ён адзначыў, што ў той час чытаў «Исповедь» Л. Толстого і «находился в периоде самого мрачного отчаяния...» «В «Исповеди», — пісаў Эртэль, — я выдзіў такой жа працэс адчайання, но не мог понять тот выход из отчаяния, который уже мелькал перед автором «Исповеди». Я ўкажу на свой рассказ того времени «Пятихитыны дети» («Вест. Ев.» 1883 или начало 1884), где до известной степени отражается тогдашнее состояние моего духа. Я выдзіў сумятыцу і сваёй, і агульнай жыццёвай; я знаў, што ў гэтай сумятыце чалавек будзе лягчэй жыць, калі асабіста не будзе асабістых пераменаў, ... асабіста будзе мысліць аб палітычнай свабодзе, аб нацыяналізацыі зямлі, аб нязвержэнні дэспатызму»¹.

У гэты час Эртэль зблізіўся з мастаком М. М. Ге, пісьменнікам Р. А. Мачэгам, М. А. Бакуніным (братам вядомага рэвалюцыянера-анархіста) і іншымі вядомымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі. Гэтыя сустрэчы з імі былі для яго вельмі карыснымі і знайшлі адлюстраванне пасля ў шэрагу твораў. Прыгадваючы гэты час, Эртэль пісаў: «В спорах Ге со мною, с Мачетом, жившим в то время в Твери, с Бакуниным и с Петрункевичами выяснились передо мною многие стороны в мыслях Л. Толстого, выяснилось многое несостоятельное в моих прежних воззрениях и, наоборот, выяснилось кое-что несостоятельное и произвольное в мыслях Л. Н. Толстого и его горячего сторонника Н. Н. Ге. Одним словом, тверская жизнь первых двух зим (85—86, 86—87) дала мне возможность утвердить мое мировоззрение на гораздо более широких основаниях, чем прежде, и найти смысл в этой кажущейся сумятице жизни»².

Імкнуўся да больш глыбокага пранікнення ў сутнасць супярэчнасцей свайго часу і да вызначэння свайго шляху пісьменніка ва ўмовах рэакцыі, Эртэль пашырае кола сваіх літаратурных захапленняў. Яго прывабляе цяпер творчасць Дагастаўскага, Гаршына і асабліва Л. Толстого. А ў 1885 г. адбылася асабістая сустрэча Эртэля з Талстым, але яна, як лічыў Эртэль, чаканага выніку не дала. Невялікая аповесць «Жадный мужик», напісаная пад уплывам «талстоўства» і надрукаваная ў выданні «Посредник» (1986 г.), так і засталася эпізодычнай з'явай у яго творчасці. Пазней, у адным з лістоў да В. Г. Караленкі Эртэль вызначыў свае адносіны да Л. Толстого і «талстоўства» такім чынам:

«Не буду отрицать того, — пісаў ён, — что многое в мыслях Л. Н. Толстого представляется мне верным и глубоким до поразительности, но я расхожусь с ним в его отношениях к общественности, к учреждениям, к средствам борьбы со злом, и до известной степени — к так называемой цивилизации»³.

Сутнасць грамадскай сумяты, аб якой неаднаразова гаварыў пісьменнік у аўтабіяграфіі і пісьмах, у нейкай ступені раскрываецца ў апавяданні «Пятихитыны дети», надрукаваным у 1884 г. ў часопісе «Вестник Европы». Але глыбей і грунтоўней праілюстравана ў аповесці «Две пары», якая ўпершыню з'явілася ў часопісе «Русская мысль» у 1887 г. (кн. 8, 9). Гэта, мусіць, адзіны значны твор пісьменніка, не звязаны з падзеямі пэўнага часу. Тое, што паказана ў ім, магло

мець месца ў любы час парэформеннай эпохі. І У. І. Кузняцоў мае рацыю, адзначаючы, што аповесць гэтая «не является беллетристической иллюстрацией к политическим дискуссиям 70—80-х гг., она богата содержанием общечеловеческим». Слушная яго заўвага і аб тым, што «Две пары» — приметная вежа художественной зрелости писателя, его уверенного перехода... к более крупной форме»⁴.

Аповесць можна разглядаць як твор палемічны ў адносінах да рамана Л. М. Талстога «Анна Каренина». Эртэль ставіць шэраг персанажаў сваёй аповесці ў абставіны персанажаў Талстога і, карыстаючыся мастацкімі адкрыццямі вялікага пісьменніка, імкнецца падвесці чытача да вываду, які адрозніваецца ад талстоўскага разумення грамадскіх з'яў, тыповых для парэформеннага часу.

У аповесці Эртэля, як і ў рамане Талстога, дзве ярка выяўленыя сюжэтныя лініі. У адной з іх, галоўнай, адлюстроўваецца жыццё арыстакратаў, у другой — жыццё вёскі. Сістэма ўзаемасувязі асноўных персанажаў абодвух ліній у аповесці Эртэля таксама талстоўская. Уплыў Талстога выяўляецца і ў характарах персанажаў, і ў паказе сямейных адносін, а ў асобных выпадках — і ў выкарыстанні мастацка-выяўленчых сродкаў.

Вось з якіх дэталей складаецца характарыстыка ўнутранага свету Дзмітрыя Арсеньевіча Ляцяціна — аднаго з асноўных дзеючых асоб аповесці Эртэля:

«Когда речь касалась его задушевнейших взглядов на жизнь, он имел привычку не без гордости утверждать, что он вынес из нигилизма 60-х годов все, что было хорошего и здорового в нигилизме; он любил иногда щегольнуть цитатой из Писарева и сослаться на ту или иную сцену из романа «Что делать?» — впрочем, исключительно на те только сцены, где описывается внешний порядок жизни, комфорт, разумное отношение к страстям и к здоровью и «рациональные» взгляды на распределение труда между супругами. Вообще он любил все удобное, здоровое и комфортабельное и, если не особенно возмущался противоположным этому, то единственно руководясь «рациональной гигиеной» собственной своей души, единственно только потому, что берег свое спокойствие и равновесие; это на его языке носило наименование «трезвой философии»⁵.

У характарыстыцы Дзмітрыя Арсеньевіча Ляцяціна без цяжкасцей пазнаецца чалавек тыпу Аляксея Аляксандравіча Карэніна. Ёсць, бязумоўна, дэталі адрознення, але сутнасць іх адна: абодва яны арыстакраты да мозгу касцей, і адносіны да іх з боку пісьменнікаў аднолькавыя. Талстой называе свайго героя «государственной машиной», Эртэль свайго некалькі мадней — «усовершенствованной зоологией».

А вось характарыстыка яго жонкі Мар'і Паўлаўны. Яна толькі што прыехала з-за мяжы і была незвычайна ўзбуджана.

«Возвратившись на свою «рациональную» квартиру на углу Сергеевской и Литейной, она испытала даже такой прилив отвращения ко всему этому, ко всей своей разумной жизни, ... что ей стало страшно. И больше всего ей стало страшно, когда она встретила мужа и вдруг взгляделась в его черты, как в чуждые ей черты, и где-то в глубине души почувствовала, что между нею и мужем встало что-то новое, странное, прежде не знакомое ей, — встала какая-то преграда»⁶.

У характарыстыцы ўнутранага свету ды і ў знешнім абліччы Мар'я Паўлаўна, як і Ганна Аркадзьеўна, была вельмі прыгожая, але мы не адчуваем яе прыгажосці і паэтычнасці ўнутранага свету ў такой меры, як у Ганны (тут ужо адчуваецца несумерснасць пісьменніцкай адаронасці аўтараў), але і сямейны разлад мужа і жонкі ў Эртэля адлюстраваны, бясспрэчна, па ўзору Талстога. У Ляцяціна таксама ўсё «переворотилось», як і ў Карэніных, але прычыны «переворота» розныя. Тое, што Талстой выяўляў у маральна-этычным асвятленні, Эртэль прадставіў у сацыяльным плане і зрабіў гэта свядома, у поўнай адпаведнасці з агульнай задумай свайго твора.

Герцагіня Эртэля — жанчына вельмі тонкай і пяшчотнай, добрай і чулай душы. Замуж яна выходзіць па каханню, але дамовілася з мужам адразу ж разысціся, калі яно, гэта каханне, у каго-небудзь з іх згасне. Тут адчуваецца, безумоўна, захапленне мужа і жонкі раманам М. Чарнышэўскага «Что делать?». Мар'я Паўлаўна таму і адчула агіду да мужа, што захапленне яго «нигилизмом» 60-х гг. было павярхоўным, наносным, не больш як «данівай модзе», у той час як яна, яшчэ можа няясна, не зусім свядома, але імкнулася да паўнакроўнага чалавечага жыцця, да таго, каб адчуваць сябе карыснай людзям. «Комфортабельный» дом Ляцяціна таму і быў ёй прыкры, што асуджаў яе на вобраз жыцця жывёлы ці «усовершенствованной зоологии».

Падабенства сюжэтных сітуацый твораў абодвух пісьменнікаў праяўляецца і ў тым, як Эртэль адлюстроўвае паступовае ўзмацненне варажасці ва ўзаемаадносінах мужа і жонкі, і ў тым, як яны падышлі да поўнага разрыву адносін, і ў тым, што да гэтага часу ў іх быў сын, і што ён застаўся з бацькам, і ў тым, як паводзіў сябе Ляцяцін, даведаўшыся пра здраду яму Мар'і Паўлаўны, і ў тым, як ён, засмучаны, «обрел душевное равновесие, как только погрузился в свои дела» (Карэнін — у сенатарскія, Ляцяцін — у банкаўскія).

Збліжаючы Ляцяціных з Карэнінымі, Эртэль тым самым падкрэсліў і другую важную думку. Ён выказаў сваю згоду з думкай Талстога аб тым, што хлусня і фальш у жыцці арыстакратаў вядзе да маральнага падзення і поўнага выграджэння. Аднак, у адрозненне ад Талстога, які выкрываў у сваім рамане арыстакратаў і абараняў маёмасных дваран, якія не страцілі, па яго меркаванню, сувязі з сялянствам, Эртэль не бачыць паміж імі істотнай розніцы. Ён лічыў, што маёмасныя дваране вядуць такі ж паразітычны лад жыцця, як і арыстакраты вялікіх гарадоў, і пераканаўча паказаў гэта ў сваёй аповесці.

Асуджэнне паразітычнага жыцця маёмаснага дваранства звязана ў аповесці Эртэля з развіццём другой сюжэтнай лініі і з вобразам Сяргея Пятровіча. Гэты вобраз таксама мае сувязь з раманам Талстога. У лёсе Мар'і Паўлаўны ён адыграў амаль такую ж ролю, як Вронскі ў лёсе Ганны Карэнінай, але ідэйная функцыя яго ў аповесці Эртэля іншая. Яна звязана не столькі з функцыяй Вронскага, колькі з тымі тэндэнцыямі ў рамане Талстога, якія Эртэль лічыў гістарычна беспадстаўнымі.

У адрозненне ад цынічнай «філасофіі» Ляцяціна, якая зводзіцца да таго, каб «братъ от жизни все те наслаждения, которые совпадают со здоровьем и благоразумием, и стремиться день ото дня расширить сферу этих наслаждений», жыццёвая філасофія Сяргея Пятровіча вызначалася народніцкай тэорыяй «культурніцтва» і ўпэўненасцю ў тым, што ён як памешчык, жывучы ў вёсцы, робіць разам з сялянамі патрэбную для ўсіх справу — здабывае хлеб.

У спрэчках Сяргея Пятровіча з Ляцяціным Мар'я Паўлаўна становілася на бок Сяргея Пятровіча, якога пакахала, паверыўшы ў яго ідэалы. У вёсцы яна адчула сябе птушкай, вызваленай з клеткі. Цяпер яна як бы па-новаму пачала жыць.

У паказе новага ладу жыцця Мар'і Паўлаўны Эртэль, безумоўна, пераклікаецца з паказам жыцця Канстанціна Левіна, але толькі ў той частцы сюжэтнай сітуацыі, якую ён, Эртэль, лічыць праўдзивай у Талстога. Захапляючыся прыгажосцю высковай прыроды і каханнем да Сяргея Пятровіча, сама Мар'я Паўлаўна не прымае ўдзелу ў сялянскай працы. Нічога, па-сутнасці, не робіць і Сяргей Пятровіч, хоць сур'ёзна лічыць, што ён заняты агульнай з сялянамі справай. Эртэль не можа пісаць аб тым, чаго не бачыў у жыцці. Відавочна, што ён не падзяляе надзеі Талстога на магчымасць збліжэння выскowych памешчыкаў з сялянамі.

Паглыбляе праблему і другая сюжэтная лінія — узаемнае каханне цесляра Фёдара, выхадца са збыднелай сялянскай сям'і, і Лізы — дачкі заможнага мужыка Івана Пятрова. У развіцці гэтай лініі пісьменнік таксама арыентаваўся на Талстога, але ўжо з мэтай паказаць, што сялянства не падрыхтавана пайсці на збліжэнне з дваранамі і наўрад ці калі пойдзе.

Фёдар не можа ажаніцца з Лізай, нягледзячы на тое, што Сяргей Пятровіч, апантаны ідэяй дапамагчы сялянам эканамічна і далучыць іх да культуры, вырашыў падараваць свайму любімаму работніку частку сваёй зямлі і гэтым самым ліквідаваць адзіную, як ён лічыў, перашкоду на шляху да шчасця закаханых. Але ў яго нічога не атрымалася.

Эртэль вельмі добра ведаў жыццё сялян і памешчыкаў. Ва ўзаемаадносінах тых і другіх пісьменнік бачыў і праўдзівую адлюстраваную такімі супярэчлівымі тэндэнцыямі, якія праяўляліся іншы раз у самых нечаканых, цяжка вытлумачальных формах. У сюжэтных сітуацыях Фёдара і Лізы пісьменнік прывёў у дзеянне найбольш тыповыя з іх. Бацькі Фёдара не дазволілі яму ажаніцца таму, што бачылі ў ім адзіную апору ў сваім бедным жыцці і ў адпаведнасці з патрыярхальнай традыцыяй верылі, што сын без іх благаслаўлення не ажэніцца, тым больш дзесяці там, на чужыне (Фёдар працаваў цесляром далёка ад сваёй вёскі). Бацькі ж Лізы, захопленыя буржуазнымі адносінамі, хацелі бачыць мужам сваёй дачкі сына карчмара. Да таго ж і тыя, і другія не верылі, і як выявілася, мелі на тое падставу, у шчырасць пачуццяў барына. У аповесці ёсць шэраг карцін, дзе праяўляюцца недаверлівыя, а часам і рэзка варожыя адносіны сялян, асабліва бацькоў Лізы і карчмара Арэф'ева, да Сяргея Пятровіча. Намаганні Сяргея Пятровіча зблізіцца з сялянамі закончыліся няўдачай. Сяляне не прынялі ні яго зямлі, ні яго культуры. Не звярнулі яны ніякай увагі і на словы Сяргея Пятровіча аб намеры адкрыць у вёсцы школу.

Прызнаўшы сваё паражэнне, Сяргей Пятровіч быў вельмі абураны і, звяртаючыся да жонкі, крычаў: «Хлопочи после этого за них, старайся! Я тебе тысячу раз говорил, что это скоты и скоты!»⁷.

Аднак, ён хутка супакоіўся. Тое, чым Сяргей Пятровіч адрозніваўся ад Ляцяціна і што прываблівала ў ім Мар'ю Паўлаўну, Эртэль справядліва лічыў неістотным. Сяргей Пятровіч, як і Ляцяцін, падкрэслівае пісьменнік, быў перш за ўсё барынам. Ён больш за ўсё любіў сябе, сваё высокае прывілеяванае становішча ў грамадстве. Захапленне Сяргея Пятровіча перадаваемым, як яму здавалася, ідэямі «культурніцтва» пісьменнік вызначае як праяўленне ўсяго таго ж барскага жадання лічыцца прыстойным.

Мар'я Паўлаўна, прыглядаючыся да вобразу жыцця Сяргея Пятровіча, зразумела, што яна трапіла, па словах пісьменніка, «из огня да в полымя», хоць замуж яна выходзіла не па «вспышке страсти». У адным са сваіх лістоў да Чарткова Эртэль, ведаючы, што пункт гледжання яго карэспандэнта талстоўскі і што ў тлумачэнні вобразу Мар'і Паўлаўны яны не сыдуцца, заўважыў: «Мне думается, моя Марья Павловна несчастна, но не грешна. Ведь «рациональное животное», ее первый муж, решительно умерщвлял ее живую душу, решительно превращал ее в самку»⁸. Па сутнасці такім жа аказаўся і другі. Цяпер становішча яе ў сям'і стала больш складаным і больш цяжкім, чым раней.

«Нет, — думала она, ничего не изменилось. Та же мебель, те же принадлежности комфорта и гигиены, те же удобные щегольские вещи окружают ее... Тот же распорядок дня. Правда, рядом с нею за столом сидит теперь другой мужчина, с другими чертами лица, с другими манерами, с другим тембром голоса, но же начинается тот и кончается этот — она не знала» (падкрэслена пісьменнікам — А. С.)⁹.

Цяжкае маральнае становішча Мар'і Паўлаўны абумоўлена разуменнем страты тых надзей на змены жыцця — і сялянскага, і свайго ўласнага, якія звязваліся ў яе душы з Сяргеем Пятровічам.

У канцы аповесці Эртэль падкрэсліў, што знешняе прымірэнне герояў было вымушаным. Напружана ўглядаючыся ў краявіды, якія мільгаюць за вакном цягніка, што вязе яе ў Маскву, яна думае: «Что же мне делать? Что же мне делать с собою?» Жыццё ўяўляецца ёй глухім і змрочным. Эртэль не асуджае сваю гераіню. Паставіўшы яе амаль у такія ж абставіны, як і Талстой Ганну Карэніну, ён адэньвае яе сітуацыю не з пазіцыі помсты, як гэта імкнецца зрабіць Талстой, а з таго, што аб'ектыўна зыходзіла з рамана Талстога — вінавата не Ганна, а тое арыстакратычнае грамадства хлусні і фальшы, якое зацкавала яе. Інакш кажучы, Эртэль, супастаўляючы сваю гераіню з гераіняй Талстога, імкнецца даць дзярозую, да канца рэалістычную адценку падобным з'явам у сямейных адносінах. Праблема эмансipaцыі жанчыны хвалявала Эртэля даўно, яна была вылучана ім яшчэ ў апавяданні «Офицерша», якое ён лічыў амаль ці не самым лепшым сваім творам. Цяпер жа, у аповесці «Две пары», ён, па сутнасці, адхіліў пункт гледжання Талстога на гэтую праблему і выказаў сваю згоду з тым, як яна, гэтая праблема, рашалася дэмакратамі 60-х гг. — Чарнышэўскім, Пісаравым, Сляпцовым і іншымі. Імкненне жанчыны да свабоднага і раўнапраўнага жыцця ў грамадстве Эртэль лічыў з'явай натуральнай і правамернай.

¹ Эртэль А. И. Письма. М., 1909. С. 29—30.

² Там жа. С. 35.

³ Там жа. С. 181.

⁴ Кузнецов В. И. // А. И. Эртэль. Рассказы. Очерки. Повесть. Письма. Воронеж, 1984. С. 17.

⁵ Там жа. С. 195—196.

⁶ Там жа. С. 197.

⁷ Там жа. С. 273.

⁸ Эртэль А. И. Письма. С. 99—100.

⁹ Эртэль А. И. Рассказы... С. 286.

Л. І. БУРАК

ПАРАЎНАЛЬНЫЯ ЗВАРОТЫ Ў ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ К. КРАПІВЫ

У драматычных творах Кандрата Крапівы актыўна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія носяць назву параўнальных зваротаў. Гэтыя звароты складаюцца са слоў і словазлучэнняў, якія з дапамогай параўнальных злучнікаў уводзяцца ў сказ і шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест яго асноўнай часткі. Злучнікавае параўнанне звычайна арганізуецца з трох кампанентаў: адзін абазначае тое, што параўноўваецца (прадмет ці рэфэрэнт параўнання); другім абазначаецца тое, з чым параўноўваюць (аб'ект ці агент параўнання); трэці служыць фармальным сродкам сувязі, пры дапамозе якога афармляецца параўнанне (параўнальны злучнік ці яго аналаг). Адсюль зразумела, што сам параўнальны зварот — гэта тая частка сказа, у якой змешчаны аб'ект ці агент параўнання.

Неабходна адзначыць, што граматычная прырода параўнальных канструкцый у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (Я. Ф. Карскі, В. А. Багародзіцкі, Л. А. Булахоўскі, А. Б. Шапіра і інш.) усе параўнальныя канструкцыі разглядалі як даданыя часткі складаназалежнага сказа, якія маюць поўную або няпоўную ці згорнутую структуру¹. Другія даследчыкі (Е. С. Істрына, Ц. П. Ломцеў, Л. А. Кісялёва, А. Ф. Прыяткіна і інш.) акрамя дадanych прэдыкатыўных частак сярод параўнальных канструкцый вылучалі таксама параўнальныя звароты, якія з'яўляюцца галоўнымі і даданымі ці блізкімі да іх членамі простага сказа². Між тым вядома, што такія параўнальныя канструкцыі могуць адасабляцца або не адасабляцца ў сказе, прычым адасабляюцца звычайна даданыя, а не галоўныя члены сказа. На гэтай падставе некаторыя даследчыкі (А. Г. Руднеў, Н. А. Шырокава, М. І. Чарамісіна і інш.) членамі простага сказа лічаць толькі неадасобленыя канструкцыі, выключаючы іх са складу параўнальных зваротаў, а параўнальнымі зваротамі прапануюць кваліфікаваць толькі адасобленыя канструкцыі³. Думаецца, што такое меркаванне заслугоўвае належнай увагі. Сапраўды, параўнальныя звароты істотна адрозніваюцца ад параўнальных членаў не толькі характарам сінтаксічнай сувязі, але і семантычнымі і структурнымі асаблівасцямі. Параўнальныя члены больш цесна звязаны з адпаведнымі кампанентамі (пераважна выказнікам) асноўнай часткі сказа, утвараючы з імі словазлучэнні і рэалізуючы ў іх такую сувязь, як прымыканне, кіраванне ці суаднясенне: *Наеўся як на дзяды* (Партызаны). *Я прыеду на тэрыторыю бальніцы як санітар* (Людзі і д'яблы). *Ён глыбей як на два метры ў зямлю ніколі не заглядаў* (Хто смяецца апошнім). *Без Дзям'яна Дзям'янавіча як без рук* (Мілы чалавек). Асабліва цеснай сувяззю вызначаюцца члены, якія вабылі сталую форму і выступаюць як фразеалагічныя або фразеалагізаваныя адзінкі; незалежна ад выражэння яны маюць сітуацыйнае значэнне і семантычны збліжаюцца з прыслоўямі, напрыклад: *Усё відаць як на далоні* (Людзі і д'яблы). *Трэба, каб вы заняліся як след* (З народам). *Усе гэтыя косці, мабыць, ведае як свае пяць пальцаў* (Хто смяецца апошнім). *Малады сядзіць сабе як у бога за плячыма* (Партызаны). Такія выразы ўстойлівыя ва ўжыванні, вобразныя паводле сэнсу і эмацыянальна-экспрэсіўныя паводле характару выражэння змешчанага ў іх паведамлення. Параўнальныя ж звароты слабей звязаны з асноўнай часткай сказа, маюць свабодную, а не фразеалагізаваную будову, адрозніваючыся надзвычай разнастайнай структурнай і семантычнай арганізацыяй. Яны складаюць цэласныя канструктыўныя адзінкі, якія змяшчаюць дадатковую інфармацыю адносна аформленага ў сказе паведамлення і ўводзяцца ў сказ паўпрэдыкатыўнай або паясняльнай сувяззю: *Яны капрыз-*

няя, як дзеці (Проба агнём). Вы сёння ззяеце водбліскам славы, як спадарожнік (Мілы чалавек). За вялікую справу гінулі і не такія, як я (Партызаны). Яна не спадзявалася на сваё хараство, як на сродак да жыцця (Мілы чалавек). У выніку адасаблення параўнальных звароты не ўтвараюць словазлучэнняў з паясняльнымі кампанентамі сказа, а вылучаюцца ў асобную дапаможную адзінку і таму не з'яўляюцца галоўнымі або даданымі членамі ў поўным сэнсе слова, а толькі функцыянальна некалькі збліжаюцца з імі і шляхам параўнання ўдакладняюць або паясняюць тое, што недастаткова перададзена гэтымі кампанентамі ў сказе. Параўнальныя члены служаць канструктыўнымі кампанентамі простага сказа, тады як параўнальныя звароты выступаюць у якасці канструктыўных кампанентаў ускладненага сказа. У адрозненне ад звычайных адасобленых членаў параўнальныя звароты адметныя тым, што «для іх характэрна наяўнасць моманту параўнання, які граматычна выражаны параўнальным злучнікам»⁴.

Параўнальныя звароты, якія сустракаюцца ў драматычных творах К. Крапівы, маюць неразвітую або развітую структуру і прымацоўваюцца да адпаведных кампанентаў асноўнай часткі сказа злучнікамі як (часцей), як і, чым (радзей), якія афармляюць рэальнае параўнанне без дадатковых мадальных адценняў (іншыя параўнальныя злучнікі ў прааналізаваных тэкстах не адзначаюцца). Неразвітыя звароты складаюцца з назоўніка або займенніка ў форме розных склонаў: *Я хаджу, як дэзерцір* (Мілы чалавек). *Скажыце, што вы думаеце аб ім, як аб спецыялісце?* (Хто смяецца апошнім). *Хто б мог так у дрэбязі ўаходзіць, як вы?* (Канец дружбы). *Ты гатоў больш яму паверыць, чым мне* (Людзі і д'яблы). Слова іншых часцін мовы ў складзе такога звароту знаходзяцца рэдка: *Прашу прыняць мяне, як родную, у сваю сям'ю* (Пяюць жаваранкі). *На пенсію не збіраюся... Гатоў працаваць, як і цяпер* (Брама неўміручасці). Развітыя звароты звычайна арганізуюцца з назоўніка ці займенніка і залежных ад іх слоў іншых часцін мовы: *Вы, як падбітыя жураўлі, сядзіце ды курлыкаеце* (Партызаны). *Я ў гэтым лесе, як у сваім агародзе, кожную сцяжынку ведаю* (Партызаны). *Няхай пан верыць, як самому сабе* (Канец дружбы). *Раней, як праз два дні, яны тут быць не могуць* (Партызаны). *Раскопкі нашым шанюўным дакладчыкам рабіліся не далей, як на заднім двары рэстарана* (Хто смяецца апошнім). Для больш поўнага і выразнага параўнання адна і тая ж словаформа ці комплекс словаформ у асноўнай частцы сказа могуць удакладняцца некалькімі параўнальнымі зваротамі (неразвітымі і развітымі), якія аб'ядноўваюцца бяззлучнікавай сувяззю або пры дапамозе злучальных злучнікаў: *Ён нявінны, як голуб, даверлівы, як дзіця* (З народам). *Як савецкі грамадзянін, як савецкі мастак, я трапіў на правільную дарогу* (З народам). *Там такія людзі, як я ды твая мама* (Людзі і д'яблы). Прыведзеныя прыклады паказваюць, што неразвітыя і развітыя параўнальныя звароты часта суадносяцца з паралельнымі па форме кампанентамі асноўнай часткі сказа; ад гэтага ясна, што з чым канкрэтна параўноўваецца ў сказе. У сказах жа без паралельных кампанентаў няма прамога ўказання на тое, што з чым і на якой аснове параўноўваецца. І таму зразумела, што ў сказах з паралельнымі кампанентамі характар параўнання праяўляецца больш выразна, чым у сказах, дзе паралельныя кампаненты адсутнічаюць.

Параўнальныя звароты размяшчаюцца ў пачатку або ў сярэдзіне ці ў канцы сказа і выконваюць у ім розныя функцыі. Найбольш тыповая для іх азначальна-акалічнасная функцыя, калі звароты звязаны з асобнымі словаформамі і характарызуюць дзеянне ці якасную адзнаку: *Такога козыра, як гэты дзед, ты не бачыў* (Партызаны). *Вы ўсклалі на галаву царновы вянок і выйшлі на вуліцу, як на галгофу* (З народам). *Сам жа колькі разоў гаварыў пра яго, як пра найлепшага сябра* (Канец дружбы). *Каміны тырчаць чорныя, як пасля пажару* (Партызаны). Але ў тых выпадках, калі параўнальныя звароты звязаны са зместам усёй асноўнай часткі сказа, то ім уласціва функцыя патэнцыяльнай (скрытай) прэдыкатыўнасці. Зразумела, што гэта прэдыкатыўнасць самастойная (параўнальны зварот не змяшчае спярджэння ці адмаўлення): яна існуе толькі абапіраючыся на слоўна выражаную прэдыкатыўнасць асноўнай часткі сказа: *Расхвальваеце вы мяне, як на кірмашы* (Пяюць жаваранкі). *Яна працуе ва ўстанове, як і ўсе* (Хто смяецца апошнім). *Ніводзін кароль не сядзіць так моцна на сваім троне, як я* (Мілы чалавек). У такім разе параўнальны зварот звычайна ўспрымаецца як адлюстраванне цэлай сітуацыі, параўн.: *Расхвальваеце вы мяне, як расхвальваюць на кірмашы. Яна працуе ва ўстанове, як і працуюць усе. Ніводзін кароль не сядзіць так моцна на сваім троне, як сяджу я. Безумоўна, кожная частка тут мае свой часавы план, але паколькі ў параўнальным звароце няма выказніка, то часавое значэнне рэалізуецца ў самым агульным выглядзе. Пры асаблівай актуалізацыі параўнальны зварот падлягае парцэляцыі і тады можа выконваць камунікатыўную функцыю. Гэта з'ява назіраецца як у маналагічнай, так і ў дыялагічнай мове: *Язі во якія ходзіць. Як засланкі* (З народам). *Хатка маленькая. Як наш свінушнік* (Партызаны). *Як вы сябе адчуваеце? — Як у гестапа* (З народам). *Песня якая гаротная. — Як наша жыццё* (З народам). Апрача параўнальнага звароту, у складзе такой адзінкі могуць знаходзіцца суадносныя з ім кампаненты, напрыклад: *Я вам праёду**

сказаў — хворы. Не так целаю, як духам (З народам). Нагнаў ён вам страху.— Не так нам, як панам (Партызанам).

Паміж параўнальным зваротам і асноўнай часткай сказа выражаюцца наступныя разнавіднасці параўнальных адносін: уласнае параўнанне, градацыйнае параўнанне, азначальная рэпрэзентацыя і ўраўноўванне. Уласнае параўнанне выражаецца злучнікам *як*, які фарміруе двухнакіраваную сувязь: афармляе адносіны паміж паралельнымі кампанентамі і адначасова адносіць увесь зварот да выказніка: *Вас пацягнуць, як радню* (Людзі і д'яблы). *Ён вітаецца з Насцяй, як з добра знаёмай* (Пяюць жаваранкі). *Гэты хам распараджаўся ў маім доме, як у сваім хляве* (Партызаны). У сказах без паралельных кампанентаў сувязь рэалізуецца толькі праз выказнік: *Няхай бы людзі глядзелі, як на пачвару* (Проба агнём). У сваю хату трэба будзе заходзіць баючыся, як злодзею (Валодзеў гальштук). Для выражэння градацыйнага параўнання ўжываецца злучнік *чым*. Гэта параўнанне звычайна адзінак, а таму параўнальны зварот адносіцца да кампартыгуных форм прыметнікаў ці прыслоўяў у асноўнай частцы сказа, займаючы пры іх пазіцыю папярэдняга кампанента: *Радзіма большая маці, чым я* (Пяюць жаваранкі). *Малады больш здатны на ўгаворы, чым стары* (Пяюць жаваранкі). *Можа, у іх пачуццё абавязку вышэй, чым у нас?* (Проба агнём). *Лепш вучыцца на чужых памылках, чым на сваіх* (Канец дружбы). Іншы раз замест злучніка *чым* з падобным значеннем ужываецца злучнік *як*: *Усё ж мне зацішней, як табе* (Партызаны). *Мне гэта зручней, як каму другому* (Людзі і д'яблы). *Больш я веру чалавеку, як таім паперам* (Партызаны). Азначальная рэпрэзентацыя выражаецца злучнікам *як* і карэлятыўнымі прыслоўямі і займеннікамі ў складзе асноўнай часткі сказа. У гэтым разе параўнальны зварот адносіцца або да такога прыслоўя і займенніка (*так, такі*), або да іх спалучэнняў з іншымі часцінамі мовы, ад чаго параўнанне набывае выразны характар дадатковага паяснення: *У мяне не атрымалася так, як у суседа* (Мілы чалавек). *У яе вочы былі такія, як у вас* (Проба агнём). *Такога характава, як у нас, нідзе няма* (Пяюць жаваранкі). *Яму б узяць такую мілую дзяўчыну, як вы* (Пяюць жаваранкі). Пры выражэнні ўраўноўвання ўжываецца злучнік *як і*. Ён аб'ядноўвае паралельныя кампаненты на аснове іх аднолькавых адносін да выказніка, паказваючы на падабенства суадносных прадметаў і з'яў не па іх сутнасці, а па іх адносінах да аднаго і таго ж дзеяння, адзнакі і г. д. Характэрна, што гэты злучнік складаецца з двух элементаў: адзін з іх (*як*) выражае падпарадкавальныя адносіны, бо вызначае залежнае становішча ўведзенай ім словаформы; другі (*і*) уносіць значэнне спалучэння і збліжае выражаныя адносіны са злучальнымі: *Пры ёй можна гаварыць смела, як і пры мне* (З народам). *Цяпер, калі што кое — перадавай, як і раней* (Канец дружбы). Злучнік *як і* можа суадносіць таксама асобную сітуацыю з агульнай, напрыклад: *Яна працуе ва ўстанове, як і ўсе* (Хто смяецца апошнім).

Параўнальным звароты, выкарыстаныя ў драматычных творах К. Крапівы, маюць розную семантыку. Яны прызначаны «для таго, каб, параўноўваючы або супастаўляючы тыя ці іншыя з'явы, прадметы, іх прыметы ці дзеянні, больш наглядна адлюстраваць, лепш ахарактарызаваць, даць вобразнае вызначэнне, каб ярчэй адцяніць параўноўваемы прадмет, яго прыметы, якасці, уласцівасці, дзеянні»⁶. Назіранні паказваюць, што гэтыя звароты могуць характарызаваць людзей або жывых істот, абстаноўку, у якой яны жывуць і дзейнічаюць, прадметы і з'явы, якія спадарожнічаюць ім у жыцці і г. д. У залежнасці ад сваёй семантыкі вылучаюцца вобразныя параўнальныя звароты і параўнальна-раўналежныя звароты. Вобразныя звароты вызначаюцца семантычнай ёмістасцю і насычанасцю яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі; яны выразна характарызуюць тое, пра што паведамляецца ў сказе: *Сланяцца вунь, як ценя* (Хто смяецца апошнім). *Вясёлая ты заўсёды, як вясновы дзень* (Канец дружбы). *Упромся, як два казлы, лоб у лоб і будзем стаяць кожны на сваім* (Пяюць жаваранкі). *Палкоўнік быў падобны на мяне, як дзве кроплі вады* (Хто смяецца апошнім). *У сватах, як на тэру: кожны цыган сваю кабылу хваліць* (Пяюць жаваранкі). З дапамогай такіх зваротаў паведамленне дэталізуецца, выразна акрэсліваецца, набывае вобразны характар, а ў радзе выпадкаў — і пераносны сэнс. Нездарма аформленыя імі параўнанні суправаджаюць іншыя тropy (метафару, метанімію) або сумяшчаюцца з імі: *Язык, як брытва, матляецца спрытна* (Пяюць жаваранкі). *Як вуж, ты выкручвайся* (Канец дружбы). *Немец сцяпае вас, як курапатку* (З народам). *Старшыня выйшаў з абкома, як хмара* (Пяюць жаваранкі). *Ходзіць чалавек, як флюс, з адной класавай нянавісцю* (Канец дружбы). Параўнальна-раўналежныя звароты не валодаюць метафарычнасцю, яны маюць слабойшую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, паколькі звычайна служаць для вызначэння адпаведнасці або тоеснасці паміж тым, што параўноўваецца ў сказе: *Будзем жыць мы, як калісьці, у шчаслівай долі* (Мілы чалавек). *Пані інчай не называе нас, як быдлам* (Партызаны). *Куды ж табе ісці, як не да нас?* (З народам). *Хоць бы раз абуць такія бліскучыя боты, як у пана Шмігельскага* (Партызаны).

Параўнальныя звароты валодаюць багатымі моўна-выяўленчымі магчымасцямі. Яны з'яўляюцца адной з важнейшых форм рэалізацыі такой стылістычнай фігуры, як параўнанне. Ужытыя К. Крапівой параўнанні арыгінальныя, лаканічныя, змястоўныя, вобразна-каларытныя і камунікатыўна дзейсныя. Переважная большасць параўнанняў звязана з вясковым або гарадскім побытам, вынікае з пазнавальнага ўспрымання і асэнсавання навакольнай рэчаіснасці. Побач з агульнанароднымі трапіна выкарыстоўваюцца індывідуальна-аўтарскія параўнанні, якія адрозніваюцца своеасаблівай нечаканасцю супастаўлення семантычна аддаленых прадметаў і з'яў. Свежыя і дасціпныя параўнанні пашыраюць магчымасці пазнання і адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, павялічваюць сэнсавую ёмістасць і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку паведамлення і тым самым дапамагаюць пісьменніку ствараць яркія вобразы і праз іх выяўляць сваю апенку жыццёвых з'яў, выражаць свае адносіны да іх. Сумесна з іншымі моўна-выяўленчымі сродкамі параўнанні вызначаюць адметнасць мастацкай манеры пісьменніка, з'яўляюцца прыналежнасцю яго індывідуальнага стылю.

¹ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы: язык белорусского народа. М., 1956. Вып. 2—3. С. 490—492; Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М., 1938. С. 451; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Киев, 1952. Т. 1. С. 368—370; Шапиро А. Б. // Грамматика русского языка. М., 1954. Т. 2. Ч. 2. С. 365.

² Гл.: Истрина Е. С. // ИОРЯС. 1929. Т. 24. Кн. 2. С. 175; Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка. Мн., 1956. С. 284; Киселева Л. А. // Уч. зап. Ленинградского гос. ун-та. 1959. № 227: Сер. филол. Вып. 38. С. 103; Прияткина А. Ф. // Русский язык: энциклопедия. М., 1979. С. 329; Беларуская граматыка. Мн., 1986. Ч. 2. С. 172.

³ Гл.: Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка, М., 1968. С. 160; Ширкова Н. А. Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения. Казань, 1960; Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. Новосибирск, 1976.

⁴ Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. С. 171.

⁵ Там жа. С. 161.

Т. І. ЯКУБОВІЧ

МНОЖНАСЦЬ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА Ў СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗДАХ З ЗЫХОДНЫМІ НАЗОЎНІКАМІ

Словаўтваральная структура слова адлюстроўвае паслядоўнае нанізванне словаўтваральных сродкаў на зыходную аснову, напрыклад: *народ* → *народ-ны* → *народн-асць*, *тармаз* → *тармаз-іць* → *пры-тармазіць* → *прытармаз-ваць* → *прытармаж-ва-нн-е*. Вытворнае слова мае адну матывальную аснову і ў словаўтваральных адносінах з'яўляецца аднаструктурным. Так, у словаўтваральным гнязде *вобраз* → *вобраз-ны* → *вобразн-асць* слова *вобразнасць* аднаструктурнае, бо яго вытворнае ад асновы *вобразн(ы)*. У сваю чаргу слова *вобразны* таксама аднаструктурнае, таму што яго можна растлумачыць толькі як вытворнае ад слова *вобраз*¹. Але сустракаецца нямаля такіх слоў, што маюць дзве і больш матывальных асноў. Гэтыя словы вызначаюцца множнасцю словаўтваральнай структуры. Напрыклад, слова *перакваліфікацыя* можа разглядацца як вытворнае ад назоўніка *кваліфікацыя* (*кваліфікацыя* → *пера-кваліфікацыя*) і як вытворнае ад дзеяслова *перакваліфікаваць* (*перакваліфікаваць* → *перакваліфік-ацыя*).

Множнасць словаўтваральнай структуры слова ўзнікае не толькі ў выпадку яго дваістай словаўтваральнай матывацыі. Праяўляецца яна і ў выніку апасродкаванай матывацыі слова. Пры гэтым часам назіраецца перасступеннае ўтварэнне слоў, напрыклад: *безгаспадарліваасць* 'няздольнасць умела і эканомна кіраваць *гаспадаркай*' ← *гаспадарка*, *беспрацоўе* 'няяўнасць людзей, якія не маюць пастаяннага заробтку, *працы*' ← *без працы*².

Многія з моваведаў звярталі ўвагу на множнасць словаўтваральнай структуры слова, але прыводзілі абмежаваную колькасць прыкладаў яе. А гэта з'ява перадае ўзаемадзеянне розных словаўтваральных тыпаў. Асабліва характэрна яна для афіксальнага ўтварэння назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў.

У дадзенай працы ставіцца мэта выдзеліць тыпы больш пашыраных выпадкаў множнасці словаўтваральнай структуры слова толькі ў словаўтваральных гнёздах з зыходнымі назоўнікамі ў сучаснай беларускай мове. За аснову выдзялення словаўтваральных тыпаў бярэцца характар фарманта (словаўтваральнага сродку). Разгледзім множнасць словаўтваральнай структуры слова ў сістэме назва-ных часцін мовы.

Сярод назоўнікаў можна вылучыць наступныя тыпы:

Непраўдзівасць: *праўдзівасць* → *не-праўдзівасць* ('адсутнасць *праўдзівасці*') і *непраўдзів(ы)* → *непраўдзів-асць* ('уласціvasць *непраўдзівасага*'), *няправільнасць:* *правільнасць* → *ня-правільнасць* і *няправільн(ы)* → *няправільн-асць*.

Безадказнасць: *адказнасць* → *без-адказнасць* ('адсутнасць *адказнасці*') і *безадказн(ы)* → *безадказн-асць* ('уласціvasць *безадказнага*'), *бесчалавечнасць:* *чалавечнасць* → *бес-чалавечнасць* і *бесчалавечн(ы)* → *бесчалавечн-асць*.

Бесканечнасць: *бесканечн(ы)* → *бесканечн-асць* ('уласціvasць *бесканечнага*') і *без канц(а)* → *бес-канеч-насць* ('адсутнасць пачатку і *канца*'), *бескантрольнасць:* *бескантрольн(ы)* → *бескантрольнасць* і *без кантрол(ю)* → *бес-кантроль-насць*.

Бестактоўнасць: *без такт(у)* → *бес-такт-оўн-асць* ('адсутнасць *такту*') і *бестактоўн(ы)* → *бестактоўн-асць* ('уласціvasць *бестактоўнага*'), *безгрунтоўнасць:* *без грунт(у)* → *без-грунт-оўн-асць* і *безгрунтоўн(ы)* → *безгрунтоўн-асць*.

Безвыніковасць: *без вынік(аў)* → *без-вынік-ов-асць* і *безвыніков(ы)* → *без-выніков-асць*, *беспрынцыповасць:* *без прынцып(аў)* → *бес-прынцып-ов-асць* і *беспрынцыпов(ы)* → *беспрынцыпов-асць*.

Множчасць словаўтваральнай структуры такіх слоў, хоць і непаслядоўна, але адзначаецца ў ТСБМ: *безыдэйнасць* → 'уласціvasць *безыдэйнага*', 'адсутнасць *ідэйнасці*'; *бесканфліктнасць* → 'уласціvasць *бесканфліктнага*', 'адсутнасць *канфлікту*'².

Глянцоўка: *глянцав(аць)* → *глянцоўк-а* ('дзеянне') і *глянец* → *глянц-оўк-а* ('бляск начышчанага, адпаліраванага або пакрытага лакам паверхні'), *групоўка:* *групав(аць)*, *групав(ацца)* → *групоўк-а* ('дзеянне') і *груп(а)* → *груп-оўк-а* ('аб'яднаная *група*, якая адасобілася ад каго-н., чаго-н.').

Булачнік: *булк(а)* → *булач-нік* ('той, хто вышэкае *булкі*') і *булачн(ы)* → *булачн-ік* ('уладальнік *булачнага*'), *моднік* (разм.): *мод(а)* → *мод-нік* ('той, хто прытрымліваецца *моды*') і *модн(ы)* → *модн-ік* ('модны чалавек').

Беззямельнік: *беззямельн(ы)* → *беззямельн-ік* ('беззямельны селянін') і *без зямл(і)* → *без-зямельн-ік* ('які не мае ўласнага ўчастка *зямлі*'), *бессаромнік:* *бессаромн(ы)* → *бессаромн-ік* ('бессаромны чалавек') і *без сора(м)* → *бес-саром-нік* ('які не мае *сору*').

Гэтыя тыпы шырока распаўсюджаны ў беларускай мове.

Нафтавік: *нафт(а)* → *нафт-авік* ('спецыяліст па *нафце*') і *нафтав(ы)* → *нафтав-ік* ('работнік *нафтавай* прамысловасці'), *кадравік:* *кадр(ы)* → *кадр-авік* (разм.) ('супрацоўнік аддзела *кадраў*') і *кадрав(ы)* → *кадрав-ік* ('ваеннаслужачы *кадравых* войск' або *кадравы* работнік прадпрыемства').

Да назоўнікаў з множнай структурай адносіцца вялікая колькасць слоў тыпу *шашлычная, чайная, пельменная, чабурчная. Шашлычная:* *шашлычная* (прым.) → *шашлычная* (наз.) і *шашлык* → *шашлык-ная, пельменная:* *пельменная* (прым.) → *пельменная* (наз.) і *пельмен(і)* → *пельмен-ная*. Усе гэтыя назоўнікі могуць узнікаць, мінаючы ступень прыметніка, непасрэдна ад назоўніка.

У сістэме прыметнікаў заўважаны наступныя тыпы:

Беспрыставачны: *без прыстайк(і)* → *бес-прыставачн-ы* і *прыставачн(ы)* → *бес-прыставачн-ы;* *бяшумны:* *без шум(у)* → *бяс-шумн-ы* і *шумн(ы)* → *бяс-шумн-ы*.

Бестактоўны: *без такт(у)* → *бес-такт-оўн-ы* і *тактоўн(ы)* → *бес-тактоўн-ы,* *безгрунтоўны:* *без грунт(у)* → *без-грунт-оўн-ы* і *грунтоўн(ы)* → *без-грунтоўн-ы*.

Безграшовы: *без грош(аў)* → *без-граш-ов-ы* і *грашов(ы)* → *без-грашов-ы,* *беспаспяховы:* *без поспех(аў)* → *бес-паспях-ов-ы* і *паспяхов(ы)* → *бес-паспяхо-в-ы*.

Непраўдзівы: *праўд(а)* → *не-праўдзів-ы* ('які не любіць гаварыць *праўды*') і *праўдзів(ы)* → *не-праўдзів-ы,* *нешчаслівы:* *шчасц(е)* → *не-шчаслів-ы* і *шчаслів(ы)* → *не-шчаслів-ы,* *няўважлівы:* *увага(а)* → *ня-ўважлів-ы* і *ўважлів(ы)* → *ня-ўважлів-ы*.

Нярадасны: *радасць* → *ня-радасн-ы* ('пазбаўлены *радасці*') і *радасн(ы)* → *ня-радасн-ы,* *некультурны:* *культур(а)* → *не-культурн-ы* і *культурн(ы)* → *не-культурн-ы,* *ненаціскны:* *націск* → *не-націскн-ы* і *націскн(ы)* → *не-націскн-ы*.

Пазакласны: *клас* → *паза-класн-ы* і *клас(ы)* → *паза-класн-ы,* *пазашлюбны:* *шлюб* → *паза-шлюбн-ы* і *шлюбн(ы)* → *паза-шлюбн-ы*.

Пазапланавы: *план* → *паза-планав-ы* і *планав(ы)* → *паза-планав-ы,* *пазачасавы:* *час* → *паза-часав-ы* і *часав(ы)* → *паза-часав-ы*.

Дашкольны: *школ(а)* → *да-школьн-ы* і *школьн(ы)* → *да-школьн-ы,* *дабукварны:* *буквар* → *да-букварн-ы* і *букварн(ы)* → *да-букварн-ы*.

Дасадаўскі: *сад* → *да-сад-аўск-і* і *садаўск(і)* → *да-садаўск-і,* *давераснёўскі:* *верасень* → *да-верасн-ёўск-і* і *вераснёўск(і)* → *да-вераснёўск-і*.

Перадвеснавы: *вясн(а)* → *перад-весн-ав-ы* і *веснав(ы)* → *перадвеснав-ы,* *перадракавы:* *рак* → *перад-рак-ав-ы* і *ракав(ы)* → *перад-ракав-ы*.

Перадваенны: *вайн(а)* → *перад-ваенн-ы* і *ваенн(ы)* → *перад-ваенн-ы,* *пераднавальнічны:* *навальніц(а)* → *перад-навальнічн-ы* і *навальнічн(ы)* → *перад-навальнічн-ы*.

Дагматычны: *догм(а)* → *дагм-атычн-ы* ('заснаваны на *догмах*') і *дагматык* → *дагматыч-ны* ('уласцівы *дагматыку*'), *атлетычны:* *атлет* → *атлетыч-ны* ('уласцівы *атлету*') (*атлетычныя плечы*) і *атлетык(а)* → *атлетыч-ны* ('які мае дачыненне да *атлетыкі*') (*атлетычныя практыкаванні*).

Словы тыпу *фалькларыстычны* і *філатэлістычны*, калі прытрымлівацца тлумачэнняў ТСБМ, трэба разглядаць як трохструктурныя: *фалькларыстычны* ('які мае адносіны да *фалькларыста*, *фалькларыстыкі*; звязаны з вывучэннем *фальклору*'); *фальклор* → *фалькларыстычн-ы*, *фалькларыст* → *фалькларыстычн-ы* і *фалькларыстык(а)* → *фалькларыстычн-ы*.

Даверлівы: *вер(а)* → *да-вер-лів-ы* ('які прымае *да веры*') і *давер'(й-э)* → *давер-лів-ы* ('схільны аказаць *давер'е*, заснаваны на *давер'і*').

Вельмі пашыраны ў сучаснай беларускай мове і шматструктурныя дзеясловы: **Абяскрыліць:** *крыл(ы)* → *а-бяс-крыл-іць* ('адарваць, адрэзаць *крылы*') і *бяс-крыл(ы)* → перан. *а-бяскрыл-іць* ('зрабіць *бяскрылым*, пазбавіць творчых сіл, натхнення'), *абяскровіць:* *кроў* → *а-бяс-кров-іць* ('пазбавіць *краві*') і *бяс-кроў(ны)* → *а-бяс-кров-іць* ('зрабіць *бяскроўным*'), *абясшкодзіць:* *шкод(а)* → *а-бяс-шкодзіць* ('пазбавіць магчымасці прынесці *шкоду*') і *бясшкод(ны)* → *а-бяс-шкодзіць* ('зрабіць *бясшкодным*').

Пераважыць: *ваг(а)* → *пера-важ-ыць* ('перасягнуць у *вазе*') і *важыць* → *пера-важыць* ('узважыць яшчэ раз'), *перагрузіць:* *груз* → *пера-грузіць* ('перакласці, перамясціць *груз* у другое месца') і *грузіць* → *пера-грузіць* ('нагрузіць, *загрузіць* звыш нормы').

Перакітаваць: *кіт* → *пера-кіт-аваць* ('абмазаць, замазаць *кітам* усё, многае') і *кітаваць* → *пера-кітаваць* ('закітаваць навава, іначай, яшчэ раз'), *пера-бедаваць:* *бяд(а)* → *пера-бед-аваць* ('перажыць *бяду*') і *бедаваць* → *пера-бедаваць* ('закончыць *бедаваць*').

Афарбаваць: *фарб(а)* → *а-фарб-аваць* ('пакрыць або насыціць *фарбай*') і *фарбаваць* → *а-фарбаваць* ('закончыць *фарбаваць*'), *аштрафаваць:* *штраф* → *а-штраф-аваць* і *штрафаваць* → *а-штрафаваць*.

Зашыфраваць: *шыфр* → *за-шыфр-аваць* ('засакрэціць з дапамогай *шыфру*') і *шыфраваць* → *за-шыфраваць* ('закончыць *шыфраваць*'), *забінтаваць:* *бінт* → *за-бінт-аваць* і *бінтаваць* → *за-бінтаваць*. Ва ўтварэнні дзеясловаў гэтага тыпу рэдка выкарыстоўваецца фармант → *іраваць* (гл. *зальзажыраваць*).

Адпілаваць: *піл(а)* → *ад-піл-аваць* і *пілаваць* → *ад-пілаваць*, *адпампаваць:* *помп(а)* → *ад-памп-аваць* і *пампаваць* → *ад-пампаваць*, *адпрасаваць:* *прас* → *ад-прас-аваць* і *прасаваць* → *ад-прасаваць*.

Выбрачаваць: *карч* → *вы-карч-аваць* і *карчаваць* → *вы-карчаваць*, *выбракаваць:* *брак* → *вы-брак-аваць* і *бракаваць* → *вы-бракаваць*.

Пратэлеграфавачы: *тэлеграф* → *пра-тэлеграф-аваць* ('перадаць, паведаміць па *тэлеграфе*') і *тэлеграфавачы* → *пра-тэлеграф-аваць* ('закончыць *тэлеграфавачы*'), *праэкзаменаваць:* *экзамен* → *пра-экзамен-аваць* і *экзаменаваць* → *пра-экзаменаваць*.

Знітаваць: *ніт, ніт(ы)* → *з-ніт-аваць* ('злучыць, змацаваць *нітамі*') і *нітаваць* → *з-нітаваць* ('закончыць *нітаваць*'), *згуртаваць:* *гурт* → *з-гурт-аваць* і *гуртаваць* → *з-гуртаваць*, *спраектаваць:* *праект* → *с-праект-аваць* і *праектаваць* → *с-праектаваць*.

Пераначаваць: *ноч* → *пера-нач-аваць* ('правесці дзе-небудзь *ноч*') і *начаваць* → *пера-начаваць*, *перазімаваць:* *зім(а)* → *пера-зім-аваць* ('прабыць, перажыць *зіму*') і *зімаваць* → *пера-зімаваць*.

Укамплектаваць: *камплект* → *у-камплект-аваць* ('сабраць, стварыць *камплект* чаго-небудзь') і *камплектаваць* → *у-камплектаваць*, *упарадкаваць:* *парадак* → *у-парадк-аваць* і *парадкаваць* → *у-парадкаваць*, *узлаваць:* *зл(о)* → *у-злаваць* і *злаваць* → *у-злаваць*.

Пабаранаваць: *баран(а)* → *па-баран-аваць* ('апрацаваць пры дапамозе *бараны*') і *баранаваць* → *па-баранаваць* ('баранаваць некаторы час'), *пабедаваць:* *бяд(а)* → *па-бед-аваць* ('выказаць свае скаргі, *бяду*') і *бедаваць* → *па-бедаваць* ('бедаваць некаторы час').

Рассартаваць: *сорт* → *рас-сарт-аваць* ('размеркаваць па *сартах*') і *сартаваць* → *рас-сартаваць*, *распілаваць:* *піл(а)* → *рас-піл-аваць* і *пілаваць* → *рас-пілаваць*.

Распарыць: *пар(а)* → *рас-пар-ыць* ('апрацаваць *парай*') і *парыць* → *рас-парыць*, *разбамбіць:* *бомб(а)* → *раз-бамб-іць* і *бамбіць* → *раз-бамбіць*.

Узбунтаваць: *бунт* → *уз-бунт-аваць* ('схіліць, падбіць на *бунт*') і *бунтаваць* → *уз-бунтаваць*, *узбаранаваць:* *баран(а)* → *уз-баранаваць* і *баранаваць* → *уз-баранаваць*.

Узважыць: *ваг(а)* → *уз-важ-ыць* ('вызначыць *вагу*') і *важыць* → *уз-важыць*, *узнепакойць:* *непакой* → *уз-непакой-іць* і *непакойць* → *уз-непакойць*.

Знерваваць: *нервов(ы)* → *з-нервав-ыць* і *нерваваць* → *з-нерваваць*, *спырскаць:* *пырск(і)* → *с-пырск-аць* і *пырскаць* → *с-пырскаць*.

Сфальшывіць: *фальшыв(ы)* → *с-фальшыв-іць* і *фальшывіць* → *с-фальшывіць*, *зраніць:* *ран(ы)* → *з-ран-іць* і *раніць* → *з-раніць*.

Абсмалиць: *сма(а) → аб-смалиць і смаліць → аб-смалиць, абслініць* (разм.); *слін(а) → аб-слініць і слініць → аб-слініць*.

Пазалаціць: *пазалот(а) → пазалаціць* ('пакрыць *пазалотай*') і *залаці(істы) → па-залаціць* ('афарбаваць у залацісты колер').

Ацаціць: *цан(а) → а-цаніць* ('назначыць *цану*') і *ацэн(ка) → ацэніць* ('даць *ацэнку* каму-небудзь').

Такім чынам, ва ўсіх разгледжаных прыкладах множнасць словаўтваральнай структуры слова ў словаўтваральных гнёздах з зыходнымі назоўнікамі ў сучаснай беларускай мове залежыць ад рознай матывацы пэўнага слова. Аднак тлумачэнне ў некаторых выпадках можа быць і іншым, і таму тыпы вылучаюцца фармальна паводле словаўтваральнага сродку.

¹ У артыкуле выкарыстаны «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 тамах». Мн., 1977—1984 (далей ТСБМ).

² Параўн.: *бесгаспадарчасць* 'уласціваць *бесгаспадарлівага*' ← *бесгаспадарлівы, беспрацоўе* 'стан *беспрацоўнага*' ← *беспрацоўны*.

³ ТСБМ. Т. 1. С. 359, 369.

Ю. А. СЦЕПАНЧУК

САЦЫЯКУЛЬТУРНАЯ ДЭТЭРМІНАЦЫЯ ПРАЦЭСУ ЗАПАЗЫЧАННЯ ЛЕКСІЧНЫХ АДЗІНАК

Культурныя, эканамічныя і палітычныя сувязі Рэспублікі Беларусь, якія ў апошні час усё больш пашыраюцца з краінамі бліжняга і асабліва дальняга замежжа, узнікаюць на якасна вышэйшым узровень праблему вывучэння ўзаемадзеяння беларускай мовы з мовамі іншых народаў. Гэтаму спрыяюць яшчэ і прыняцце Закону «Аб мовах у Беларускай ССР», Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце, удзел Рэспублікі Беларусь у працэсах канверсіі, стварэнне ўласных узброеных сіл і развіццё рыначных адносін.

Многія даследчыкі займаюцца праблемай моўных кантактаў. Яны вывучаюць лінгвістычную сутнасць запазычання, паводзіны інавацый, іх афармленне, ступень прыстасавання да сістэмы той мовы, дзе яны функцыянуюць, разглядаюць двухмоўе, формы яго існавання ў грамадстве.

Праблема запазычання непарыўна звязана з прычынамі гэтага працэсу. Яшчэ ў 1885 г. С. Буліч адзначаў, што «у вялікай колькасці выпадкаў запазычанне чужых слоў абумоўліваецца запазычаннем новых прадметаў або ідэй, г. зн. у большасці выпадкаў запазычанне моўнае мае бліжэйшай прычынай запазычанне культурнае»¹. У выніку паступовага і інтэнсіўнага даследавання пытанняў узаемадзеяння і ўзаемаўплыву моў з'яўляюцца працы, у якіх распознаюцца новыя прычыны ўзнікнення іншамоўных слоў у саставе лексікі той ці іншай мовы. Так, па меркаванню І. І. Агіенкі, адной з прычын пранікнення іншамоўнай лексікі з'яўляецца спецыфічны ўплыў моды, моўны снабізм²; Р. Шор звярнула ўвагу на працэс эўфемізацыі³; Я. Д. Паліванаў адзначаў, што прычына з'яўлення інавацый — у эканоміі моўных сродкаў⁴; В. А. Багародзіцкі гаварыў пра наватарства нацыі ў адной са сфер дзейнасці, якое таксама робіць уплыў на працэс запазычання⁵; В. У. Вінаградаў лічыў, што да пранікнення іншамоўных адзінак вядзе неабходнасць у намінацыі новых прадметаў і паняццяў⁶. Большасць лінгвістаў прытрымліваецца думкі, што на працэс пранікнення іншамоўнай лексікі значны ўплыў аказваюць гістарычныя кантакты паміж народамі. Сучасная даследчыца Л. Л. Куціна адзначае наступныя матывы запазычання: а) неабходнасць папоўніць недастатковыя звенні ў лексічнай сістэме мовы; б) неабходнасць семантычна дакладней выявіць пры дапамозе запазычанага слова мнагазначныя паняцці, тэндэнцыі да выкаранення аманіміі ці полісеміі спрадвечнага слова⁷. Больш грунтоўна падыходзіць да высвятлення прычын запазычання Л. П. Крысін, які, аналізуючы даследаванне Э. Рыхтэра, спраўдліва ўказвае на недыферынцыраванасць у вызначэнні прычын запазычання і ставіць пытанне пра двухмоўе як пра адну з крыніц і ўмоў запазычання⁸.

В. М. Арыстава падагульняе назіранні іншых даследчыкаў і ўказвае на існаванне, акрамя лінгвістычных, «экстралінгвістычных» фактараў запазычання лексічных адзінак, якія ў сваю чаргу класіфікуе па зместу на псіхалагічныя, сацыяльныя і прагматычныя⁹.

Беларускі мовазнавец А. Я. Баханькоў, даследуючы развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд у сацыялінгвістычным аспекце, падрабязна раскрывае культурна-гістарычныя прадпасылкі запазычання іншамоўнай лексікі. Сярод унутрымоўных фактараў, якія абумовілі шырокае пранікненне іншамоўнай лексікі ў беларускую літаратурную мову, ён вылучае недахоп кніжнай (агульнанавуковай і спецыяльнай, тэрміналагічнай) лексікі і

недастатковую ўпарадкаванасць словаўтваральнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

Даследаванню спецыфікі працэсу запазычання прысвечаны працы і замежных лінгвістаў. «Прычыны моўнага змешвання, — адзначаў Г. Шухардт, — заўсёды сацыяльнага, а не фізіялагічнага парадку»¹⁰. Сапраўды, застаючыся ў сферы чыста моўных працэсаў, немагчыма растлумачыць ступень моўнага ўплыву, кірунак і характар працэсаў уздзеяння.

Лексічнае запазычанне заўсёды было нармальнай функцыяй лінгвістычнага жывага любой мовы. Гэта даволі працяглы моўны працэс, вынікам якога з'яўляецца паступовае засваенне слоў і структурных элементаў адной мовы другой. Паколькі лексіка з'яўляецца найбольш рухомым і пранікальным бокам мовы, то ў ёй і адлюстроўваюцца ўсе падзеі гісторыі носьбітаў дадзенай мовы. Нельга не прыняць да ўвагі і папярэджанне У. Вайнрайха, што «лінгвіст, які працуе над тэарэтычнымі пытаннямі пра моўнае ўзаемадзеянне і не звяртае ўвагі на сацыяльна-культурнае асяроддзе, якое асяродзіла моўнага кантакту, прымушае гэтым самым сваё даследаванне як бы вісець у паветры»¹¹.

Пералічаныя ў артыкуле працы даволі разнапланавыя. У адных працэсах запазычання разглядаецца ў сацыялагічным аспекце, у другіх — у лінгвістычным, у трэціх — у сацыялінгвістычным. Кожнае даследаванне з'яўляецца па-свойму правамерным. Аднак у выніку мы маем звукавую характарыстыку гэтай з'явы, калі адсутнічае яе шматаспектны разгляд.

Таксама садзейнічае пранікненню ў сучасную беларускую літаратурную мову іншамоўнай лексікі наяўнасць эпахальных пераломных з'яў, у тым ліку прыродных і сацыяльных катаклізмаў і катастроф (аварыя на Чарнобыльскай АЭС у 1986 г., захворванне людзей на СНІД і т. п.). На працэс лексічнага запазычання робіць уплыў і сама асоба (у прыватнасці, аўтар паэтычнага твора), яе схільнасці, падрыхтоўка, творчая ініцыятыва. Паколькі паэзія базіруецца заўсёды на дасканалым веданні мовы, у тым ліку яе лексікі, то тэксты паэтычных твораў у сувязі з гэтым маюць свае спецыфічныя адрозненні ад тэкстаў праязнічных. «У паэтычным тэксце не толькі адбываецца гарманічнае спалучэнне рацыянальнага і эмацыянальнага пачаткаў нашай творчай думкі і мовы, але і рэалізуецца адзіства эстэтычных і камунікацыйных мэт паэтычнага моўнага акту»¹². Усялякае індывідуальнае словаўжыванне можна атаясамліваць з актама мастацкай творчасці, які рэалізуецца суб'ектыўным фактарам, што актыўна ўплывае на працэс запазычання.

Важнае значэнне мае таксама працэс версіфікацыі. Менавіта ім абумоўлена з'яўленне іншамоўных слоў у паэтычных творах. Нельга не пагадзіцца з А. А. Гіруцкім, які, дарэчы, упершыню ў айчыннай філалогіі, даследуючы з'яву двухмоўя ў мастацкай літаратуры, зазначыў, што «элементы другой мовы ў паэтычных творах нярэдка ўжываюцца ў версіфікацыйных мэтах — для стварэння гукапісу, каламбураў і г. д.»; «іх ужыванне выклікаецца двума фактарамі: лінгвістычным — у выніку змешвання элементаў моўных сістэм і экстралінгвістычным — законамі мастацкай творчасці»¹³.

У залежнасці ад таго, наколькі часта ўжываюцца словы ў мове-першакрыніцы, настолькі з меншымі пераашкодамі яны могуць трапіць у мову-рэцэптар. Інакш кажучы, чым большая іх частотнасць, тым большая верагоднасць пранікнення інавацый у моўнае асяроддзе. Прыўзнятасць у мове, незвычайная ўзрушанасць, празмернае выкарыстанне іншамоўных слоў з'яўляецца таксама падставай для таго, каб слова было запазычана мовай-рэцэптарам.

Пранікальнасць лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы для іншамоўнага ўплыву тлумачыцца тым, што яна не можа ў існуючым саставе вычарпальна адлюстраваць усю бясконцасць месца чалавека ў пазнанні свету. Як толькі ўзнікае пачупце неадпаведнасці слоўніка ведам, тут жа ствараюцца рэальныя магчымасці яго папаўнення.

Такім чынам, на характар эвалюцыі працэсу запазычання аказваюць уплыў шматлікія фактары, прычым у адных выпадках яны з'яўляюцца каталізатарамі гэтага працэсу, у другіх — інгібітарамі. Унутрымоўныя фактары дзейнічаюць на стадыі адаптацыі слоў у новым асяроддзі, у сукупнасці ствараючы механізм выбіральнасці мовы да слоў іншамоўнага паходжання.

¹ Булич С. // РФВ. Т. 15. Варшава, 1886. С. 345.

² Гл.: Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык. Киев, 1915.

³ Гл.: Шор Р. Язык и общество. М., 1926.

⁴ Гл.: Поливанов Е. Д. // За марксистское языкознание. М., 1931.

⁵ Гл.: Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Изд. 5-е. М.; Л., 1935.

⁶ Гл.: Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII—XIX вв. М., 1938.

⁷ Гл.: Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки. Терминология математики, метрономии, географии в первой трети XVIII в. М.; Л., 1964.

⁸ Гл.: Крысин Л. П. Иноязычные слова в русском языке. М., 1968.

⁹ Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты (Англицизмы в русском языке). Л., 1978. С. 11.

¹⁰ Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении: Избр. статьи по языкознанию. М., 1950. С. 174.

¹¹ Weinreich U. Languages in Contact. New York, 1953. P. 4.

¹² Супрун А. Я. Прадмова // Мажэйка Н. С., Супрун А. Я. Частотны слоўнік беларускай мовы (Паэзія). Мн., 1992. С. 3.

¹³ Гируцкий А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм: Типология и история, языковые процессы. Мн., 1990. С. 29, 32.

І. С. РОЎДА

СЛОВАЎТВАРАЛЬНА АБУМОЎЛЕННЫ ЛЕКСІЧНЫЯ ЛАКУНЫ РУСКАЙ МОВЫ (параўнальна з беларускай*)

Выпадкаў, калі афіксальнае выражэнне словаўтваральнага значэння характэрна для адной мовы і не характэрна для другой, пры супастаўленні рускай і беларускай моў не вельмі многа. Значна больш выпадкаў, калі афіксальнае выражэнне словаўтваральных значэнняў уласціва і беларускай, і рускай мовам, але пры гэтым беларуская (або руская) мова мае пэўную колькасць слоў з той жа словаўтваральнай семантыкай, якім няма аднаслоўных эквівалентаў у рускай (або беларускай) мове. Месца лексічнай адсутнасці (лакуны) займае асобна-аформлены намінант, у якім функцыю афікса выконвае слова. У падобнай сітуацыі лексічныя лакуны ўзнікаюць не ў сувязі з адсутнасцю ў адной з моў фармантнага выражэння пэўнага словаўтваральнага значэння, а ў сувязі з немагчымасцю выкарыстання фарманта ў асобных групах слоў або ў асобных словах.

1. Так, дзеясловы з фармантам *ад-* (рус. *от-*) маюць словаўтваральнае значэнне 'ажыццявіць дзеянне ў адказ, кампенсаваць дзеянне'.

Бел. *адраагаваць* — рус. *отреагировать*, бел. *адпрацаваць* — рус. *отработать*, бел. *адслужыць* — рус. *отслужить*, бел. *адплатіць* — рус. *отплатить*, але

бел. *адшыць* — рус. *отработать шитьем*, бел. *адпалоць* — рус. *отработать на прополке*, бел. *адпасвіць* — рус. *отработать на пастыбе*, бел. *адкасіць* — рус. *отработать на косье*, бел. *адараць* — рус. *отработать на пахоте*.

Слова *отработать* выконвае функцыю беларускага словаўтваральнага фарманта *ад-*. Акрамя слова *отработать*, у гэтай жа функцыі могуць выступаць і намінанты *возместить*, *компенсировать*, *отплатить*, *отслужить*, *вернуть долг*. У беларускай мове гэта намінанты *адпрацаваць*, *адплатіць*, *адслужыць*, *кампенсаваць*, *вярнуць доўг*.

Да беларускіх дзеясловаў далучаюцца дзеепрыметнікі, дзеясловы незакончанага трывання, аддзеяслоўныя назоўнікі і дзеясловы, матываваныя дзеясловамі незакончанага трывання (у выпадках, калі магчыма ўтварэнне падобных дзеепрыметнікаў, дзеясловаў і назоўнікаў). У такой сітуацыі прэфікс *ад-* ужо не словаўтваральны фармант, аднак менавіта яго значэнне з'яўляецца дамінантным і менавіта яго абумоўлівае наяўнасць лексічных лакун у рускай мове. (Калі дзеепрыметнікі разглядаць у якасці формы дзеяслова, то, як і ва ўсіх яго формах, *ад-* у іх — словаўтваральны фармант). У падобных выпадках у адносінах да слоў з указаным прэфіксам мы маем справу не са сродкамі выражэння словаўтваральнай семантыкі (полям словаўтваральнай семантыкі), а з полям семы 'ажыццявіць дзеянне ў адказ, кампенсаваць дзеянне' (калі гэта дзеясловы незакончанага трывання): бел. *адполваць* — рус. *отрабатывать на прополке*, бел. *адкошваць* — рус. *отрабатывать на косье*. Або з полям семы 'ажыццяўленне дзеяння ў адказ, кампенсацыя дзеяння' (калі гэта назоўнікі): бел. *адпасванне* — рус. *возмещение пастыбой*, бел. *адкос* — рус. *отработка на косье*. Або — (аб многіх) 'ажыццявіць дзеянне ў адказ, кампенсаваць дзеянне' (калі гэта дзеясловы, матываваныя дзеясловамі незакончанага трывання): бел. *пааджынаць* — рус. *(о многих) отработать на жатве*, бел. *паадкошваць* — рус. *(о многих) отработать на косье*.

Як бачым, сема, выражаная прэфіксам *ад-*, можа быць як семай словаўтваральнага тыпу, г. зн. можа быць словаўтваральным значэннем, так і семай, якая ўваходзіць у семантычную структуру слоў, матываваных словамі гэтага словаўтваральнага тыпу. Напрыклад, у фрагменце словаўтваральнага гнязда *адкасіць* — *адкос* — *адкошваць* — *паадкошваць* даная сема з'яўляецца словаўтваральным значэннем (значэннем словаўтваральнага тыпу) толькі ў слове *адкасіць*. Слова *адкос*, *адкошваць*, *паадкошваць* належаць іншым словаўтваральным

* Пачатак гл.: Веснік БДУ. Сер. 4. 1993. № 1.

тыпам, а ўказаная сема пераходзіць у іх семантычную структуру разам з матывальнымі словамі і ўжо з'яўляецца апасродкаваным словаўтваральным значэннем.

Такім чынам, перад намі адна і тая ж сема, якая мае рознае лексіка-грамматычнае выражэнне. Іншымі словамі, гэта варыянты выражэння адной і той жа семы, што ўяўляе сабой непасрэднае або апасродкаванае словаўтваральнае значэнне. Дамінантай з'яўляецца сема са словаўтваральным статусам. Яна і павінна быць на чале ўсіх варыянтаў яе існавання (як, напрыклад, пачатковая форма розных часцін мовы). Значыць, канстытуентамі поля ўказанай інварыянтнай семы будуць не толькі словы *апрацаваць, возместить...* (гл. вышэй), але і *апрацаваны, возмещенный..., апрацаваць, возместить..., апрацаваць, возмещение...* Тое ж датычыць і беларускай часткі поля.

Фармантнае выражэнне семы характэрна і для беларускай, і для рускай моў, аднак беларускі прэфікс *ад-* з'яўляецца структурнай часткай слоў прадуктыўнага словаўтваральнага тыпу, а рускі прэфікс *от-* — непрадуктыўнага. Прычым у многіх выпадках у аднаслоўных адпаведнасцях значэнне ўсяго матываванага слова фактычна супадае са словаўтваральным значэннем: бел. *адпрацаваць* — рус. *апрацаваць*, бел. *адплаціць* — рус. *отплатить*, бел. *адслужыць* — рус. *отслужить*.

2. Поле семы 'аддаліцца на некаторую адлегласць, выконваючы дзеянне, названае матывальным словам', мае фармантнае выражэнне і ў беларускай, і ў рускай мовах.

Бел. *адляцецца* — рус. *отлететь*, бел. *адбегчыся* — рус. *отбежать*, бел. *адысціся* — рус. *отойти*, бел. *адплысціся* — рус. *отплыть*. У той жа час некаторыя беларускія словы не маюць аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове (сюды адносяцца дзеясловы толькі адной тэматычнай групы). У такой сітуацыі функцыю фарманта *ад-...ца (-ся)* выконвае слова: бел. *адарацца* — рус. *отдалиться всплывая*, бел. *аджацца* — рус. *отдалиться при жатве*, бел. *адкасіцца* — рус. *косить, отдалиться*.

Суфікс мяняе трыванне дзеясловаў, але не з'яўляецца ў даным выпадку той структурнай іх часткай, якая здольна ўплываць на адсутнасць ці наяўнасць лакун: бел. *адлятацца* — рус. *отлетать*, бел. *адворвацца* — рус. *отдаляться всплывая*, бел. *аджынацца* — рус. *отдаляться при жатве*, бел. *адкошвацца* — рус. *косить, отдаляться*. Тая ж прырода лакун і ў выпадках, калі яны (лакуны) адпавядаюць матываваным дзеясловам са словаўтваральным фармантам *па-*: бел. *пааджынацца* — рус. *(о многих) отдаляться при жатве*, бел. *паадкошвацца* — рус. *(о многих) отдаляться при косье*.

Як дзеясловам незакончанага трывання (напр., *адкошвацца*), так і дзеясловам з прэфіксам *па-* (напр., *паадкошвацца*) адпавядаюць лексічныя лакуны, абумоўленыя апасродкаваным словаўтваральным фармантам *ад-...ца*.

Асаблівасцю фармантнага выражэння давай семы з'яўляецца тое, што беларускія словы, якія маюць аднаслоўны эквівалент у рускай мове, могуць выражаць гэтую сему не толькі фармантам *ад-...ца*, але і фармантам *ад-*. Калі ж беларускім словам адпавядаюць лексічныя лакуны ў рускай мове, то толькі фармант *ад-...ца* здольны фармалізаваць сему ў гэтых словах, што з'яўляецца асаблівасцю слоў адзначанай тэматычнай групы. Менавіта тэматычная прыналежнасць лексем абумовіла магчымасць фармантнага выражэння семы ў беларускай мове і адсутнасць такой магчымасці ў рускай. Таму канстытуентамі поля семы будуць: а) у беларускай мове: *ад-...ца, аддаліцца, аддалыцца* (для групы слоў, якія называюць дзеянні, звязаныя з апрацоўкай зямлі і зборам ураджаю); *ад-...ца, ад-, аддаліцца, аддалыцца* (для ўсіх астатніх выпадкаў); б) у рускай мове: *отдалиться, удалиться, отдаляться, удаляться* (для выпадкаў, калі гэтыя словы з'яўляюцца састаўной часткай запаўняльнікаў лакун), *от-, отдалились, удалиться, отдаляться, удаляться* (для ўсіх астатніх выпадкаў).

3. Поле семы 'давесці дзеянне да канца, да прасторавай або часовай мяжы'. Фармантнае выражэнне семы — прэфікс *да-* (рус. *до*). Гэтае выражэнне праяўляе прадуктыўнасць у беларускай і ў рускай мовах.

Бел. *даабедваць* — рус. *дообедать*, бел. *даабсталяваць* — рус. *дооборудовать*, бел. *даарфоўваць* — рус. *доложить*, бел. *дабрыванне* — рус. *добривание*, але

бел. *дагарадзіць* — рус. *кончить огораживать*, бел. *дакарыць* — рус. *кончить снимать кору, кончить очищать от коры*, бел. *дарубіць* — рус. *закончить подрубку*, бел. *дасніць* — рус. *досмотреть сон*, бел. *даспельваць* — рус. *доводить до зрелости*, бел. *дагрэпаваць* — рус. *кончатъ трепать*, бел. *дамуроўванне* — рус. *окончание кладки*.

Канстытуентамі поля данай семы з'яўляюцца: а) у беларускай мове: *да-, кончыць, закончыць, завяршыць, давяршыць, давесці да канца*, а таксама дзеясловы незакончанага трывання (*канчаць...*) і аддзеяслоўныя назоўнікі (*заканчэнне...*); б) у рускай мове: *до-, кончить, окончить, закончить, докончить, завершить, довершить, довести до конца, поставить точку, подвести черту, управиться с (разг.), добыть (разг.)*, дзеясловы незакончанага трывання (*кончатъ...*), аддзеяслоўныя назоўнікі (*окончание...*).

Нягледзячы на тое, што і ў беларускай, і ў рускай мовах ёсць фармантнае і вербальнае выражэнне семы, «уздельная вага» гэтых сродкаў розная. Выпадкі, калі беларускім словам з указанай семай адпавядаюць лексічныя лакуны ў рускай мове, складаюць прыблізна 4 %.

4. Поле семы 'дадаткова ажыццявіць дзеянне з нязначнай інтэнсіўнасцю'. Фармантнае выражэнне семы — прэфікс *пад-* (рус. *под-*). Данае выражэнне семы прадуктыўнае ў абедзвюх мовах.

Бел. *падвяліць* — рус. *подвылить*, бел. *падварыць* — рус. *подварить*, бел. *падвэнджаць* — рус. *подкапчивать*, бел. *падгружаць* — рус. *подгружать*, бел. *падбелванне* — рус. *подбеливание*, але

бел. *падціснуць* — рус. *крепче увязать*, бел. *падбудаваць* — рус. *подстроить снизу*, бел. *падбіць* — рус. *вбить глубже*, бел. *падкрышваць* — рус. *крошить добавочно*.

Рускія словы, якія выконваюць функцыю фармантнага *пад-/под-* (*крепче, глубже, добавочно*), канкрэтызуюць лексічнае значэнне сваіх беларускіх эквівалентаў. Што датычыць словаўтваральнага статусу гэтых рускіх слоў, то іх значэнні зводзяцца да абагульненага (у даным выпадку словаўтваральнага) значэння, выражанага словам *добавочно/дополнительно*. У выпадку рус. *подстроить снизу* словаўтваральнае значэнне выражаецца прэфіксам, якое канкрэтызуецца словам *снизу*.

Як сведчыць з адзначанага, вербальнымі канстытуентамі поля данай семы могуць быць любыя словы, значэнні якіх зводзяцца да больш абагульненага значэння, выражанага словамі *дополнительно/добавочно* (бел. *дадаткова*). Лексічных лакун, якім адпавядаюць беларускія словы з указанай семай, прыкладна 6 %.

5. Поле семы 'распаўсюдзіць дзеянне на невялікую частку паверхні прадмета'. Фармантнае выражэнне семы — прэфікс *над-*. Данае выражэнне з'яўляецца малапрадуктыўным у абедзвюх мовах.

Бел. *надгрызі* — рус. *надгрызть*, бел. *надарваць* — рус. *надорвать*, бел. *надгаблёўваць* — рус. *надстрагивать*, бел. *надгінаць* — рус. *надгибать*, бел. *надчэсванне* — рус. *надтесывание*, але

бел. *надгарэць* — рус. *частично сгореть*, бел. *наджаць* — рус. *немного сжать*, бел. *надпаліць* — рус. *частично сжечь*, бел. *надстрыгаць* — рус. *слегка подстригать*.

Канстытуенты поля данай семы: а) у беларускай мове: *над-, крыху, крышкву, трохі, трошкі, злёгка, збольшага*; б) у рускай мове: *над-, немного, немножко, частично, слегка, несколько, (хоть) сколько-нибудь, чуть, чуточку, чуть-чуть, каплю, капельку, крошку, крошечку, крохот-цу, (самую) малость, символически (разг., шутл.), чуток, маленько (прост.)*.

Зрэдку ў рускай мове сема фармалізуецца іншымі сродкамі: бел. *надабраць* — рус. *убавить; отсылать; отлить*, бел. *надліць* — рус. *отлить*.

Лексічныя лакуны, якія адпавядаюць беларускім словам з данай семай, складаюць прыкладна 13 %, аднак гэты даволі высокі працэнт узнік не за кошт вялікай колькасці лакун, а за кошт малой прадуктыўнасці маніфестацыі ўказанай семы фармантам *ад-* як у беларускай, так і ў рускай мовах.

Працэнтныя паказчыкі фіксуюць колькасць лакун у межах рускай часткі кожнага поля і суадносіны фармантнага і лексічнага выражэння семы. Каб мець магчымасць параўнаць гэтыя паказчыкі розных палёў, адлюструем іх лічбамі. Фармант будзе ўказваць на пэўнае поле: *ад-* — 61 % — 22; *да-* — 4 % — 20; *над-* — 13 % — 10; *пад-* — 6 % — 9; *ад...ца* — 100 % — 6.

Гэтыя колькасныя паказчыкі абапіраюцца на даныя Беларуска-рускага слоўніка (з улікам глумачальных слоўнікаў беларускай і рускай моў), але не могуць быць абсалютнымі, бо, па-першае, лексіка — самы рухомы ўзровень мовы, па-другое, перакладны слоўнік не ўлічвае ўсе словаўтваральныя магчымасці лексікі.

Наяўнасць лексічных лакун у рускай мове, выкліканая немагчымасцю ў некаторых выпадках выразіць разгледжаныя семы з дапамогай афіксаў, сведчыць аб больш свабоднай валентнасці гэтых афіксаў у беларускай мове, чым у рускай, аб меншай колькасці «перашкод» у беларускай мове для спалучэння гэтых афіксаў з матывальнымі словамі.

Магчымасці выкарыстання тых або іншых канстытуентаў поля залежаць у многім ад іх колькасці. Чым больш вербальных сродкаў, тым больш сітуацыйна-стылістычных магчымасцей для выражэння пэўнага зместу. Безумоўна, трэба ўлічваць і тое, што лексічная і граматычная спалучальнасць вербальных канстытуентаў не заўсёды аднолькавая.

Пры выяўленні лексічных лакун важнае значэнне мае напрамак супастаўлення. Даны матэрыял быў выяўлены пры супастаўленні моў у напрамку «ад беларускай да рускай». Працілелы напрамак супастаўлення не даваў бы магчымасці мець гэты фактычны матэрыял, але адзначаў бы выпадкі іншых сем з фармантным выражэннем у рускай мове і з вербальным у беларускай або з

большымі магчымасцямі фармантнага выражэння семы ў рускай мове і з меншымі — у беларускай.

С. М. ПРОХАРАВА, Л. М. ЧУМАК

ПОЛЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ ІНТЭЛЕКТУАЛЬНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ Ў СВЯТЛЕ ВЕРБАЦЭНТРЫЧНАЙ ТЭОРЫІ СКАЗА

Дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці маюць агульную архісему 'ментальная дзейнасць чалавека', якая аб'ядноўвае іх у адпаведнае поле. Паколькі гэтую дзейнасць характарызуе вельмі складаны дэнатат, поле з'яўляецца поліцэнтрэчным, ахоплівае вялікую колькасць дзеясловаў, на яго перыферыю пераходзяць лексемы з іншых дзеяслоўных палёў. Такім чынам, называе поле мае складаную структуру, якая адлюстроўвае складанасць інтэлектуальнай дзейнасці.

У цэнтры поля ў рускай і беларускай мовах знаходзіцца дзеяслоў *думать/думаць*, асноўным значэннем якога з'яўляецца перш за ўсё ментальная дзейнасць чалавека, што адлюстравана ў яго актантай рамцы (фрэйме): *Нехта... аб кім, чым (о ком, чем)*, альбо даданы сказ са што (что). Такім чынам, дэлібератыўны аб'ект, які можа быць выражаны і даданым сказам, характарызуе перш за ўсё інтэлектуальную дзейнасць.

Асноўнае значэнне, як вядома, рэалізуецца не ў кантэксце. Семантыка ментальных дзеясловаў, якія таксама маюць у асноўным значэнні архісему 'ментальная дзейнасць чалавека', як бы перакрываюцца з семантыкай дзеяслова *думаць*. Асноўнае значэнне, якое выступае незалежна ад кантэксту, мы маем права аднесці да ядра семантычнага поля лексемы (у тлумачальных слоўніках яно таксама выступае як першае, асноўнае). Але ў кантэксце магчыма другая сінанімія (Е. Курыловіч). У апошнім выпадку слова трапляе на перыферыю іншага семантычнага поля.

Пры вырашэнні пытання аб перыферыі поля можа быць выкарыстана тэорыя вертыкальнага сінтаксічнага поля¹. Пад вертыкальным сінтаксічным полем прэдыката мы разумеем і патэнцыяльную магчымасць дзеяслова перамяшчацца па розных актантах рамках. Гэтая магчымасць знаходзіцца ў сувязі з патэнцыяльнымі семамі. Напрыклад, калі дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці маюць дачыненне да духоўнасці асобы, аб чым сведчыць і асноўнае значэнне слова інтэлектуальны (ад інтэлект — разумовы, духоўны), то можна зрабіць высновы аб тым, што розум, духоўнасць, а таксама і эмоцыі пры інтэлектуальнай дзейнасці перакрываюцца, а тым самым перакрываюцца і дзеяслоўныя палі — дзеясловы, якія называюць эмоцыі чалавека, могуць у якасці другасных сінанімаў трапляць на перыферыю поля інтэлектуальнай дзейнасці ў моўнай практыцы чалавека (актыўны сінтаксіс).

Поле дзеясловаў — гэта асаблівае поле, яно, з аднаго боку, лексічнае, з другога боку — сінтаксічнае. Дзеяслоў перш за ўсё — прэдыкат, у яго семантыцы адлюстравана структура сказа, на што звярталі ўвагу А. М. Пяшкоўскі, А. А. Патабня, В. У. Вінаградаў, С. Д. Кацнельсон, Н. Д. Аруцкіяна, Н. Ю. Шведова, Ю. С. Сцяпанавіч і іншыя даследчыкі. Ю. С. Сцяпанавіч, напрыклад, прыходзіць да высноў, што «прэдыкаты — гэта асаблівыя семантычныя сутнасці мовы, і яны тыпізуюцца мовай не ў форме слоўнікавых адзінак, дзеясловаў, а ў форме прапазіцыйнальных функцый і адпаведных ім «структурных схем сказаў»².

Такім чынам, пры характарыстыцы поля дзеясловаў неабходна ўлічваць не толькі іх слоўнікавае значэнне, але і валентнасць, чаму лепш за ўсё адпавядае вербацэнтрэчная тэорыя сказа. Мы дапусцілі, што вызначыць межы поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці нам дапаможа вербацэнтрэчная тэорыя сказа, заснавальнікам якой з'яўляецца Л. Тэнбер³.

Характарызуючы дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці ад значэння да формы, звернемся да «макета будучага сказа» (С. Д. Кацнельсон) гэтых дзеясловаў. Левая валентнасць (суб'ект) — гэта чалавек. На падставе правай валентнасці ў полі даследаваных дзеясловаў вылучаецца больш за дваццаць мікрапалёў, якія перакрываюцца паміж сабою. Па-першае, гэта мікраполе з Він. прамога аб'екта: *решать/рашаць, понимать/разумець, знать/ведаць* і інш. Тут важна лексіка-семантычнае напам'янае аб'екта: указанне на класы слоў і семантычныя разрады назоўнікаў, пар.: *проектировать дом, деталь, але планировать работу* (і беларускія адпаведнікі). Па-другое, гэта мікраполе з дэлібератыўным аб'ектам у форме о+Пр.: *рассуждать, мечтать, догадываться* і інш. (у бел. мове — аб чым, пра што). Тут важна вызначыць кола дзеясловаў, патрабуючых дэлібератыўнага аб'екта, таму што сам аб'ект не маркіраваны. Дэлібератыўны аб'ект можа быць таксама выказаны дададзеным сказам: *догадываться, что.../згадвацца, што...; догадываться о том, что.../згадвацца аб тым, што...*

На перыферыі поля знаходзіцца мікрапалі дзеясловаў з уласцівай толькі ім індывідуальнай спалучальнасцю, напрыклад: *верить во что, заблуждаться в чем,*

пренебречь чем. Дзеяслоў верить функциявіруе ў трох мікрапалях апісанага поля: верить во что, в кого; верить кому, чему; верить, что... (аналагічна ў бел. мове). Апошняя канструкцыя сведчыць аб тым, што гэты дзеяслоў, маючы дзелібератыўны аб'ект, імкнецца да цэнтра апісанага поля.

Характарызуючымі чалавечую асобу з'яўляюцца і дзеясловы пренебрегать/грэбаваць, пагарджаць, хвастаць/хваліцца, выхваляцца, гордиться/ганарыцца, любаваться/любавацца, увлекаться/захапляцца, таксама ўваходзячы ў невялікае мікраполе — пренебрегать кем, чем/грэбаваць кім, чым; дзеясловы заблуждацца, ошибаться/памыляцца, разобратсья/разабрацца ўтвараюць яшчэ адно мікраполе — заблуждацца в чем, в ком/памыляцца ў чым, кім. Гэтыя дзеясловы маркіруюць тып тэксту, фарміруюць тэксты вызначанага зместу — ацэнка чалавечай асобы або ацэнка навуковых і духоўных накірункаў, розных чалавечых садружнасцей і г. д. У мастацкім тэксце (мова «магчымых сусветаў») разгледжаныя дзеясловы выкарыстоўваюцца дзеля характарыстыкі, ацэнкі персанажаў. У другіх тэкстах ацэнка можа несці і неаб'ектыўны характар, што залежыць ад тэзауруса стваральніка тэксту.

Намі разгледжаны толькі невялікі фрагмент поля, але із апісанага матэрыялу відаць, што поліцэнтрычнасць поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці выяўляецца не толькі на ўзроўні значэння элементаў, але і на узроўні іх валентнасці.

Выходзіць, можна прыйсці да высновы, што ў цэнтры поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці знаходзяцца перш за ўсё дзеясловы, якія маюць дзелібератыўны аб'ект, у тым ліку выражаныя даданым сказам са злучнікам што/што. Улічваючы актантную рамку дзеяслова (фрэйм), выкарыстоўваючы «чаўнаковы» метады, можам сцвярджаць, што на падставе (фрэйма Кто-то...о ком-чем/Нехта...аб кім-чым вызначаецца кола дзеясловаў, трапляючых на перыферыю поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці з другіх дзеяслоўных палёў. Гэты ж метады дзейнічае і ў другіх выпадках, пры канкрэтных суб'ектах і аб'ектах. Запаўняючы актантную рамку (фрэйм) Ученик...сочинение/Вучань...сачыненне, мы перш за ўсё ўстаўляем дзеясловы писал, написал, списал, переписал (адпаведна і ў бел. мове) з вызначанай мадыфікацыяй інтэлектуальнай дзейнасці, маючы справу з суадносінамі жывой мовы і мовы думкі. Напрыклад, у канструкцыі Вучань спісаў сачыненне кампрэсіруюцца тэксты: «Вучань не мае здольнасцей да напісання сачыненняў, да творчай работы, таму ён карыстаецца пладамі чужой інтэлектуальнай дзейнасці»; «У вучня не было часу на ўласную інтэлектуальную дзейнасць, таму...»; «Вучня зусім не цікавіць прапанаваная тэма, таму...» і г. д.

Але разам з тым у актантную рамку можа трапіць дзеяслоў вымучить/вымучыць — Ученик вымучил сочинение/Вучань вымучыў сачыненне, дзе таксама кампрэсіруюцца тэкст «Вучню не цікава тэма сачынення, ён выконвае гэту работу па абавязку, без творчага ўздыму». Такім чынам, дзеяслоў вымучить/вымучыць таксама трапляе ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці.

Пры дапамозе апісанай лінгвістычнай аперацыі можна вызначыць, якія дзеясловы «ўцягваюцца» ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці. Пры гэтым дапамагае адпаведны тэкст, які як бы разварочваецца ў мове думкі. Да параўнання: у канструкцыі Вучань парваў сачыненне дзеяслоў няк нельга аднесці да аналізуемай групы.

Вербацэнтрычная тэорыя сказа дазваляе выявіць вертыкальныя сінтаксічныя палі асобных прэдыкатаў. Да прыкладу, у дзеясловаў з поля выказвання эмоцый смеяться/смяцца і плакать/плакаць у рускай і беларускай літаратурных мовах розныя вертыкальныя палі, якія на гарызанталі поўнаасцю супадаюць у асноўным значэнні.

Ён смяецца	Он смеется	Ён плача	Он плачет
—	—	аб чым, кім	о чем, ком
—	—	па чым, кім	по чему, кому
з каго, чаго	над кем, чем	над нябожчыкам	над покойником
з выпадку	из-за кого, чего	з гора, адчаю	из-за кого, чего
з-за каго		з-за каго	

Такім чынам, вертыкальныя палі гэтых дзеясловаў не супадаюць у поўнай меры. Агульным з'яўляецца тое, што дзеяслоў плакать/плакаць у абедзвюх мовах трапляе на перыферыю поля, аб чым сведчыць магчымасць мець дзелібератыўны аб'ект. У іншых выпадках гаварыць аб супадзенні немагчыма. У рускай мове, напрыклад, на прычыны адносіны указвае прыназоўнік из-за, у беларускай мове гэтаму адпавядаюць дзве магчымасці: пры прыназоўніку з ўжываюцца абстрактныя назоўнікі, у іншых выпадках — з-за. Такім чынам, супадаюць толькі фрагменты вертыкальных палёў. Пры дзеяслове смеяться/смяцца кампартыя больш адчувальная ў рускай мове ў сувязі з тым, што там ужываецца прыназоўнік над. Фармальна ў беларускай мове супадаюць пры дзеяслове смяцца аб'ектныя і прычыныны адносіны, якія ў рускай мове раз'ядноўваюцца.

Такім чынам, у асноўным значэнні гарызантальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў у рускай і беларускай мовах супадаюць. Але для тыпалогіі моў важнейшымі з'яўляюцца вертыкальныя сінтаксічныя палі. Толькі яны адлюстроўваюць розніцу паміж мовамі. Атрыманыя новыя гарызантальныя палі выяўляюць іншыя адносіны да аб'екта: у беларускай мове — больш мяккія (канструкцыя тыпалагічна супадае з літоўскай). Вертыкальныя сінтаксічныя палі ў рускай і беларускай мовах далёка не супадаюць, што сведчыць аб некаторых адрозненнях у этнасінтаксісе (тэрмін А. Вяржбіцкай⁴) рускай і беларускай моў.

Як бачым, змяненне актантаў у рамках адлюстроўвае паводзіны дзеясловаў-антонімаў у вертыкальных сінтаксічных палях. Дзеяслоў плакаць/плакаць трапляе ў рускай літаратурнай мове ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці, у той час, калі дзеяслоў смеяцца/смяцца не трапляе (у латышскай мове і дзеяслоў смяцца трапляе ў гэта поле). У асноўным значэнні ў гэтых дзеясловаў аднолькавая актантаўная рамка (фрэйм) — аб'ект адсутнічае: *Он сейчас плачет/смеется*. Вертыкальныя сінтаксічныя палі песна звязаны з гарызантальнымі. Канструкцыя *Кто-то смеется над кем-то* адлюстроўвае ўсведамленне перавагі над другім чалавекам, а *Кто-то смеется над чем-то* сведчыць толькі аб тым, што ёсць смешны аб'ект. Значыць, яны знаходзяцца ў рознай блізкасці да поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці. Апора на вербацэнтрычную тэорыю сказа дапамагае вызначыць кола дзеясловаў на перыферыі любога дзеясловаўнага поля.

Пры гэтым трэба ўлічваць, што вертыкальнае поле прэдыката ў бальшай ступені, чым іншыя сінтаксічныя палі, перакрываюцца з функцыянальна-семантычнымі палямі, у прыватнасці поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці перакрываюцца з функцыянальна-семантычным полем праспектыўнасці, у якім у цэнтры знаходзяцца марфалагічныя формы будучага часу.

Авалоданне праспектыўнымі сувязямі — адна з асноўных задач пабудовы звязнага тэксту. Праспекцыя як катэгорыя тэксту, згодна Гальперыну І. Р., накіроўвае ўвагу чытача на меркаваную будучыню, мабілізуе яго творчы патэнцыял, прымушае актыўна ўдзельнічаць у разгортванні думкі аўтара. Акрамя вербальных сігналаў праспекцыі, важную ролю тут адыгрываюць дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці: *предвидеть/прадбачыць, проектировать/праектаваць, обещать/абяцаць, предусматривать/прадугледжваць і інш.*

Дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці ўваходзяць у групу асабіста праспектыўных дзеясловаў⁵. Яны валодаюць семантычным кампанентам «накіраванасць на будучую сітуацыю», які ўваходзіць у ядро іх лексічнага значэння: *надеяться/спадзявацца, рассчитывать/разлічваць, предполагать/меркаваць, предсказывать/прадказваць, планировать/планаваць і інш.* Усё гэта накладвае адбітак на функцыянальнае дадзенае дзеясловаў як у канкрэтным выказванні, так і ў тэксце.

Такім чынам, дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці фарміруюць і катэгорыю праспекцыі — часовага кантынуму, якая ўласціва як навуковым, так і мастацкім тэкстам.

¹ Гл.: Прохорова С. М. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Арэальна-тыпалагічнае ісследованне. Мн., 1991. С. 6.

² Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. М., 1985. С. 128.

³ Гл.: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.

⁴ Гл.: Wierzbicka A. // Studies in Language Companion. Series 18. Amsterdam; Philadelphia, 1988.

⁵ Гл.: Бацивич Ф. С. // Русское языкознание. Вып. 20. Киев, 1990.

А. К. КІКЛЕВІЧ

АБ НЕКАТОРЫХ СІНТАКСІЧНЫХ УЛАСЦІВАСЦЯХ КВАНТАРНЫХ ЛЕКСЕМ

Квантарныя адзінкі натуральнай мовы абазначаюць тую частку разглядаемай (актуалізаванай) сукупнасці (мноства, класа) індывідаў той ці іншай прадметнай галіны, якая ахоплена выказваннем, г. зн. складае рэферэнцыю адной з яго іменных груп (альбо аднаго з актантаў=аргументаў=прадметных імён=тэрмаў). Карыстаючыся тэарэтыка-множнай тэрміналогіяй, квантыфікацыю можна дэфінаваць як ступень кангруэнтнасці класа індывідаў рэферэнцыяльнай сітуацыі выказвання і сферы інтэнсіянала выказвання. Так, у сказе *Усе ўдзельнікі канферэнцыі — лінгвісты* гэта ступень поўная, а ў сказе *Толькі некаторыя ўдзельнікі канферэнцыі — лінгвісты* — частковая.

Па сваёй прыродзе квантарныя адзінкі з'яўляюцца колькаснымі вызначальнікамі (калічэственымі апрадэліцелямі — тэрмін Ю. А. Лявіцкага) і істотна адрозніваюцца ад азначэнняў (атрыбутаў). Калі азначэнні, як азначваюць П. Адамец і У. Грабэ, разам з азначаемымі членамі ўтвараюць сінтагмы ўжо на

ўзроўні намінацыі, які папярэджвае фарміраванню выказвання², то квантары актуалізуюцца толькі ва ўмовах прэдыкатыўнасці, яны, як мы адзначалі раней, «маркіруюць менавіта сувязь сінтаксічных кампанентаў і менавіта такіх, адзін з якіх з'яўляецца прапазіцыйным прэдыкатам»³. Пра гэта, напрыклад, сведчыць трансфармацыйная розніца сінтаксічных канструкцый з квантарнымі вызначальнікамі і значэннямі. Тыповы марфалагізаваны атрыбут свабодна транспаніруецца ў прэдыкат, напр.: *зялёны яблык* → *Яблык — зялёны*. Квантар такой транспазіцыі не прадугледжвае, пар.: *кожны яблык* → **Яблык — кожны*. Забарона падобных пераўтварэнняў абумоўлена тым, што яны патрабавалі б ад квантара аўтаномнага функцыяніравання толькі з аднамеснай (прыменнай) семантычнай валентнасцю.

Трансфармацыйны аналіз можа быць выкарыстаны для дыферэнцыяцыі квантараў і лексем з блізкай колькаснай семантыкай, напр.: *увесь, цэлы — поўны*. Пар.: *Мікіта з'еў усю/цэлую/поўную шклянку смятаны*. Выказванне з прыметнікам *поўны* змяшчае складанае суджэнне: *Мікіта з'еў поўную шклянку смятаны* → *Мікіта з'еў шклянку смятаны, і шклянка была поўная*. Выказванні з квантарамі *увесь, цэлы* такой перыфразы не дапускаюць: **Мікіта з'еў шклянку смятаны, і шклянка была ўся/была цэлая*.

Спынімся на некаторых моўных фактах, якія, на першы погляд, супярэчаць сфармуляванаму вышэй правілу.

1. Квантары (хаця і выключна рэдка) уваходзяць у склад канструкцый, якія адначасова рэалізуюць камунікатыўную і намінацыйную функцыі ў якасці загалоўкаў, назваў, подпісаў і г. д., напр.: «*Вся Москва*» — назва выдавецтва, «*Целый день*» — назва верша В. Кузьміна, «*Некоторые особенности белорусско-русского двуязычия*» — назва артыкула А. Я. Супруна і інш. З аднаго боку, існаванне падобных канструкцый абумоўлена асаблівым рэжымам выкарыстоўвання мовы — калі моўнае выражэнне рэалізуецца як метамоўны канстатыв, які не апісвае пэўных станаў і падзей у свеце, а суадносіць аб'ект і назву (паведамляе аб назве аб'екта). Будучы анімамі, дадзеныя выражэнні не маюць множнай рэфэрэнцыі, што калі і не ставіць іх па-за рамкамі катэгорыі квантафікацыі, то ва ўсякім разе сведчыць аб нізкім каэфіцыенце сумяшчальнасці (тэрмін Л. Задэ) з катэгорыяй квантафікацыі. З другога боку, унутраная форма падобных анімаў з квантарам, якая можа быць рэпрэзентавана ў выглядзе дэтэрмініруючых выказванняў, змяшчае прапазіцыйны прэдыкат, які займае адно з месц у семантычнай валентнасці квантара. Напрыклад, назва выдавецтва «*Вся Москва*» можа быць інтэрпрэтавана: «*Выдавецтва называецца «Вся Москва»*», таму што выдавецтва прадстаўляе ўсю Маскву (усіх пісьменнікаў Масквы).

Яшчэ большая ступень экспліцытнасці квантарнага семантычнага кампанента характарызуе распаўсюджаны тып назваў навуковых артыкулаў з займеннікам *некаторы* (у форме мн. ліку). Так, назва артыкула «*Некоторые особенности белорусско-русского двуязычия*» мае унутраную форму «*Артыкул паведамляе аб некаторых асаблівасцях беларуска-рускага двухмоўя*».

2. Маюцца канструкцыі, у якіх квантарнае слова выступае ў якасці аднамеснага прапазіцыйнага прэдыката альбо ў якасці слова-сказа, напр.: *Там бы я ведаў сваю бавюю задачу і ўсё* (К. Крапіва); *Чаргу не занімайце — рыба ўся* (гутарковае маўленне) і г. д. Аднак відавочна, што падобнае выкарыстоўванне квантараў суправаджаецца нейтралізацыяй колькаснай семантыкі і транспазіцыяй, у выніку якой квантарная словаформа функцыяніруе як прэдыкатыў са значэннямі «*вычарпана*», «*дастаткова*», «*канец*» і да т. п. Трэба дадаць і тое, што названая транспазіцыя ахоплівае ў большасці выпадкаў толькі квантарны займеннік *увесь*.

3. Цікаваць выклікаюць і выражэнні з субстантыўным прэдыкатам, у якіх квантар займае прысубстантыўную пазіцыю, напр.: *Гэта ўсе нашы супрацоўнікі; Гэта толькі некаторыя заўвагі апанента*. Але і тут квантар мае двумесную семантычную валентнасць, бо дадзеныя выражэнні з'яўляюцца поліпрэдыкатыўнымі і ўключаюць як мінімум дзве прапазіцыі: з субстантыўным квалітатывым прэдыкатам і з сітуацыйным прэдыкатам «*знаходзіцца*», «*прысутнічаць*», «*мецца*» і да т. п. У семантычным уяўленні выказвання квантар уваходзіць у прапазіцыю з сітуацыйным прэдыкатам, пар.: *Гэта ўсе нашы супрацоўнікі* — «*Гэта нашы супрацоўнікі, і тут прысутнічаюць усе такія, якія з'яўляюцца нашымі супрацоўнікамі*».

У славянскіх мовах адрозніваюцца тры тыпы канструкцый з квантарамі (улічваецца толькі кананічная колькасная семантыка): 1) з квантарам у пазіцыі прысубстантыўнага атрыбута, 2) з квантарам у пазіцыі прывербіяльнага актанта, 3) з квантарам у пазіцыі прывербіяльнага атрыбута. Канструкцыі першых двух тыпаў аналізаваліся намі раней⁴, таму сканцэнтруем увагу на выражэннях з прывербіяльным атрыбутом, напр.: *Дача згарэла ўся; Мікіта быў увесь у чырвоных плямах* і інш. У злучэннях гэтага віду семантычны дуалізм квантараў атрымлівае найбольш поўнае адлюстраванне на павярхнёва-сінтаксічным узроўні выказвання: з аднаго боку, квантар падпарадкаваны дзеяслову, з другога боку, граматычнымі значэннямі катэгорыі ліку і роду ён таксама звязаны і з на-

зоўнікам. Паводле тэрміналогіі Л. Л. Йомдзіна, разглядаемыя канструкцыі з квантарамі можна кваліфікаваць як выражэнні з частковым, актантам, суб'ектна-прэдыкатыўным дапасаваннем⁶, што ставіць іх у адзін шэраг, напрыклад, з выражэннямі тыпу *Вітя прыехаў больным* (прыклад Л. Л. Йомдзіна).

Аднак з семантычнага пункту погляду выказванні тыпу *Віця прыехаў хворы* і тыпу *Дача згарэла ўся* зусім розныя: першае ўключае дзве прапазіцыі 'Віця прыехаў' і 'Віця быў хворы', у другім жа выказванні прывербіяльны аtryбут не мае статусу прапазітыўнага кампанента, пар.: *'Дача згарэла, і дача была ўся'.

Належыла б згадзіцца з пунктам погляду У. М. Мігірына, які канструкцыі з прывербальным квантарным аtryбутам адносіў да з'яў пераходнасці на ўзроўні членаў сказа, а менавіта — разглядаў іх як семантычныя эквіваленты злучэнняў з прывербіяльнымі акалічэнасцямі. Напрыклад, згодна У. М. Мігірыну, у сказе *Она вся преобрилась* (Л. Толстой) займеннікаявая словаформа *вся* ўжываецца ў значэнні 'далкам' альбо 'поўнасцю'⁶.

Такім чынам, з логіка-семантычнага пункту гледжання выказванні *Уся яна змянілася; Яна ўся змянілася; Яна змянілася ўся; Яна цалкам змянілася* не адрозніваюцца: па-першае, яны маюць агульную прапазіцыйную структуру (суб'ект+прэдыкат), а па-другое, адзін і той жа (поўны) аб'ём рэферэнцыйнага класа множнага суб'екта, у адносінах да якога (класа) выказванне з'яўляецца праўдзівым. Пералічаныя выражэнні адрозніваюцца сінтаксічнымі пазіцыямі квантарных слоў, тыпамі іх сінтаксічнай сувязі з галоўнымі кампанентамі (граматычнымі адпаведнасцямі), а таксама асаблівасцямі камунікатыўнай структуры.

Маюцца яшчэ дзве дыферэнцыйныя прыметы разглядаемых сінтаксічных структур, на якіх мы спынімся больш падрабязна.

1. У сказах з поўным альбо частковым дапасаваннем квантара блакіруюцца апраксіматыўная характарыстыка рэферэнта множнага актанта, а ў сказах з прымыкальным квантарам яна не забараняецца, пар.: *Стада нашчэнт здратавала з дзесяціну поплаву* (Ц. Гартны) — *Стада здратавала ўсю дзесяціну поплаву*.

2. Іншы дыферэнцыйны аспект дапасавальных і прымыкальных квантараў назіраецца ў выказваннях, дзе яны ўжываюцца адначасова, напр.: *Уся знадворная яго амбіцыя разляцелася ўдрыг* (М. Зарэцкі); *Гарэў увесь канец вёскі — начыста* (І. Пташнікаў); *Грабяць вельмі ж! Усё падчыстую забіраюць* (М. Лобан); *У пух і прах разбіў ён довады гэтага прызнанага лідэра хадэцыі...* (М. Танк). Было б памылковым прыпісаць словаформам *удрыг*, *начыста*, *падчыстую*, фразеалагізму *у пух і прах* значэнне максімальнай ступені інтэнсіўнасці акцыянальнай прыметы, бо аднасць прыведзеных лексічных адзінак з квантарамі, паміж іншым, праяўляецца ў тым, што яны дапускаюць семантычную градацыю і апраксімацыю, напр.: *амаль удрыг*, *амаль падчыстую* і г. д., пар.: *амаль усё*, **амаль зусім*, **амаль абсалютна*.

Па-першае, сказ, у якім дубліруюцца адвербіяльны і ад'ектыўны квантары, успрымаецца як выражэнне з умоўленай квантыфікацыяй, якая дадаткова рэалізуе катэгарычнае значэнне эпістэмічнай мадальнасці (поўную ступень упэўненасці гаворачага ў праўдзінасці паведамлення). Па-другое, фармальнае дубліраванне квантараў у разглядаемых сказах не суправаджаецца іх семантычным дубліраваннем.

Каб апісаць семантычную розніцу адвербіяльных квантараў тыпу *поўнасцю* і ад'ектыўных квантараў тыпу *ўвесь*, неабходна ўдакладніць некаторыя рэферэнцыйныя характарыстыкі множных актантаў. Рэферэнтам множнага актанта з'яўляецца сістэма (мноства) аб'ектаў альбо аб'ект-сістэма (сістэмны аб'ект) з мнагакратнай (шматступеньчатай) дыскрэтнасцю, напр.: *батальёны* → *батальён* → *рота* → *узвод* → *аддзяленне*. Мнагакратная дыскрэтнасць базіруецца на паслядоўным падпарадкаванні — калі існуюць два аб'екты, такія, у адносінах да якіх дадзены аб'ект адначасова з'яўляецца партонімам і халонімам⁷. Пры гэтым партонім аб'екта-сістэмы адначасова з'яўляецца партонімам яго халоніма:

сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₁ ⊃ аб'ект-сістэма₂ ⊃ аб'ект-сістэма₃
сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₂
сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₃

Адносіны сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₁ будзем кваліфікаваць як першы ўзровень падпарадкавання, адносіны сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₂ — як другі, адносіны сістэма_S ⊃ аб'ект-сістэма₃ — як трэці узровень падпарадкавання і г. д.

Параўнаем сказ *Спалілі вёску ворагі датла* (А. Астрэйка) і яго перыфразы *Ворагі спалілі ўсю вёску*. Множны рэферэнт квантыфікаванага актанта *вёска* можна характарызаваць як сістэму аб'ектаў з мнагакратнай дыскрэтнасцю:

вёска ⊃ будынак ⊃ частка будынка і г. д.
вёска ⊃ частка будынка і г. д.

Квантары *ўвесь* і *датла*, з аднаго боку, адрозніваюцца ад квантара *ўсе*, напрыклад, у сказе *Ворагі спалілі ўсе вёскі*, тым, што *ўсе* характарызуецца

семантичнай (і граматычнай) адпаведнасцю назве элемента квантыфікаванага класа (*усе вёскі* — 'усе такія, якія з'яўляюцца вёскамі'), а квантары *ўвесь* і *датла* — семантичнай адпаведнасцю назве самага класа (*усю вёску, спалілі вёску датла*)⁸. З другога боку, істотная розніца паміж ад'ектыўным і адвербіяльным квантарам заключаецца ў тым, што *ўвесь* адносіцца да мноства элементаў першага ўзроўню падпарадкавання сістэмы, пар. *уся вёска* — 'усе будынкі ў вёсцы', тады калі *датла* маркіруе абсалютную квантыфікацыю элементаў другога ўзроўню падпарадкавання сістэмы, пар.: *Спалілі вёску ворагі датла* — 'Ворагі зрабілі так, што згарэлі ўсе часткі будынкаў у вёсцы'. Іншымі словамі, у параўнанні да квантараў *усе* і *ўвесь* квантар *датла* прадугледжвае большы маштаб (большую падрабязнасць) колькаснай характарыстыкі множнага актанта ў выказванні.

Квантары тыпу *усе*, тыпу *ўвесь* і тыпу *датла*, такім чынам, паміж іншым⁹ актуалізуюць выказванне на розных узроўнях складанасці рэфэрэнта звязанага квантыфікацыйнай множнага актанта. Гэта, разам са спецыфічнай сінтаксічнай функцыяй, з'яўляецца фактарам, які абумоўлівае карэктнасць выступлення словаформы *датла* ў выказваннях з квантарамі *усе* і *ўвесь*, напр.: *Усе вёскі згарэлі датла; Уся вёска згарэла датла*.

Улічваючы названую рэфэрэнцыйную спецыфіку, будзем кваліфікаваць лексемы тыпу *усе* квантарамі I парадку, лексемы тыпу *ўвесь* — квантарамі II парадку, лексемы тыпу *поўнасцю, цалкам, датла* — квантарамі III парадку.

Большы маштаб, у якім уяўляецца множны рэфэрэнт актанта, звязанага квантарам III парадку, яскрава праяўляецца на прыкладзе лексемы *насцеж*. Спецыфіка гэтага квантара заключаецца ў тым, што ў сказе ён не можа дубліравацца з квантарам II парадку, пар.: **Іван адкрыў усё акно насцеж*. Квантары *ўвесь* і *насцеж* маюць у дадзеным кантэксце кантрастную дыстрыбуцыю: *Іван адкрыў акно насцеж; Іван адкрыў усё акно*. Пры гэтым прыведзеныя выражэнні істотна семантычна розняцца. У выказванні з квантарам *насцеж*, па-першае, лексема *акно* абазначае аб'ект-сістэму, якім з'яўляецца зашклёная рама, што знаходзіцца ў адтуліне сцяны, па-другое, аб'ект каузацыі супадае з аб'ектам квантыфікацыі (*акно*), пар.: *Іван адкрыў акно насцеж* — 'Іван уздзейнічаў на акно, вынікам чаго стала тое, што акно адкрыта насцеж'.

Выказванне *Іван адкрыў усё акно*, па-першае, дапускае перыфразы з кантрасным прэдыкатам, напр.: *Іван закрыў усё акно*, пар.: **Іван адкрыў акно насцеж*. Па-другое, у дадзеным выказванні аб'ект квантыфікацыі (*акно*) не супадае з аб'ектам каузацыі, бо падразумяваецца, што суб'ект уздзейнічаў не непасрэдна на акно, а на нейкі інструмент, які не выступае часткай акна (штора, занавеска, жалюзі, акавіцы, спіна тулава і інш.). Напр.: *Адсуньцеся — сваёй спіной вы закрылі усё акно; Падцягнуце штору — вы ж адкрылі усё акно* і г. д.

Рэфэрэнт пацвярджае ў падобных канструкцыях не абавязкова з'яўляецца аб'ектам-сістэмай і мае канструктыўны ўласцівасці; так, лексема *акно* можа ўжывацца ў такіх кантэкстах у значэнні «адтуліна ў сцяне», напр.: *Іван сваім магутным тулавам закрыў усё акенца касы; Іван адсунуўся і ўрэшце адкрыў усё акенца касы*.

У заключэнне звернем увагу на істотную семантыка-сінтаксічную розніцу паміж, з аднаго боку, квантарамі III парадку *поўнасцю, цалкам, датла, насцеж, даастатку, ушчэнт, дашчэнт, дачыста/дочыста, падчыстую, начыста* і, з другога боку, маркерамі максімальнай ступені інтэнсіўнасці (дадатнай вычарпанасці) прыметы *зусім, абсалютна, канчаткова, дарэшты, дазванна, у дым, у разу, у дошку*¹⁰. Калі квантары III парадку, як мы паказалі вышэй, нягледзячы на сінтаксічную залежнасць ад прэдыката семантычна (рэферэнцыйна) характарызуюць (звязваюць) множны актанта, то інтэнсіфікатары не маюць семантычнай сувязі з актантамі — гэта манавалентныя адзінкі, якія арыентаваны ў структуры сказа толькі на прэдыкат. Знешнім пацвярджаннем гэтага з'яўляецца: 1) немагчымасць спалучальнасці інтэнсіфікатараў з маркерамі апраксіматыўнасці, напр.: *Пад гароў ў селяніна конь прыстаў дарэшты* (Я. Купала) — **Конь прыстаў амаль дарэшты; П'яны, гад, быў... у рызу* (І. Шамякін) — **П'яны быў амаль у рызу*; 2) немагчымасць субстытуцыі квантара II альбо III парадку, пар.: **Увесь конь прыстаў; *Цэлы конь прыстаў; *Конь прыстаў цалкам; *Конь прыстаў поўнасцю; *Конь прыстаў часткова*.

Такім чынам, у адрозненне ад азначэнняў квантарных вызначальнікі маюць семантычную арыентацыю на прэдыкат, а ў адрозненне ад акалічнасцей-інтэнсіфікатараў семантычна звязаны з актантамі. Семантыка-сінтаксічная бівалентнасць квантарных лексем з'яўляецца іх катэгарыяльнай дыферэнцыяльнай прыметай у натуральных мовах.

¹ Гл.: Левицкий Ю. А. О классах грамматических единиц. Пермь, 1987. С. 53.

² Гл.: Адамец П., Грабе В. //Slavia. 1968. 2. С. 192.

³ Гл.: Клиевич А. К. //Русские местоимения: семантика и грамматика. Владимир, 1989. С. 37. Гэта сцвярджанне захоўваецца і ў тым выпадку, калі квантары трактуюцца як спецыфічныя ўключваючы прэдыкаты, гл. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая

организация предложения. Л., 1977. С. 83; K a r o l a k S. // Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. III. Wrocław etc., 1989. S. 13. Пры такой інтэрпрэтацыі квантара мы павінны зрабіць папраўку, што ён можа функцыяніраваць толькі як уключаючы прэдыкат, г. зн. у кантэксце адпаведнай, суаднесенай з ім прапазіцыі.

⁴ Гл.: К и к л е в и ч А. К. // Probleme der Textlinguistik. München, 1989. S. 3.

⁵ Гл.: И о м д и н Л. Л. Автоматическая обработка текста на естественном языке: модель согласования. М., 1990. С. 91.

⁶ Гл.: М и г и р и н В. Н. // ФН. 1968. № 2. С. 41.

⁷ Тэрмін «халонім» — «цэлас», запазычаны з працы: Н и к и т и н М. В. Основы лингвистической теории значения. М., 1988. С. 88.

⁸ Гэту розніцу квантараў тыпу *увесі* і тыпу *усе* мы зазначалі раней у працы: К и к л е в и ч А. К. // Русские местоимения... С. 44. Дадзеная характарыстыка квантараў *весь і все* (на матэрыяле рускай мовы) была ўдакладнена ў рабоце: К и к л е в и ч А. К. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1991. № 3. С. 41.

⁹ Відавочнай дыстрыбутыўнай рысай лексемы *датла* з'яўляецца таксама яе абавязковая дыстрыбуцыя з дэструктывамі.

¹⁰ Трэба адзначыць, што частка квантараў III парадку можа ўжывацца і ў якасці інтэнсіфікатараў, напр.: *Так жа лепей жыць на свеце, калі цалкам верыш адзін аднаму* (М. Лынькоў). Для такога ўжывання квантара III парадку не характэрна постпазіцыя адносна галоўнага кампанента: **Калі верыш адзін аднаму цалкам*. Больш рэдка такая мнагазначнасць ахоплівае ад'ектыўныя квантары, напрыклад, *круглы* (*круглы год=увесі* год). У выражэннях тыпу *круглы дурань*, *круглы сірата* лексема *круглы* выступае як інтэнсіфікатар. Крытэрыем дыферэнцыяцыі двух розных семантычных функцый лексемы *круглы* з'яўляецца яе ўваходжанне ў свабоднае словазлучэнне, пар.: *Гэта круглы дурань*; *Гэта круглы год.

В. Ю. НОРМАН, Л. А. КАЗЛОЎСКАЯ ФАТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ МОВЫ І ГРАМАТЫКА РУСКАГА ДЗЕЯСЛОВА

У маўленчым акце могуць вылучацца два аспекты: уласна камунікатыўны (перадача і прыём інфармацыі) і метакамунікатыўны (рэгуляванне працэсу маўленчых зносін)¹. Апошняя прадугледжвае ўстанаўленне маўленчага кантакту з суб'ектнікам, падтрыманне на неабходным узроўні яго ўвагі ў працэсе зносін і, нарэшце, размыканне маўленчага кантакту. Суадносіны камунікатыўнага і метакамунікатыўнага планаў залежаць ад умоў зносін, дакладней, ад канкрэтнай камбінацыі кампанентаў, ствараючых структуру маўленчага акту. Найбольш значымі з іх з'яўляюцца асобы адрасанта і адрасата, іх сацыяльныя ролі, матывы, мэты і тэмы маўленчых зносін, паравербальная семіётыка, агульныя правілы перадачы і прыёму інфармацыі і інш. Канкрэтныя суадносіны гэтых кампанентаў могуць абумовіць ўжыванне мовы толькі ў кантактаўстанаўляючай функцыі (так званыя фатычныя зносіны) або, наадварот, звесці да мінімуму наяўнасць метакамунікатыўных элементаў у тэксце. Фатычная функцыя разумеецца намі як спецыфічнае выкарыстанне моўных сродкаў, з аднаго боку, дзеля падтрымання міжасобасных адносін ў мікрагрупе, маркіроўкі пэўных сацыяльных роляў і масак («стратэгіі» зносін), а з другога боку — дзеля ўстанаўлення, рэгулявання і размыкання маўленчага кантакту («тактыкі» зносін).

Сярод сродкаў, што знаходзяцца «на службе» у фатычнай функцыі, часцей за ўсё разглядаюцца лексічныя і словаўтваральныя адзінкі (у тым ліку пэўныя стылістычныя пласты лексікі, словаўтваральныя катэгорыі тыпу памяншальнасці/ласкальнасці і г. д.). Значна менш увагі ў гэтым плане ўдзяляецца граматыцы. А між тым менавіта граматычныя катэгорыі іншым часам у якасці дадатковай нагрузкі нясуць на сабе выразны прагматычны канатапыі, інакш кажучы, служаць ў канчатковым выніку тым жа кантактаўстанаўляючым і рэгулятыўным мэтам.

Яркай ілюстрацыяй апошняга тэзісу могуць з'яўляцца граматычныя катэгорыі рускага дзеяслова. Некаторыя з іх, у прыватнасці лад, па самой сваёй прыродзе прызначаны абслугоўваць фатычную функцыю. Такія маўленчыя сітуацыі, як просьба, загад, пытанне і інш., непазбежна ўключаюць у сябе кантактаўстанаўляючы і рэгулятыўны момант. Прыклад з мастацкай літаратуры:

— Ну что, скажи, ты хотел этим доказать, ну что?

— Да ничего я...

— Молчи, молчи, противно слушать. Все равно ничего умного не скажешь. Вот бери бутерброды, пей чай и закусывай. (Ю. Домбровский. Факультет ненужных вещей)

У гэтым прыкладзе выразна відаць рэгулятыўную ролю загаднага ладу (імператыву), стымулюючага («скажи») або, наадварот, абмяжоўваючага («молчи, молчи») маўленчы кантакт.

У рэгулятыўным аспекце, які з'яўляецца асноўнай прагматычнай характарыстыкай імператыва, могуць разглядацца і разнастайныя канструкцыі абвяс-

нага і ўмоўнага ладу. (Пар. поруч з прамой просьбай або загадам тыпу *Дай мне книгу!* разнастайныя «змякчаныя», апісальныя і іншыя формы выказвання той жа самай думкі: *Не дал бы ты мне книгу... Надо будет взять у тебя книгу* і г. д.). Назіранне над маўленчым матэрыялам пераконвае ў безумоўна меншай катэгарычнасці гэтых форм у параўнанні з імператывам. Хаця гэта сцвярджаэнне патрабуе дадатковых канкрэтызуючых агавораў. Звернемся да двух прыкладаў, у першым з якіх дзеяслоў ва ўмоўным ладзе ўжываецца з відавочнай устаноўкай на кантакт, а ў другім з дапамогай той жа граматычнай катэгорыі абазначаецца поўнае непрыманне суб'едніка і перарыванне дыялога з ім.

— Что это вы как куропатка оципанная? — поинтересовался Михаил Никифорович.

— Вам бы высказать сострадание мне, — грустно сказала Любовь Николаевна. — Дайте хотя бы закурить... (В. Орлов. Аптекарь)

— Сэр Лайонел, — продолжал доктор Уорд, — правда, немножко нервничает...

— Ох, да замолчали бы вы! — вдруг сорвался Невилл. — Меня просто выворачивает, когда я слышу, как вы скрипите. (Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Надзвычай вялікую ролю ў абазначэнні фатычнай функцыі ў рускай мове выконваюць формы асобы і ліку дзеяслова. Сюды ўваходзяць і традыцыйна руская праблема звароткаў на «ты» або на «вы» (прычым у спалучэнні з іншымі сродкамі, дапускаючымі і такія формы звароткаў, як, напрыклад, *Ты, Борис Иванович* або *Вы, Борис* і г. д.), і абазначэнне маўленчымі сродкамі ўдзелу/няўдзелу кагосьці ў маўленчым акце (пар. «няветлівае» *он* аб асобе, што прысутнічае пры дыялогу, або, наадварот, «ветлівае» *мы*, яднаючае суб'еднікаў: *Как мы себя чувствуем?* (пры ўрачэбным абходзе), *Шею брить будем?* *Височки косые сбелаем?* (у пырульні), *На следующей выходим?* (у грамадскім транспарце) і г. д.

Відавочна прагматычная спецыфіка наўмыснага выкарыстання ў дыялогу пры зваротах да суб'едніка форм трэцяй асобы; пры гэтым сітуацыя, як правіла, пераходзіць межы «няветлівасці» і можа трактавацца як канфліктная, напрыклад:

—... На даче пожар, а он гуляет!...

— У нас есть что-нибудь пообедать?

Она смотрела на меня, как на сумасшедшего. ...

— Нет, посмотрите на него! Вы посмотрите на него! — призвала она в свидетели стены и вещи. — Для него нет ничего святого. (Г. Бакланов. Меньший среди братьев)

Маўленчы матэрыял змяшчае дастатковую колькасць прыкладаў, у якіх абазначэнне суб'едніка з дапамогай формы першай асобы множнага ліку мае негатыўнае семантычнае адценне. У адрозненне ад яднаючага *мы* (аб чым ішла гаворка вышэй), характэрнага для сітуацый з устаноўкай на дэбразычлівыя зносіны, тут хутчэй можна гаварыць аб выкарыстанні гэтай формы ў заведама ўніжальным сэнсе, што вядзе да канфлікту з адрасатам. Напрыклад:

— Итак? Мы погружены сами в себя? Мы даже не интересуемся сводками Совинформбюро? Мы на письма не отвечаем, нам две старые старухи пишут, а мы так расхамели, так нячёмся со своими страданиями, что продиктовать несколько слов не можем. Мы — особенный — да?

— Если вы для того сюда меня позвали..., — начал было Володя, но Ашкен так стукнула кулаком по столу, что старичок официант, расставивший рюмки, даже отскочил. (Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Цікавым спосабам выражэння фатычнай функцыі ў рускай мове з'яўляецца свядомае «абязлічванне» канструкцыі пры жаданні выдаць сваю думку за іспіну ў вышэйшай інстанцыі: *Кому говорят?* (замест *Кому я говорю?*), *Так не делают* (замест *Так не делай*) і г. д.

Паглыблены семантычны аналіз маўленчых сітуацый і выкарыстаных ў іх моўных сродкаў дазваляе сярод форм, што ўваходзяць ў «арсенал» фатычнай функцыі, разглядаць таксама і формы часу дзеяслова. Вядома, што ў гутарковым маўленні пераважаюць (з аднолькавай частатай ужывання) дзеяслоўныя формы цяперашняга і мінулага часу, выкарыстанне будучага часу абмежавана². Непасрэдна мэтам устанаўлення і падтрымання маўленчага кантакту ў працэсе зносінаў служыць група пачобна-мадальных дзеясловаў, якія фармальна супадаюць з цяперашнім часам: *знаете, видите, помните, понимаете, представляете, по судите, подумайте* і інш. Менш вывучаны ў сацыялінгвістычным аспекце характэрныя для сучаснага гутарковага маўлення выпадкі транспазіцыі часавых форм (ужывання адной формы замест другой). Такая, напрыклад, шаблонная форма звароту прадаўца да пакупніка: *Что вы хотели?* (замест *Что вы хотите?*) — тут, напэўна, цяперашні час занадта «груба», занадта прама акрэслівае сітуацыю, у той час як мінулы робіць яе больш «мяккай». Цікавай з'яўляецца і рэпліка *Ну, я пошел (пошла)!* — замест *Ну, я уйду!* У гэтым выпадку выкарыстанне мінулага часу абазначае перарыванне маўленчага кантакту, канец сувязі. *Я уйду* — гэта значыць, што можна паспець яшчэ аб чымсьці пагаварыць, дамовіцца, абмяняцца развітальнымі фразамі. *Я ушел* — кантакт

перарываецца. У наступным прыкладзе ў якасці знаку згортвання маўленчага кантакту выступае форма мінулага часу *я оценил* у адрозненне ад магчымай *я ценю*, якая робіць больш «мяккай» катэгарычнасць фразы і дапускае працяг дыялога.

— ... Получены сведения о женщине, заказавшей уроки Высшего Света с погружением...

— Спасибо, — сухо сказал Шубников.

— Сама же Тамара Семеновна Каретникова...

— Спасибо. Я оценил ваши старания, — сказал Шубников и погасил экран. (В. Орлов. Аптекарь)

Дзеясловы незакончанага трывання дзякуючы неакрэсленасці, «размытасці» сваёй семантыкі могуць развіваць (у параўнанні з дзеясловамі закончанага трывання) больш «мяккія» адценні пры выражэнні просьбы, запрашэння, прапановы і ў гэтым сэнсе таксама ўдзельнічаюць у выражэнні фатычнай функцыі. Пар. ўжыванне ў аднолькавай сітуацыі форм *Зайдите* і *Заходите* (пры запрашэнні ў кабінет), *Сядьте* і *Садитесь* (яшчэ «мякчэй» — *Присаживайтесь*), *Разденьтесь* і *Раздевайтесь* (на прыёме ва ўрача) і г. д. У наступных дыялогах выразна праглядаецца катэгарычнасць формы закончанага трывання ў сітуацыі з элементамі канфлікту і, наадворт, дабразычлівасць, «змякчэнасць» формы незакончанага трывання дзеяслова *садиться*:

— Сядьте, пожалуйста, — сказал Геннадий, — я вас не отпускал.

— Что? — обернулась она.

— Не знаю, как у вас в театре. Там, где я работал, спрашивали разрешения у режиссера.

— Я не вижу здесь режиссера, — сказала Арсеньева, уже твердо направляясь к выходу.

(А. Гребнев. Успех)

Вдова Полунина на мгновение закрыла глаза..., но вдруг ... она живо и приветливо улыбнулась ...

— Садитесь!... Вид у вас измученный. Хотите, я кофе сварю? Давайте познакомимся...

(Ю. Герман. Дорогой мой человек)

Акрамя сказанага, трэба ўспомніць аб выкарыстанні ў маўленчых зносінах граматычных аказіялізмаў, што далучаюць адрасата да свайго роду моўнай гульні, чым таксама выконваюць пэўную сацыялінгвістычную ролю. У прыватнасці, такую дадатковую нагрузку могуць несці патэнцыяльныя трывальныя карэляты, якія знаходзяцца на мяжы (або за мяжой) літаратурнай нормы. Пар., з аднаго боку, формы незакончанага трывання тыпу *сваривать*, *сиротеть*, *нюхивать*, а з другога — формы закончанага трывання тыпу *выплывать*, *откричать*, *наголосовать* і г. д. Вось два прыклады з мастацкага тэксту:

— ... Ну и хват же вы. Да что там, целуй, не целуй, не выпелуете командировку. Мне, старичку, дали, мне и ехать. (М. Булгаков. Дьяволиада)

— Господи, всю нервную систему ребенку распатали... Если бы у нее была своя внучка, она ни за что не шатала бы ее систему, а жила только ее интересами. (В. Токарева. Когда стало немножко теплее)

Зразумела, што аналагічную дадатковую семантычную нагрузку ў маўленчых зносінах нясуць лубыя — не толькі дзеяслоўныя — патэнцыяльныя або аказіянальныя ўтварэнні.

Такім чынам, сацыялінгвістычны аналіз граматычных катэгорый рускага дзеяслова дазваляе аднесці іх да тых моўных сродкаў, якія ва ўмовах маўленчых зносін могуць служыць мэтам устанавлення, падтрымання і размыкання маўленчага кантакту, а таксама рэгуляванню міжасобасных адносін у калектыве (мікрагрупе).

¹ Гл.: Почепцов Г. Г. // Семантика и прагматика синтаксических единств. Калинин, 1981.

² Гл.: Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка: Грамматика. Саратов, 1992. С. 111.

І. Д. ПАЗНЯК

ДА ПСІХАЛІНГВІСТЫЧНЫХ МЕТАДАЎ ДАСЛЕДАВАННЯ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЙ ГРУПЫ СЛОЎ

У сучаснай лінгвістыцы існуе нямала тэарэтычных даследаванняў па праблемах сістэмнасці лексікона, а таксама значная колькасць апісанняў асобных лексіка-семантычных груп (ЛСГ). Аднак праблему выяўлення саставу ЛСГ, размежавання яе цэнтра і перыферыі нельга лічыць вырашанай. У дадзеным артыкуле робіцца спроба вырашыць гэтыя задачы псіхалінгвістычнымі метадамі ў прымяненні да ЛСГ «Жыллё» ў рускай мове. Аб прыцыповай магчымасці інвентарызацыі ЛСГ з дапамогай псіхалінгвістычнага эксперыменту сведчаць

даследаванні, праведзеныя А. П. Васілевіч на матэрыяле назваў колераў, В. В. Лявіцкім — па стаўленню спісаў сінанімічных радоў¹ і інш.

Інфармантамі ў нашым эксперыменце з'яўляліся студэнты першага курса аддзялення рускай мовы і літаратуры філалагічнага факультэта БДУ (100 чалавек). Ім у пісьмовай форме прад'яўлялася наступнае заданне: «Запішыце как можно больше слов, являющихся названиями жилищ в русском языке».

Атрыманы ў выніку спіс мае наступны выгляд (лічба вызначае частату кожнага слова, г. зн. колькасць інфармантаў, якія назвалі дадзёную лексему): *дом* (100); *квартира* (88); *шалаш* (63); *комната* (53); *дача* (46); *изба* (44); *хата* (42); *общежитие* (41); *хижина* (35); *дворец*, *сарай* (32); *землянка* (31); *палатка* (30); *нора* (29); *гостиница* (28); *юрта* (27); *гнездо*, *хибара* (26); *коттедж* (19); *берлога* (18); *дупло*, *замок* (17); *хоромы* (16); *вигвам* (15); *барак*, *вилла* (14); *здание*, *конура* (13); *будка*, *лачуга*, *халуца* (11); *особняк*, *пещера*, *курень* (10); *чердак* (9); *коммуналка* (8); *логово*, *фазенда* (7); *каморка*, *палаты*, *стойло*, *хлев* (6); *аквариум*, *времянка*, *избушка*, *клетка*, *курятник*, *мазанка*, *санаторий*, *чум* (5); *апартаменты*, *больница*, *интернат*, *конюшня*, *небоскреб*, *поместье*, *сруб*, *усадыба* (4); *горница*, *домик*, *кибитка*, *коровник*, *крепость*, *курень*, *мансарда*, *отель*, *палата*, *помещение*, *резиденция*, *скворечник*, *строение*, *угол*, *хаза*, *хатка*, *хрущевка* (3); *аудитория*, *беседка*, *вагон*, *веранда*, *голубятня*, *дерево*, *дом отдыха*, *домишко*, *домище*, *земля*, *избушка на курьих ножках*, *именье*, *кабинет*, *казарма*, *келья*, *кров*, *крыша*, *малина*, *многотажка*, *навес*, *постройка*, *профилакторий*, *сакля*, *светлица*, *сооружение*, *спальня*, *теремок*, *трущоба*, *флигель*, *флэт*, *хутор*, *яранга* (2); *аймак*, *база*, *бельтаж*, *бытовка*, *вагончик*, *вода*, *гадюшник*, *гараж*, *горница*, *город*, *дачный домик*, *деревня*, *детская*, *детский дом*, *домашний очаг*, *домик-крошечка*, *дыра*, *жилье*, *житло*, *загон*, *зал*, *иглу*, *кемпинг*, *кишлак*, *класс*, *клетушка*, *ковчег*, *коридор*, *костел*, *куток*, *кухня*, *лежбище*, *мезонин*, *монастырь*, *мотель*, *обиталище*, *очаг*, *палац*, *пансионат*, *пенаты*, *позреб*, *подземелье*, *покой*, *поселок*, *пристанище*, *пятистенок*, *развалюха*, *ракушка*, *рига*, *светелка*, *свинарник*, *сторожка*, *теплушка*, *турбаза*, *тюрьма*, *улей*, *флюгер*, *чертог*, *шатер*, *ягвал*, *яма*(1).

Такім чынам, мы атрымалі спіс са 168 назоваў, у якіх удзельнікі эксперыменту выявілі сему «прызначаны для жытля». Значыць, можна лічыць, што атрыманая група слоў складае ЛСГ «Жыллё».

Прынята лічыць, што лексіка-семантычная група мае палявую структуру, для якой характэрна максімальная канцэнтрацыя полеўтвараючых адзнак у ядры і іх разрэджванне і аслабленне на перыферыі. Пры ўсёй разнастайнасці крытэрыяў, якія прапануюцца для размежавання ядра і перыферыі ЛСГ (прастата/складанасць марфалагічнага саставу, абстрактнасць/канкрэтнасць семантыкі, абавязковасць/неабавязковасць для поля, шырыня/абмежаванасць спалучальнасці і інш.), у лінгвістыцы пануе меркаванне, згодна з якім «галоўным крытэрыем вызначэння месца лексічнай адзінкі ў лексіка-семантычнай групе належыць лічыць крытэрыі частотнасці»². Пры гэтым дзеля ўстанаўлення частотнасці лексемы выкарыстоўваецца частотны слоўнік, з якога звычайна выбіраецца паказчык агульнай частаты (АЧ).

У нашым даследаванні робіцца праверка прапанаванага А. М. Кузнявым³ крытэрыя «псіхалагічнай важнасці», аналізуюцца яго суадносіны з крытэрыем частотнасці.

Аб псіхалагічнай важнасці слова для носбіта мовы (у межах нашага эксперыменту) сведчыць колькасць падыспытных, якія назвалі гэта слова ў якасці рэакцыі на заданне. Па сутнасці, гэты колькасны паказчык характарызуе частотнасць лексемы ўнутры ЛСГ — унутраную частотнасць (УЧ).

Статыстычная апрацоўка матэрыялаў эксперыменту дазваляе апаніць дакладнасць вынікаў і з імавернасцю 95 % абмежаваць ядро ЛСГ 13-ю словамі, якія найбольш часта сустракаюцца ў адказах падыспытных: *дом*, *квартира*, *шалаш*, *комната*, *дача*, *изба*, *хата*, *общежитие*, *хижина*, *сарай*, *дворец*, *землянка*, *палатка*.

На падставе паказчыка УЧ у ЛСГ «Жыллё» вызначаюцца наступныя зоны: 1) ядро, куды ўваходзяць словы з УЧ ад 100 да 30 (у ядры можна вылучыць цэнтр — слова *дом*, УЧ=100); 2) блізкая перыферыя, УЧ — ад 29 да 3; 3) крайняя перыферыя, УЧ — ад 1 да 2.

Можна было б дапусціць, што існуе карэляцыя паміж частотнасцю слова ўнутры ЛСГ і яго частотнасцю ў лексіконе мовы, і, такім чынам, словы, якія мы аднеслі да ядра ЛСГ «Жыллё», характарызуюцца не толькі большай псіхалагічнай важнасцю ў параўнанні з іншымі складаючымі лексіка-семантычнай групы, але і займаюць больш высокі ранг у Частотным слоўніку⁴.

Дзеля праверкі нашага дапушчэння ўсе словы спіса, якія мы атрымалі ў выніку эксперыменту, былі верыфіцыраваны па Частотнаму слоўніку і размешчаны ў парадку памяншэння АЧ. Паслядоўнасць размяшчэння лексем у Частотным слоўніку адлюстравана ў табл. 1. У табл. 2 словы размяшчаюцца ў адпаведнасці з вынікамі эксперыменту, г. зн. у парадку памяншэння УЧ.

Таблица 1

АЧ	УЧ	Словы ЛСГ
1074	2	<i>земля</i>
891	1	<i>вода</i>
803	1	<i>город</i>
799	100	<i>дом</i>
496	53	<i>комната</i>
423	1	<i>класс</i>
249	1	<i>база</i>
229	2	<i>деревцо</i>
217	2	<i>кабинет</i>
187	1	<i>деревня</i>
183	2	<i>угал</i>
175	88	<i>квартира</i>
128	13	<i>здание</i>

Таблица 2

УЧ	АЧ	Словы ЛСГ
100	799	<i>дом</i>
88	175	<i>квартира</i>
63	9	<i>шалаш</i>
53	496	<i>комната</i>
46	23	<i>дача</i>
44	65	<i>изба</i>
42	114	<i>хата</i>
41	27	<i>общежитие</i>
35	9	<i>хижина</i>
32	119	<i>дворец</i>
32	35	<i>сарай</i>
31	4	<i>землянка</i>
30	20	<i>палатка</i>

Супастаўленне дадзеных табліц дазваляе вызначыць тры тыпы суадносін паміж УЧ і АЧ: 1) супадзенне высокіх паказчыкаў УЧ і АЧ для ключавых слоў ЛСГ «Жыллё» (*дом, комната, квартира*), што сведчыць аб уплыве частаты слова ў мове на частату яго называння рэспандэнтамі; 2) нізкія паказчыкі УЧ (1; 2) у высокачастотных лексем (*земля, вода, город, класс...*), якія адносяцца да крайняй перыферыі ЛСГ; 3) высокія паказчыкі УЧ у нізкачастотных слоў (*шалаш, дача, общежитие, хижина*).

Чым можна вытлумачыць такія складаныя суадносіны УЧ і АЧ? Галоўная прычына ў тым, што ўнутраны лексікон носьбіта мовы не з'яўляецца дакладнай копіяй моўнага лексікона і, такім чынам, «індэкс частаты», у адпаведнасці з якім словы захоўваюцца ў памяці індывідуума, не заўсёды супадае з апэнкамі, якія прыводзяцца ў частотных слоўніках. Эксперыменты па суб'ектыўнай апэнка частот слоў паказалі, што існуюць лексемы, якія рэспандэнты сістэматычна апэнкаваць як частыя, хаця, у адпаведнасці з данымі слоўнікаў, яны з'яўляюцца рэдкімі⁵. У лінгвістыцы гэтыя словы атрымалі цэлы шэраг назваў: «штодзённыя» (Р. М. Фрумкіна), «існуючыя ў распараджэнні» (Р. Мішэа), «ужывальныя» (Г. Мюлер), «тэматычна важныя» (Л. Судавічэне), у нашай тэрміналогіі — «псіхалагічна важныя».

Псіхалагічная важнасць гэтых слоў тлумачыцца тым, што, з аднаго боку, яны абазначаюць рэчы штодзённага ўжытку (*дача, сарай, общежитие, палатка*), а з іншага — праяўляюць значную актыўнасць у тэкстах, добра вядомых носьбітам мовы. Маюцца на ўвазе цытаты і рэмінісцэнцыі, якія аўтаматычна «ўсплываюць у свядомасці», тыпу *С милым рай в шалаше* (прымаўка), *Хижина дяди Тома* (Г. Бічэр-Стоў) і пад.

Адзначым, што ў нашым выпадку маецца на ўвазе ступень псіхалагічнай важнасці слова ў межах дадзенай ЛСГ. Заданне эксперыменту сфармулявана такім чынам, што ўздзеянне фактару псіхалагічнай важнасці абмяжоўваецца семантычна. Так, высокачастотныя і псіхалагічна важныя ў рускай мове словы *земля, вода, город* аказваюцца на перыферыі лексіка-семантычнай групы, таму што па сваіх ядзерных архісемах яны належаць да іншых ЛСГ, а ў лексіка-семантычную групу «Жыллё» ўваходзяць па перыферыінай семе.

Такім чынам, на частотнасць слова ўнутры ЛСГ і, значыць, на яго ролю ў структуры лексіка-семантычнай групы ўплываюць як агульная частата, так і ступень псіхалагічнай важнасці лексемы, прычым суадносіны гэтых фактараў адрозніваюцца для кожнай з зон ЛСГ.

Цэнтральнае слова і ключавыя словы, якія імкнуцца да яго, характарызуюцца высокімі паказчыкамі ступені псіхалагічнай важнасці і частаты. Для астатніх ядзерных лексем фактар псіхалагічнай важнасці больш значны, чым частотны. Што ж датычыцца перыферыі канстытуэнтаў, то з упэўненасцю можна сцвярджаць, што: 1) усе словы, якія не зарэгістраваны ў Частотным слоўніку (АЧ=0), маюць параўнальна нізкую ступень псіхалагічнай важнасці і адносяцца да перыферыі ЛСГ (*иглу, пенаты, пятистенки...*); 2) лексемы, для якіх паказчык АЧ вышэйшы, чым для цэнтральнага слова, адносяцца да крайняй перыферыі ЛСГ (*земля, вода, город...*).

Паказчык УЧ ляжыць на скрыжаванні фактараў частотнасці і псіхалагічнай важнасці. Уяўляецца, што аб'ектыўны характар гэтага паказчыка, а таксама адносная прастата атрымання і апрацоўкі вынікаў эксперыменту дазваляе вы-

карыстоўваць апісаную методыку пры складанні вучэбных тэматычных слоўнікаў і лексічных мінімумаў.

¹ Гл.: Василевич А. П. // Психолінгвистические проблемы семантики. М., 1983. С. 97 і далей; Левицкий В. В., Стернин И. А. Экспериментальные методы в семасиологии. Воронеж, 1989. С. 21—22.

² Полевые структуры в системе языка. Воронеж, 1989. С. 45.

³ Гл.: Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике. М., 1980. С. 77.

⁴ Гл.: Частотный словарь русского языка / Под ред. Л. Н. Засориной. М., 1977.

⁵ Гл.: Фрумкина Р. М., Василевич А. П., Герганов Е. Н. // Вероятностное прогнозирование в речи. М., 1971. С. 72.

А. Ф. ПАСТУХОВИЧ

ДИФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ АВЕРБАЛЬНЫХ СРОДКАЎ І ІХ МЕСЦА Ў СПЕЦЫЯЛЬНЫХ ТЭКСТАХ

Сярод навуковых прыярытэтаў сучаснай лінгвістыкі важнае месца прыпадае на вывучэнне семантыкі і структуры тэксту. Аднак у якасці тэксту тут разглядаецца пераважна вербальны, ці ўласна моўны матэрыял, а іншыя элементы тэксту, без якіх ён часам не можа функцыяніраваць, рэдка падлягаюць спецыяльным даследаванням. Тым не менш мы не можам уявіць сабе тэкст без усялякіх неславесных (авербальных) знакаў, якія абагульнена можна назваць параграфемамі (фатаграфіі, малюнкi, чарцяжы, формулы, схемы, табліцы, лічбы і г. д.).

Хаця авербальныя кампаненты тэксту з таго ці іншага пункту гледжання вывучаліся ў даследаваннях Й. Вахека, М. Чэрвінскага і Т. Зберскага, А. А. Рэфармацкага, Б. А. Плотнікава¹ і іншых, усё ж у сучасных працах па самой лінгвістыцы тэксту параграфемы практычна не ўлічваюцца. Апошнія часам бяруцца пад увагу (хаця і не разглядаліся дэтальна) спецыялістамі, сярод якіх пераважна мастакі, мастацтвазнаўцы, рэдактары (Ю. Я. Герчук, Б. М. Кісін, В. П. Аўраменка, О. І. Падабедава²). Але ўсе яны разглядалі авербальныя сродкі кнігі хутчэй з тэхнічнага боку, тады як інфармацыйная і семантычная роля параграфем не асвятлялася.

Пісьмовы тэкст знешне прадстаўляе сабой аднакіраваны літарны ланцужок знакаў, унутрана звязаных паміж сабой граматычна і па сэнсу. Прычым гэты ланцужок падзяляецца на асобныя кампаненты (літары, словы, абзацы, рубрыкі, главы і да т. п.). Параграфемы, змешчаныя ў пісьмовым тэксце, выступаюць у выглядзе розных па памеры і характары авербальных знакаў, аб'яднаных тэматыкай і зместам тэксту і на гэтай аснове звязаных з вербальнымі сродкамі гэтага ж тэксту.

Асноўная розніца паміж славеснай і авербальнай інфармацыяй заключаецца ў тым, што кожная параграфема афармляецца як адно цэлае і з'яўляецца нагляднай, кампактнай, матываванай, а інфармацыя, выражаная словамі, фарміруецца і ўспрымаецца паслядоўна, знак за знакам. У авербальных сродках перапрадавана інфармацыя, якая прадстаўляе адзін аспект у яго зместу.

Найбольшая інфармацыйная нагрузка прыпадае на параграфемы ў спецыяльных тэкстах — навуковых, навукова-папулярных, прафесійных, тэхнічных і да т. п. Тэксты па розных дысцыплінах адрозніваюцца не толькі зместам, манерай выкладання і афармлення думак, але і наборам неславесных сродкаў. З улікам апошніх намі разгледжаны два энцыклапедычных слоўнікі — «Энцыклопедычны слоўнік юнаго літэратураведа» (ЭСЮЛ) і «Энцыклопедычны слоўнік юнаго фізика» (ЭСЮФ). Яны належаць да адной серыі, мабыць, таму ёсць падставы меркаваць, што прынцыпы афармлення і падачы матэрыялу з'яўляюцца ў іх супараўнальнымі. У гэтых слоўніках месціцца шмат размаітых параграфем, што робіць дадзеныя даведнікі зразумелымі і прывабнымі для юных чытачоў з супрацьлеглымі інтарэсамі, паколькі розныя прадметы апісання — вонкавы свет і мастацкая літэратура аб ім, служаць крыніцамі спрадвечных спрэчак фізікаў і лірыкаў.

На матэрыяле абследаваных слоўнікаў даволі выразна выдзяляюцца дзве вялікія групы параграфем з улікам месца размяшчэння іх у славесным тэксце: унутрытэкставыя параграфемы і пазатэкставыя. У колькасных адносінах першая група значна пераважае над другой за кошт выкарыстання мноства лічб, а таксама формул (у ЭСЮФ). На частку ўнутрытэкставых параграфем у ЭСЮЛ прыпадае 74 % (пры іх агульнай колькасці тут 1777), у ЭСЮФ — прыкладна 80 % усіх выкарыстаных параграфем (агульная колькасць — 2431 параграфема).

У сваю чаргу сярод лічбаў можна вылучыць дзве найбольш значныя групы, кожная з якіх квантыфікуе адпаведныя рэаліі. У першую групу ўваходзяць лічбы, што суадносяцца з пэўнымі адрэзкамi часу (гады падзей, навуковых

адкрыццяў, пачатак дзейнасці і галоўныя даты ў жыцці таго ці іншага вучонага, пісьменніка; гады напісання твораў, абазначэнні стагоддзяў). Прычым у ЭСЮЛ колькасць абазначэнняў стагоддзяў амаль у два разы большая, чым у ЭСЮФ, што вынікае з адпаведнай традыцыі перыядызацыі літаратуры. Другая група лічбаў абазначае вялічыні вымярэння, і, зразумела, яна па свайму складу істотна вышэй (у 2,9 раза) у ЭСЮФ. Гэта група прадстаўлена тут колькасцямі паказчыкамі ціску, сілы току, працягласці і г. д. Агульным для абодвух слоўнікаў служаць лічбы, якія абазначаюць паслядоўнасць думак і колькасць чаго-небудзь (рэчыва, старонак, кніг і да т. п.)

Такая група параграфам, як формулы, адзначаецца ў абодвух слоўніках. У ЭСЮЛ формулы выкарыстоўваюцца пры апісанні тэхнікі вершаскладання. У ЭСЮФ — пры выражэнні і абагульненні матэматычных і фізічных заканамернасцей. Дадзеных параграфам, вядома, значна больш у ЭСЮФ (у 14,3 раза).

Параграфемы, якія выносяцца па-за межы звязнага тэксту, нягледзячы на сваю адносную малалікасць у параўнанні з унутрытэкставымі знакамі, займаюць значную плошчу на старонках энцыклапедычных слоўнікаў. Тут можна засведчыць два асноўныя спосабы размяшчэння гэтых неславесных знакаў: 1) афармленне спецыяльнымі рамкамі або выразнымі межамі; 2) падача параграфам на фоне белага ліста ўпоравень з тэкстам. У другім выпадку параграфемы, хаця і не складаюць такую ж арганічную частку тэксту, як, напрыклад, лічбы, але даволі шчыльна дастасуюцца да вербальнага тэксту.

Авербальныя сродкі можна падзяліць на тыя, што ўласцівы абодвум слоўнікам, і тыя, якія прадстаўлены ў адным слоўніку. Колькасць такіх параграфам у ЭСЮЛ і ЭСЮФ мае суадносіны 1:1. Па ступені ілюстратыўнасці пазатэкставымі параграфамі больш насычаным з'яўляецца ЭСЮФ, таму што іх на кожную старонку дадзенага слоўніка ў сярэднім прыпадае па 1,4 адзінкі, а на кожную старонку ЭСЮЛ — толькі 1,1 адзінкі. Пазатэкставыя параграфемы ў абодвух слоўніках прадстаўлены малюнкамі, фатаграфіямі і карцінамі.

Некаторыя разнавіднасці малюнкаў і фатаграфій адсутнічаюць у адным са слоўнікаў. Малюнкi, на якіх схематычна адлюстроўваюцца розныя прыстасаванні, устаноўкі (часцей за ўсё ў разрэзе), фізічныя з'явы, сустракаюцца толькі ў ЭСЮФ і складаюць 46 % усіх выкарыстаных тут малюнкаў. Характэрнымі для дадзеных слоўнікаў, і наогул для ўсёй серыі «Энциклопедических словарей юнх...», з'яўляюцца малюнкi, адны з якіх знаходзяцца побач з дапаможнымі артыкуламі (дапаможны артыкул «мае невялікі памер, з'яўляецца дадаткам да асноўнага артыкула, змяшчае звесткі прыкладнога характару — практычныя задачы, доследы, парады і да т. п., або інфармуе аб факту, падзеі, дакументу, з'яве па тэме асноўнага артыкула»³), а іншыя — на разваротах старонак. Малюнкi першага тыпу ілюструюць у асобай манеры (нагадваюць карыкатуры) факты, падзеі, з'явы, тыя ці іншыя дзеянні, якія апісваюцца ў дапаможных артыкулах. Малюнкi другога тыпу амаль не суадносяцца са зместам тэксту і служаць хутчэй для псіхафізіялагічнай разгрузкі, чым для перадачы інфармацыі.

Вылучаюцца таксама малюнкi, змешчаныя побач з асноўным артыкулам (асноўны артыкул «найбольш поўна раскрывае ў абагульненым выглядзе звесткі па тэме, абазначанай у яе найменні»⁴). Яны непасрэдна суадносяцца са зместам тэксту, выступаюць у ролі вобразнага (часта мастацкага) дапаўнення да вербальнай інфармацыі. Менавіта таму малюнкi разглядаемага тыпу пераважаюць у ЭСЮЛ (складаюць 52 % усіх малюнкаў гэтага слоўніка).

Фатаграфіі ў абодвух слоўніках выкарыстоўваюцца ў ілюстратыўных мэтах, змяшчаюцца побач з асноўнымі артыкуламі і біяграфічнымі нарысамі (біяграфічны нарыс «прысвечаны чалавеку, які ўнёс значны ўклад у развіццё той або іншай галіны навукі, культуры, мастацтва, або выдатнаму дзяржаўнаму ці грамадскаму дзеячу, ... звычайна размяшчаецца побач з асноўным артыкулам па тэме, непасрэдна датычыць да дзейнасці дадзенага чалавека»⁵). Фотапартрэты з'яўляюцца адзіным відам пазатэкставых параграфам, якія ілюструюць біяграфічныя нарысы, і па ўжыванню займаюць першае месца сярод фатаграфій (як у ЭСЮЛ, так і ў ЭСЮФ). У ЭСЮЛ прадстаўлены ў вялікай колькасці фатаграфіі кніг, іх тытульных лістоў і старонак, у ЭСЮФ гэтыя фотаілюстрацыі не ўжываюцца.

Такі від параграфам, як карціны, размяркоўваецца ў дадзеных слоўніках нераўнамерна: у ЭСЮФ змешчана толькі адна карціна, у ЭСЮЛ — 34. Карціны прызначаны для адлюстравання, у прыватнасці, каларыту той эпохі, аб якой ідзе гутарка ў асноўных артыкулах, і зрокава матывіруюць прадстаўленую ў гэтых артыкулах інфармацыю.

У ЭСЮЛ сярод параграфам каля 90 % займаюць гравюры, карцінкі, мазаіка, якія ілюструюць мастацкія творы, аналізуюцца ў артыкулах слоўніка. У астатніх параграфамях адлюстроўваюцца плакаты, медальі, мініяцюры, абразы, што разглядаюцца ў артыкулах слоўніка як дэталі асноўных тэм.

Усе іншыя параграфемы ЭСЮФ непасрэдна адносяцца да тэксту, ілюструюць яго (мадэлі), тлумачаць і дапаўняюць (схемы, графікі, дыяграмы, чарцяжы,

карты), а таксама сістэматызуюць інфармацыю тэксту (табліцы). Па ступені выкарыстання тут (у ЭСЮФ) авербальных сродкаў выстройваецца наступная паслядоўнасць іх: схемы, мадэлі, графікі, дыяграмы, чарцяжы, табліцы, карты. Першыя два тыпы параграфам (схемы, мадэлі) разам складаюць 32 % усіх невербальных сродкаў гэтага тыпу ў ЭСЮФ. Разгледжаныя параграфемы служаць выразным дыферэнцыяльным сродкам паміж ЭСЮФ і ЭСЮЛ, паколькі ў апошнім слоўніку яны практычна адсутнічаюць.

Калі разглядаць невербальныя знакі па характару адлюстравання ў іх знешніх рэалій, то ўсе параграфемы можна ўмоўна падзяліць на аб'ектыўныя і суб'ектыўныя. У першых рэаліі адлюстроўваюцца адекватна, без скажэнняў, хаця, магчыма, і адцягнена. Аб'ектыўныя параграфемы далей падраздзяляюцца на канкрэтныя і абстрактныя. Канкрэтныя параграфемы маюць люстраное падабенства з суадноснымі знешнімі рэаліямі, дакладна выражаюць прыкметы і прапорцыі прадметаў, узаемае размяшчэнне частак прадметаў ці саміх прадметаў. На нашым матэрыяле ў склад гэтых параграфем уваходзяць фатаграфіі і малюнкi да асноўных артыкулаў, схематычныя малюнкi. Абстрактныя параграфемы складаюцца з умоўных элементаў, кропак, ліній, форма і размяшчэнне якіх служаць для перадачы інфармацыі аб суадноснай рэаліі — гэта табліцы, чарцяжы, графікі, дыяграмы, схемы.

Як правіла, аб'ектыўныя параграфемы песна ўзаемадзейнічаюць з тэкстам, дапаўняюць яго (канкрэтныя параграфемы), альбо нясуць большую інфармацыйную нагрузку ў параўнанні з асноўным тэкстам (абстрактныя параграфемы). У суб'ектыўных параграфемах адлюстроўваецца творчая індывідуальнасць іх аўтараў (у абследаваных слоўніках прадстаўлены афарміцельскімі малюнкамі, малюнкамі да дапаможных артыкулаў, ілюстрацыямі да твораў, карцінамі). Такія параграфемы, як правіла, не ўключаюцца непасрэдна ў тэкст, яны носяць дапаможны характар і са славесным матэрыялам суадносяцца апасродкавана.

У ЭСЮЛ адсутнічаюць абстрактныя аб'ектыўныя параграфемы. Суб'ектыўныя параграфемы складаюць 62 % усёй колькасці пазатэкставых авербальных сродкаў гэтага слоўніка і 38 % — канкрэтныя аб'ектыўныя параграфемы; у той час як у ЭСЮФ ільвіная частка параграфем прадстаўляе канкрэтнае аб'ектыўнае адлюстраванне (57 % пазатэкставых сродкаў), і толькі 9 % усіх пазатэкставых параграфем ЭСЮФ выпадае на суб'ектыўныя параграфемы. Прыведзеныя паказчыкі характэрны для разгледжаных слоўнікаў, таму што параграфемы яскрава адлюстроўваюць тэму і прадмет апісання, сведчаць аб тым, што фізіка і літаратурназнаўства адносяцца да розных галін ведаў — негуманітарнай і гуманітарнай навукам. Перавагу канкрэтных аб'ектыўных адлюстраванняў над абстрактнымі (у ЭСЮФ) і суб'ектыўных над канкрэтнымі аб'ектыўнымі (у ЭСЮЛ) можна растлумачыць тым, што энцыклапедычныя слоўнікі разлічаны на юных чытачоў, якія маюць патрэбу ў наглядных і даступных ілюстрацыях для больш паспяховага засваення вербальных паведамленняў.

Такім чынам, параграфемы, якія выкарыстоўваюцца ў спецыяльных тэкстах, нясуць значную інфармацыйную, сэнсавую, часткова эстэтычную нагрузку, істотна пашыраюць семантычнаю прастору тэксту, прадстаўляюць прадмет апісання матываваным, разнастайным і зручным для ўспрымання.

¹ Гл.: В а х е к Й. // Пражский лингвистический кружок. М., 1967; Ч е р в и н с к и й М., З б е р с к и й Т. Система книги: Семиотика книги. М., 1981; Р е ф о р м а т с к и й А. А. Техническая редакция книги. М., 1938; П л о т н и к о в Б. А. Семиотика текста: Параграфемика. Мн., 1992.

² Гл.: Г у р ч у к Ю. Я. Художественная структура книги. М., 1984; К и с и н Б. М. Графическое оформление книги. М., 1946; А в р а м е н к о В. П. Художественное оформление и иллюстрирование книги. Чебоксары, 1974; П о д о б е д о в а О. И. О природе книжной иллюстрации. М., 1973.

³ Энциклопедический словарь юного лингвиста. М., 1988. С. 391.

⁴ Там жа.

⁵ Там жа.

Ю. А. ГУРСКАЯ

КЛЮЧАВЫЯ ЎЛАСНЫЯ ІМЭНЫ І ІДЫЯСТЫЛЬ

Імя ўласнае, як адна з універсальных культурных, выконвае функцыю захавання і трансляцыі традыцый народа, якая выражаецца ў «нацыянальна-культурным кампаненце значэння»¹. У выніку гэтага імя ўласнае з'яўляецца складаным моўным знакам². Тое, што гэта асобы моўны знак, вядома з эпохі антычнасці, дзе імя, згодна са старажытнымі філасофскімі сістэмамі, уяўлялася як адна з істотных састаўных частак асобы.

У цяперашні час пашыраюцца межы анамастыкі: імёны ўласныя становяцца прадметам вывучэння ў лінгвакраіназнаўстве, у працах па рэканструкцыі тэксту. Вялікі ўклад у тэорыю сучаснай антрапанімікі ўнеслі працы М. В. Бірылы,

М. Я. Грынблата, Г. К. Усціновіч, Г. У Арышонкавай і інш. Спецыяльнага разгляду заслугоўваюць працы рускіх вучоных-філосафаў А. Ф. Лосева, С. М. Булгакава, П. А. Фларэнскага, выкананыя на пачатку ХХ ст., у якіх, разам з іншымі даследаваннямі, створана грунтоўная тэарэтычная база для аналізу функцыянавання ўласных імёнаў у мастацкім тэксце.

Функцыянаванне такога складанага моўнага знака, як імя ўласнае, у паэтычным тэксце надзвычай цікавае. Падпарадкоўваючыся «найважнейшаму закону верша — семантызацыі ўсіх яго элементаў»⁴, ключавыя ўласныя імёны ствараюць вертыкальны кантэкст твора, прыцягваюць багатыя сацыяльныя і сімвалічныя асацыяцыі, параджаюць новы сэнс. З'яўляючыся знакамі, сімваламі «прэцэдэнтных тэкстаў» (Каравулаў), імёны ўласныя ажыццяўляюць «памяць культуры» (Лотман), могуць станавіцца цэнтрамі паэтычных палёў (як, напрыклад, у паэзіі М. Багдановіча), характарызуючы ідыястыль пісьменніка.

Разгледзім функцыянаванне імён уласных у творах М. Багдановіча ў кантэксце сучаснай яму паэзіі пачатку стагоддзя. Руская паэзія срэбранага веку з гэтага пункту гледжання вывучана дастаткова грунтоўна, што дазваляе звярнуцца да тэарэтычных вынікаў даследаванняў і ўвесці творчасць М. Багдановіча ў шырокі культурны кантэкст.

Устаноўка акмеізму на складанне «сусветнага паэтычнага тэксту» прадвызначыла і асобы адносіны да слова і да імені, таму што «шырокае ўвядзенне ў тэкст значымых для дадзенай традыцыі імёнаў, якія маюць адносіны да прэцэдэнтаў»⁵, забяспечыла яе пераемнасць. Сярод «прэцэдэнтных тэкстаў»⁶, асабліва значных для паэзіі пачатку стагоддзя, даследчыкі называюць творы Дантэ, Шэкспіра, а сярод рускіх — Пушкіна, Дастаеўскага.

Сінтэтычны талент М. Багдановіча ў цэлым адпавядаў духу часу: «Камедыя» Дантэ, безумоўна, таксама была для яго «кнігай кніг», «своеасаблівай энцыклапедыяй»⁶, як ужо адзначалася ў літаратуразнаўстве, аб чым сведчыць неаднаразовае ўжыванне імені Дантэ ў тэкстах — у складзе эпіграфа, у цытатах з яго твораў, у чарнавіках.

У той жа час упамінанне М. Гумілёва — галоўнага тэарэтыка акмеізму, І. Аненскага — паэта, прэцэдэнтнага для ўсіх акмеістаў, дазваляе зрабіць вывад аб спецыфічна накіраваным вывучэнні М. Багдановічам сучаснай яму рускай паэзіі пачатку ХХ ст.

З традыцыі Дантэ бярэ пачатак прыём увядзення асабістага імені аўтара ў паэтычны тэкст, які шырока выкарыстоўваўся ў рускай і беларускай паэзіі пачатку стагоддзя. Асабістае імя Максім уведзіцца паэтам у яго лірыку ў 1915 г. у вядомай паэме «Мушка-зелянушка і камарык-насацы тварык»:

... А Максім ляжыць на траўцы, сонна пазірае,
Камарок за камарочкам да яго шыбае,
І пясняр з ўсіх найлепшых ужо звініць ля вуха,
Як камарыка няўмыслена загубіла муха⁷.

Такім чынам, па вертыкалі ў тэксце выяўляецца бінамінатыўная канструкцыя Максім-пясняр, а сам вобраз «камарыка» паходзіць ад архаічных уяўленняў аб ператварэнні душы ўмелага майстра (паэта) ў насякомае⁸, што традыцыйна і для рускай паэзіі (вобраз коніка ў В. Хлебнікава).

Прыём выкарыстання значных у культуры імёнаў як «лірычных двойнікоў», «люстэркаў» з'яўляецца ў М. Багдановіча творчай перапрацоўкай міфа аб «зорках-блізнятах», што выклікае цікавасць у сувязі з развіццём «зоркавай тэмы» ў творчасці паэта.

Адным з асноўных імёнаў-двойнікоў у М. Багдановіча становіцца імя Максім Кніжнік (алюзія на М. Грэка), у якім прэдыкат Кніжнік паэт суадносіць з сабой і прычэпае як сваю асноўную місію, «зямное прадвызначэнне». Кніга, адно з ключавых слоў у паэзіі М. Багдановіча, з'яўляецца канататывам для Беларусі, таму што звязана з імем Ф. Скарыны, якое паэт засвойваў не толькі на узроўні моўнай, але і кагнітыўнай свядомасці.

Ф. Скарына (імя, упершыню ўведзенае ў беларускую паэзію М. Багдановічам у цыкле «Старая Беларусь») з'яўляецца складаным і найбольш трагічным двойніком паэта. З аднаго боку, прызыванне паэта, вызначанае яго асабістым імем Кніжнік, — гэта працяг лініі вялікага асветніка. З другога — адведзена Скарыне ў вершы «Безнадзейнасць» роля прарока, прадказальніка будучага, які «на вежы сочыць зоры», упамінанне аб «часе», што гучыць як «біблейскія часы», адпушчаны час, дазваляе разглядаць верш «Безнадзейнасць» у якасці метафары гістарычнага лёсу паэта і яго Радзімы.

Больш познім «двойніком» паэта з'яўляецца вобраз Страціма-лебедзя, з якім М. Багдановіч рыфмуе сваё імя: Страцім — Максім. У паэме «Страцім-лебедзь» (1915—1916) паэт выкарыстоўвае найбольш распрацаваную ў літаратуры міфалагему — «уміраючай лебедзь, который в минуту смерти взмывает вверх, навстречу небу и солнцу, где лебедь — знак поэта и имеет определенную традицию в русской литературе» («Лебедь» Г. Р. Дзяржавіна, «Царскосельскій лебедь» В. А. Жукоўскага)⁹.

У той жа час асацыяцыі знака лебедзя з «гербам роду Завішаў», вынесенага, па словах Т. Чабан, — «на тытульны ліст дзеля ўдзячнасці фундатарцы кнігі Магдалене Радзівіл»¹⁰, ажыццяўляюць важнейшую функцыю імені — указанне на прыналежнасць да роду і да месца нараджэння.

Такім чынам, асабістае імя паэта Максім матывуецца праз бінарныя канструкцыі: Максім — пясняр, Максім — Кніжнік, Максім — лебедзь (паэт) і як найвышэйшы этап — супастаўляецца з іменем Ф. Скарыны.

Гэты шэраг можна прадоўжыць, уключыўшы ў яго імяны сучаснікаў паэта — С. Палуяна, В. Ластоўскага, асэнсаванне лёсаў якіх, разам з асэнсаваннем уласнага лёсу, паэт ажыццяўляе ў межах найстаражытнейшай семантычнай апазіцыі жыццё — смерць, дзе імяны паэтаў устойліва звязаны з тэмай адзіноты, безнадзейнасці і ў канчатковым выніку — са смерцю (як, напрыклад, у «Страцім-лебедзі», у «Безнадзейнасці» і інш.).

Першы член апазіцыі — жыццё, як і ў міфалогіі (параўн. Ева = жыццё), звязаны ў М. Багдановіча з жаночымі імямі: Марыя, Вераніка, Венера, якія атрымалі найбольш поўнае выражэнне ў цыкле «Мадонны». Імя лірычнай гераіні Вераніка становіцца сімвалам маладосці, жыццёвай сілы ў зеніце:

І забывала Вераніка
Між зёлка з кніжкай аба ўсём,
А ўзгляне, — сад кіпіць жыццём:
Над ёю куст шыпыны дзікай...

У гэтым кантэксце імя Вераніка матывуецца азначэннем «дзікай», якое развівае патэнцыяльную сему «буйна расці», «разрастацца», што праяўляецца ў агульных для гэтых значэнняў вобразаў сада, «шыпыны дзікай», якія інтэнсіфікуюць паэтычны сэнс сімвала.

Прааналізуем цыкл «Мадонны», для разумення якога ў сістэме творчасці М. Багдановіча важна ўлічыць шырокі культурны фон імен, што ўваходзяць у яго. Вобраз Мадонны (імя якой было і ў «сусветным паэтычным тэксце»¹¹), запазычаны паэтам з культуры італьянскага Адраджэння (у прыватнасці, з Рафаэля), на што ўказвае і фанетычны выгляд імені (ад італ. Madonna — скар. ад mia donna — «мая гаспожа» — Дзева Марыя, багародзіца, матка боская), і з куртуазнай паэзіі позняга сярэднявечча (праз А. Пушкіна), складана і неадназначна праламляецца ў яго творчасці. Тэма італьянскага Адраджэння, «агульны разумовы ўздым» якога, па словах паэта, «адбіўся і на Беларусі»¹², становіцца пунктам адліку пры асэнсаванні лёсу сваёй Радзімы.

Напомнім, што час, калі тварыў М. Багдановіч, таксама ўспрымаўся як нацыянальнае Адраджэнне, а сам вобраз Багародзіцы ў свядомасці культурнага грамадства Беларусі пачатку ХХ ст. суадносіўся з імем першай асветніцы — Св. Ефрасініі-Прадславы князёўны Полацкай, «нябеснай заступніцы, патранэсы Беларусі»¹³, што паглыбляе вертыкальны кантэкст твора.

У сваёй творчасці паэт ідзе ад канкрэтных імёнаў да вобразаў абагульненага, сімвалічнага сэнсу. Так, «Мадонна» асацыіруецца з імем маці паэта — Марыі Афанасьеўны Мякоты, вобраз якой у кантэксце паэмы звязаны з вобразам Радзімы, што актуалізуе ўстойлівае спалучэнне радзіма-маці, якое кандэнсуе глыбінны сюжэт пэмы — настальгію па «бацькаўскаму краю», непераадольнасць памяці. Пры гэтым само імя Марыя набывае ў паэме сакральнае значэнне, не вымаўляецца, а замяняецца традыцыйнымі найменнямі: Мадонна, святая ружа, Маці-Дзева, Маці Божая.

Такім чынам, утвараюцца асацыятыўныя ланчужкі: Мадонна — Маць-Дзева; Мадонна — Маці Божая — з агульным словам маці — Марыя — Радзіма; «маці наша» — Ефрасінія Полацкая, якія выстройваюцца ў градацыйны рад сімвалічнага значэння.

Імя лірычнай гераіні другой паэмы — Вераніка таксама атрымлівае ў кантэксце твора неадназначную матывацыю: 1) адсылаючы да падання пра святую Вераніку¹⁴, актуалізуе цэнтральны матыў цыкла — мацярынства, заступніцтва, апекаванне; 2) па сваёму семантычнаму складу Вераніка — праўдзівы відарыс — ускосна адсылае да тэмы Рафаэля, «культурнага двайніка»; 3) фанетычна звязваецца з імем Венеры (Ве/ра/ні/ка — Ве/не/ра), якое таксама можа мець некалькі значэнняў.

Так, з аднаго боку, Венера — зорка, што суправаджае нараджэнне паэта, а таксама ззяе ў час сустрэчы з каханай (гл. верш «Зорка Венеры ўзышла над зямлёю...»). З другога — па ўсёй агульнакультурнай сімволіцы, напрыклад, у даосаў, планета Венера трактуецца як «Великая белая западной страны планета», у Кітаі ўстойлівая яе назва «малый светлый»¹⁵.

Напомнім, што Беларусь — Захад, «крайні яго пункт апоры на ўсходзе»¹⁶, на думку М. Багдановіча, што знаходзіць адлюстраванне і ў колеравай сімволіцы: светлая — Белая (Русь), з выдзяленнем аднаго семантычнага караня светл- — бел- (параўн. прапанававаю ў наш час у навуцы гіпотэзу аб тым, што кожны з напрамкаў свету меў свой канкрэтны колеравы сімвал, дзе для абазначэння захаду было магчыма выкарыстанне паняццяў «зад», «канец»,

«прыцемак», а таксама звязаны з апошнім колеравы спектр шэры, светла-шэры, белы, што захавалася і ў сучаснай назве Беларусі¹⁷. Гэта пацвярджаецца і кантэкстам:

Буду ў далёкім краю я нудзіцца,
У сэрцы любоў затаіўшы сваю;
Кожную ночку на зорку дзівіцца
Буду ў далёкім краю.

З тэксту вынікае, што атаясамленне Венеры з Беларуссю ўзмацняе на-стальгічны матыў цыкла, пра што гаворыцца ў пачатку нашага разбору. Асабліва паказальны паралелізм паміж «зоркай» (другім ключавым словам у паэзіі М. Багдановіча) і «іменем». Два паняцці ў агульнаеўрапейскай культуры і ў паэтычнай сістэме паэта звязаны наяўнасцю трансэндэнтнага аспекту, імкнен-нем духу ўвысь, за межы «свету стварэння».

«Зорная тэма» з'яўляецца ключавой і ў Дантэ. Як адзначае І. У. Арнольд, «упоминанием о звездах заканчивается каждая часть «Божественной комеди»... что создает подтекст, связанный с космогонической философской концепцией поэта»¹⁸.

Падобную сімволіку маюць і ўсе адценні сіняга колеру, а таксама яго носьбіты — васілёк, зоркі (у паэзіі М. Багдановіча пастаянны іх эпітэт — сінія), якія звязаны ва ўсёй агульнакультурнай сімволіцы з духоўнымі і інтэлектуаль-нымі асновамі. Паэт устанаўлівае паралелізм: Венера — зорка — лёс — каханая (параўн. зварот да Веранікі: Не, зорка, мне было не больна...), дзе ўвядзенне імені каханай ў паэтычны тэкст таксама напамінае прынцып увядзення імені Беатрычэ ў тэкст «Божественной комеди».

Шэраг тэкстуальных супадзенняў, такіх, як прыметнікі лесная (лань) — лясны (дзяток), мілая (Таццяна) — мілае (імя), лексем сад, душа дазваляюць суаднесці лірычную геранію цыкла з вобразам Таццяны Ларынай А. Пушкіна і ўключыць імя Вераніка ў больш шырокую культурную парадыгму.

Вобраз сада (гарызантальная прастора), якім пачынаецца і заканчваецца паэма «Вераніка», а таксама вобраз «дрэва» (імкненне ў вышыню) — сімвалы «дома», радзімы лірычнага героя паэмы.

Усе жаночыя імёны, выкарыстаныя ў цыкле «Мадонны», пападаюць у паэтычнае поле Радзімы, атрымліваючы лагічнае і гарманічнае завяршэнне.

Такім чынам, М. Багдановіч, паэт еўрапейскай культуры, уключыў беларускую паэзію ў кантэкст еўрапейскай, яго традыцыі карэліруюць з трады-цыямі «самага культурнага»¹⁹, па словах О. Мандэльштама, напрамку — ак-меізму. Паколькі «імя ўласнае за межамі кантэксту... не матывавана»²⁰, паэт стараецца данесці да чытача яго значэнні: 1) выяўляючы ўнутраную форму імені; 2) выкарыстоўваючы вершавыя рэсурсы (рыфмы, сінтаксічны паралелізм); 3) шляхам асацыяцый, звязаных з іменем; 4) перасячэннем імені з «культурным кодам».

Традыцыйная ў беларускай паэзіі сімволіка супастаўлення жанчыны з во-бразам Радзімы атрымлівае асэнсаванне ў яго творчасці ў рамках апазіцыі жыццё — смерць (універсальнай для ўсіх культур і народаў), дзе жыццё, сіла, маладосць устойліва звязваюцца з жаночымі імёнамі. Імя Ф. Скарыны, упер-шыню ўведзенае М. Багдановічам у беларускую паэзію, часткова перасякаецца ў ідыятылі паэта з іменем Е. Полацкай у люстэрку ключавага слова кніга. Нарэшце, само імя Максім Багдановіч становіцца сімвалам Адраджэння куль-туры Беларусі.

¹ Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Язык и культура. М., 1983. С. 71.

² Гл.: Моррис Ч. Семиотика. М., 1983. С. 51.

³ Эткинд Е. Г. Материя стиха. Париж, 1978. С. 275.

⁴ Топоров В. Н. Об одном способе сохранения традиции во времени: Проблемы славянской этнографии. Л., 1979. С. 143.

⁵ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987. С. 216.

⁶ Мейлах М. Б., Топоров В. Н. // International Journal of slavic linguistics and Poetics. 1972. V. 15. P. 43.

⁷ Багдановіч М. Збор твораў: У 2 т. Мн., 1968. Т. 1. С. 237.

⁸ Гл.: Мифы народов мира: Энциклопедия. М., 1987. Т. 2. С. 202.

⁹ Там жа. С. 40.

¹⁰ Чабан Т. // Багдановіч М. Поўны збор твораў. Мн., 1991. Т. 1. С. 466.

¹¹ Цивьян Г. В. // Литературное обозрение. 1989. № 5. С. 30.

¹² Багдановіч М. Знач. тв. Т. 2. С. 217.

¹³ Арлоў У. Ефрасіння Полацкая. Мн., 1992. С. 173.

¹⁴ Гл.: Лагерлёф С. Легенды о Христе. М., 1991. С. 155.

¹⁵ Мифы народов мира. Т. 2. С. 493.

¹⁶ Багдановіч М. Знач. тв. Т. 2. С. 341.

¹⁷ Паранин В. И. Историческая география летописной Руси. Петрозаводск, 1990.

С. 42

¹⁸ Арнольд И. В. // ВЯ. 1982. № 4. С. 87.

¹⁹ Мандельштам О. Собр. соч.: В 3 т. М., 1991. Т. 2. С. 320.

²⁰ Эткин Е. Г. Знач. тв. С. 287.

С. У. МАХОЦІНА

МОЎНЫ СТЭРАТЫП 'ЗДОЛЬНАСЦЬ ЧАЛАВЕКА
ВЫПРАМЕНЬВАЦЬ СВЯТЛО, ЗЗЯЦЬ'
У ФАЛЬКЛОРЫ БАЛГАР І БЕЛАРУСАЎ

Эвалюцыя няўхільна вядзе да сінтэзу навук. І таму з'яўленне такой навуковай дысцыпліны як этналінгвістыка, якая аб'ядноўвае дасягненні лінгвістыкі, этналогіі і псіхалогіі, уяўляецца зусім невыпадковым. Кожная з гэтых навук набыла пэўны вопыт у даследаванні духоўнай культуры чалавецтва, і падышоў час аб'яднага намаганні ў вывучэнні ўвасаблення ментальнай дзейнасці чалавека ў адзінках мовы, і перш за ўсё мовы фальклору, чые вытокі губляюцца яшчэ ў дапісьмовай пары. Прадмет інтарэсаў этналінгвістыкі належыць да сферы моўнай семантыкі, што дазваляе даследаваць мову фальклору не толькі з пункту гледжання фармальнага супастаўлення, на ўзроўні паверхневай структуры мовы, але і зазірнуць у глыбіню яе, вылучыць яе найбольш істотныя адзінкі, вядомыя як «моўныя стэрэатыпы». Побач з тым выкарыстоўванне моўных стэрэатыпаў дае падставы для супастаўлення фактаў розных моў. Такая магчымасць вынікае з разумення моўнага стэрэатыпа як семантычнага інварыянта, прадстаўленага ў фальклорных тэкстах у выглядзе шэрагу ўстойлівых варыянтаў на ўзроўні словазлучэнняў, сказаў і звышфразовага адзінства. У склад моўнага стэрэатыпа ўваходзіць пэўная колькасць апорных лексічных элементаў, якія прысутнічаюць у даволі дакладна вызначаных пазіцыях.

Гэты артыкул прысвечаны разгляду аднаго з такіх моўных стэрэатыпаў, які вызначаецца як 'здольнасць чалавека выпраменьваць святло, ззяць'. Даследаванне сістэмы яго рэалізацыі праводзіцца на матэрыяле балгарскага і беларускага фальклору. У якасці элементаў у склад яго ўваходзяць лексемы 'сонца', 'месяц', 'зорка', 'золата', 'срэбра', 'асвятляць', 'ззяць', якія сустракаюцца ў трох асноўных пазіцыях: 1) атаясамліванне чалавека з крыніцай выпраменьвання; 2) параўнанне чалавека з крыніцай выпраменьвання; 3) якасная характарыстыка чалавека як крыніцы святла. Кожная пазіцыя разглядаецца: а) у мове балгарскага фальклору і б) у мове беларускага фальклору.

У пазіцыі атаясамлівання найбольш устойлівыя варыянты рэалізацыі моўнага стэрэатыпа прадстаўлены наступным чынам:

а) «На момиченцето месечинка на главичката, а на момче — слънце. Да греят и да светят» (БНПП-6, с. 97, Първомайско); «я че му родим две деца..., на машкото на чело сънце че грее, а на женското на градите месец че свети» (ЗН, с. 29, Кюст); «едно дете со слънце на челото и со дзвезди на полите и едно чупе со месечина на гърдите и со дзвезди на полите» (БНТ-9, с. 393, —); «Родила мушко детенце: На челото му дзвездите, На градите му слънце, На пукоко му месецо» (СБНУ-38, с. 3, Искр.), «на чело му ясен месец грее» (СБНУ-2, с. 106, Кюст); «момичето... светлао се злато и сребро» (СБНУ-38, с. 71, Орх).

Шэраг прыкладаў сведчыць аб вялікай магчымасці ўзаемазамыняльнасці элементаў, з аднаго боку, прычым значна больш актыўнымі з'яўляюцца элементы 'сонца', 'месяц', 'зорка', а з другога боку 'зорка' мае ўстойлівае і ўласнае месцазнаходжанне — «на поли».

б) «Адзін — у лобе месяц свеціць і звёзды, а ў другога слонца над галавой. Як ён ідзець, так слонца свеціць, дзе не ідзець, усюды слонца свеціць... І яны шапачкі паздымалі: слонца засвяціла ў хаце, месяц, усё' (ЧК-2, с. 320... 323, Паст. п.); «родзіла сына... во лбе месяц, а ў патыліцы соўнцэ... Шапку зняў, да хата вся і зайзяла» (Маз. п.); «у гэтага сына... ва лбу сонца, у патыліцы месяц, рукі ў золаце, ногі ў серабры, цяляса ўсе ў дробных звездачках. ... дужа парынь прыўкрасны: усе палаты асвятчаець красным сонцам, ясным месяцам, і золатам, і серабром, і чыстым земчугам» (ЧК-1, с. 286... 289, Ельн. п.); «Народзіўся хлопец — хату асвеціла» (БКЭ, с. 169, Нов. п.); «я дванаццаць сыноў спараджу... па калені ў золаце, па пояс у серабры, ва лбу ясен месяц, у патыліцы дробны звездачкі, па віскам красна солнышка» (ЧК-2, с. 297, Бр. п.); «аж вісіць такое платъя, што ён і не видав! Все сие златом, да серебром, да камнями самацветными» (НРС-1, с. 247, Бр. в.).

У мове беларускага фальклору таксама ўжываюцца элементы 'сонца', 'месяц', 'зорка', але і 'золата' і 'срэбра' выкарыстоўваюцца у гэтай пазіцыі даволі часта, у адрозненне ад мовы балгарскага фальклору. Таксама можна бачыць узаемазамыняльнасць гэтых элементаў, і таксама толькі 'зорка' мае асобную лакалізацыю «цяляса ў зорках». Такім чынам, у межах першай пазіцыі можна назіраць наступную карціну: найбольш устойліваму варыянту рэалізацыі моўнага стэрэатыпа ў балгар «на чело слънце/месец/звезда свети/грее» у беларусаў адпавядае «ува лбе месяц/сонца/зорка свеціць/ззяе». Пэўную паралель можна

бачыць у даволі ўстойлівым варыянце «звезды на полі» і «целяса ў зорках», хаця разыходжанне можна аднесці і да спецыфічнага светаўспрымання. Толькі ў мове балгарскага фальклору сустракаецца варыянт «на гърди месец/слънце свети/грее», і толькі ў мове беларускага — «у патыліцы зорка/месяц/сонца». Гэтыя варыянты складаюць асабістыя, спецыфічныя рысы пазіцыі атаясамлівання ў розных народаў.

Другая пазіцыя — параўнання — прадстаўлена наступным чынам: а) «Тя ставна хубава жена — дюня гюзел — светила кат слънце» (СБНУ-47, с. 201, Новоп.); «Момък погледнал момата и видял, че била ного убава и греела кат ясно суляце» (СБНУ-56, с. 143, Паз.); «из кратунката излезло едно убаво момче като слънце... Момче излезло из кратунката. Стая светнала, като, слънце, кога изгрело» (БНТ-9, с. 332, Брез.); «Там видели одну мому. Она светила кико дзвезда, толкова била убава. Улезли у второту стаю. Там сидела друга мома, още по-убава. Она светила кико месец. Ндзърнули у третуту стаю, ама едва не ослебли. Третата мома светила кико слънце» (БНПШ-6, с. 191, Брез.); «И като излезло, то (=момиче) било толка убаво и лъщело като злато» (СБНУ-56, с. 224, Брез.); «Искам едни (дрехи) да бъдат като небето сини, други — като звездите, трети — като слънцето, и най-подир дървени дрехи» (БНТ-9, с. 455, Плов.); «извадил една чудна руба: тънка като паяжина, лъскава като стъкло и греела като звезда Вечерница» (ДнЖ, с. 61, Паз.).

Відавочна, што асноўны варыянт рэалізацыі моўнага стэрэатыпа — гэта «свети/грее като слънце/месяц», астатнія варыянты «свети като звезда», «лъщи като злато» сустракаюцца значна радзей.

б) «Ізноў зрабілі красавец, як сонца» (ЧК-2, с. 142, Бабр. р.); «зняў ракавіну, засіяў, як маладэй месяц.., засвяціў, як, маладэй месяц.., ад яго ўся палатка ззяець; (ЧК-2, с. 101—103, Чав. п.); «А цяпер справь мне такую шубу, штоб як соўнцэ зіяла» (БКЭ, с. 150, Рэч. п.); «аж тут зазіяла сукня як соўнца» (БКЭ, с. 50, Рэч. п.); «а адежа тая на ім аж зяіць» (ЧК-1, с. 487, Ваўк. п.).

У беларускай мове, як бачым, асноўны варыянт рэалізацыі «ззяець як сонца/месяц». Даволі паслядоўна ў абедзвюх мовах ужываецца лексема «свяціць» («ззяець»), і мабыць, менавіта ў гэтай пазіцыі — параўнання — яна падкрэслівае прамы, непасрэдны сэнс значэння моўнага стэрэатыпа.

Апошняя пазіцыя — якасная характарыстыка, калі элементы рэалізацыі выступаюць у ролі азначальнай адзнакі чалавека:

а) «Че му родим един син сас златна коса, сас сребърни зъби» (СБНУ-1, с. 133, Соф.); «че те родим две деца златноперчинчета» (БНПШ-6, с. 107, Белогр.); «На брегът нещо отдалече светело. — Какво е това, Гьоко? — питало конятого. — Коса на морската царица» (БНТ-9, с. 221, Брез.); «одлупиле коритото — то туку разсветило златното момиче» (СБНУ-38, с. 71, Орх.); «Тогай Тумбачино фърлил тумбадите и светнал със златните дрехи» (БНТ-9, с. 277, Соф.); «Във водата се оглеждала една златна мома и греяла като ясно слънце» (ПСп-7, с. 153, —); «Златото момиче, като си отивало, лъщело като сухо злато и греяло като ясно слънце» (ПСп-2, с. 158, —).

Як бачым, для балгарскага фальклору ў гэтай пазіцыі часцей за усё характэрны варыянт «златна коса/перчем» і варыянт «златна момиче». Адзначым, што даволі ўстойлівы і элемент «срэбърни зъби» ў спалучэнні са «златні косі». У прыкладах падкрэсліваецца сувязь золата і ззяння, нават можна заўважыць кантамінацыю, як у апошнім прыкладзе і ў наступным: «един юнак изплива из морето и свети, като ясно слънце.., а косата му златна, а зъби му сребърни» (СБНУ-1, с. 134, Соф.), што можа сведчыць аб пэўных дыяхронных зрухах у складзе стэрэатыпа.

б) Прыклады з мовы беларускага фальклору ў пазіцыі якаснай характарыстыкі: «ажно глядзіць, зыць у яго нештась на галаве. Вырваў валасочка, ажно ён залаты» (ЧК-1, с. 466, Ваўк. п.); «Яна парадзіла сыночка: валасок срэбны, валасок залаты і ўсе на перэмену» (Фед—2, с. 119, Ваўк. П.); «нагатавала мачыха Івану Іванавічу шубу, залатая звязда і сярэбраная» (ЧК-1, с. 362, Гом. п.); «прывяла двух сыноў: аднаго з залатымі (валасамі), другога з срэбнымі валасамі» (Фед-2, с. 57, Ваўк. п.); яе сукні і чаравікі срэбныя, яе валасы і бровы залатыя» (ЧК-2, с. 365, Ваўк. п.); «Буду я мела двух сыноў мудрых: месяц у лобе, зорка ў патыліцы і адзін валасок сярэбраны, другі залаты» (ЧК-2, с. 323, Ваўк. п.).

У мове беларускага фальклору таксама найбольш устойлівым з'яўляецца варыянт «залатыя валасы» і «срэбны/залаты валасок», але ж трэба адзначыць, што ў параўнанні з балгарскімі варыянтамі сувязь золата і ззяння ў нашых даследаваннях амаль што не адлюстравана, нягледзячы на тое, што яна мае такіх вядомых прыхільнікаў, як А. А. Патабня, А. М. Афанасьеў, В. Проп, С. С. Аверынцаў, якія сведчаць, што золата, а часам і сярэбра, уяўляюць сабой вобраз святла, замяшчаюць яго. Аб гэтым сведчаць і балгарскія прыклады, дзе ўсё ж такі гэтая сувязь лепш захавалася.

Калі мы звернемся да разгляду ўсіх трох пазіцый рэалізацыі моўнага стэрэатыпа, то ўбачым, што найбольш захаванай і распаўсюджанай з'яўляецца пазіцыя

атаясамлівання чалавека з крыніцай выпраменьвання і асноўным варыянтам можна назваць варыянт з дакладна вызначанай крыніцай выпраменьвання «ува лбе месяц/сонца/зорка». Гэты стэрэатып, відавочна, з'яўляецца старажытным, таму што пэўныя паралелі можна знайсці як у іншых славянскіх народаў (рускіх, сербаў, македонцаў), так і ў народаў неславянскага паходжання (германцаў, скандынаваў). Пазіцыі параўнання і якаснай характарыстыкі таксама прысутнічаюць у фальклоры названых народаў, але менш рэгулярна. На жаль, межы артыкула не дазваляюць прывесці прыклады, якія сведчаць аб гэтым. Здаецца, што пазіцыі, пра якія ішла гаворка, адлюстроўваюць не толькі сучасны стан рэалізацыі моўнага стэрэатыпа, але і некаторыя этапы яго развіцця: дакладнае вызначэнне чалавека як крыніцы выпраменьвання, потым, калі гэтае адзінства пачынае распадацца, чалавеку яшчэ надаецца здольнасць ззяць, але крыніца выступае толькі як аб'ект параўнання, і ў рэшце рэшт у свядомасці носьбітаў мовы сувязь чалавека і святла амаль зусім парываецца, што (у балгар у меншай ступені, у беларусаў у большай) прыводзіць да змяшчэння элементаў 'золата' і 'срэбра' да межаў перыферыі моўнага стэрэатыпа, і не выключана, што праз некаторы час адбудзецца яго канчатковае адмежаванне. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што сусветнай культуры вядомы з'явы, падобныя да гэтага моўнага стэрэатыпа: акрамя цікавых паралеляў у міфалогіі (напрыклад, вока ў лобе цыклопа, якое параўноўвалася з сонцам у грэчаскай міфалогіі, трэцце вока ў лобе ў індыйскай міфалогіі), чалавеку надаецца здольнасць ззяць, напрыклад, у хрысціянстве (німб, арэол вакол галавы чалавека ці ззянне, ахопліваючае яго палкам), ці ў класічнай ёгі, дзе асноўныя цэнтры розных відаў выпраменьвання, у тым ліку і светлавога, знаходзяцца як раз у сярэдзіне іла, у патыліцы, у грудзях і ў канечнасцях (параўн. прыклады ў пачатку артыкула). Магчыма, гэтыя факты не маюць непасрэднага дачынення да моўнага стэрэатыпа, але даюць падставу для разважання аб суадносінах менталітэту чалавека і рэаліі навакольнага свету.

Такім чынам, мы бачым, што этналінгвістычны сінтэтычны падыход да мовы мае вялікі патэнцыял у вывучэнні фактаў розных моў, дазваляе паглыбіць уяўленне мовы фальклора як своеасаблівага кансерванта старажытнасці, з аднаго боку, і магчымасці рэканструкцыі ў пэўнай ступені працэсаў мыслення на падставе моўных стэрэатыпаў, з другога.

Спіс скарачэнняў назваў крыпіц

БКЭ — Беларускі казачны эпос. Мн., 1976; БНПП-6 — Българска народна поезия и проза в шест тома, т. 6. Народни приказки. София, 1982; БНТ-9 — Българско народно творчество в двенадесет тома, т. 9. Приказки вълшебни и за животни. София, 1963; ЗН — Георгиев Македонски М. Зимни ноши. Сборник от народни приказки и песни от Кюстендилско. София, 1900; ДИЖ — Дървото на живота. Български народни приказки, разказани от Сп. Джуренов, записани от Ив. Джуренов. София, 1963; НРС-1 — Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах. М., 1957. Т. 1; ПСп-2 — Периодическо списание, кн. 2. Средец, 1882; ПСп-7 — Периодическо списание, кн. 7. Средец, 1884; СБНУ-1—56 — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (после кн. 19— Сборник за народни умотворения и народопис), кн. 1—56, 1889—1986; Фед — Fedorowski M. Lud Białoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, — 1902. Т. 2. Cz. 1. ЧК-1, 2 — Чарадзейныя казкі ў двух тамах. Мн., 1973, Т. 1—2. Мн., 1978.

Спіс скарачэнняў географічных назваў

Бабр. р. — Бабруйскі р-н; Белогр. — Белградчышко; Бр. в. — Бранская вобл.; Брезн. — Брезнішко; Ваўк. п. — Ваўкавыскі павет; Гар. п. — Гарадоцкі павет; Гом. п. — Гомельскі павет; Ельн. п. — Ельніцкі павет; Искр. — Искрејко; Кюст. — Кюстендилско; Маз. п. — Мазырскі павет; Нов. п. — Наваградскі; Новоп. — Новопазарско; Орх. — Орханийско; Паз. — Пазарджишко; Плов. — Пловдив; Паст. п. — Пастаўскі павет; Първ. — Първомайско; Рэч. п. — Рэчыцкі павет; Соф. — Софійско; Чав. п. — Чавускі павет.

В. В. ПРЫЁМКА

ПРАБЛЕМА ўЗАЕМААДНОСІН ПАЭЗІІ З АБРАДАМ У ВЯСЕЛЛІ ПІНШЧЫНЫ

Вясельныя рытуалы Піншчыны па свайму вонкаваму афармленню, функцыях і месцы ў абрадзе выяўляюць цесную сувязь з вясельнай абраднасцю ўсёй Беларусі. Разам з тым, у пінскім вяселлі ёсць спецыфічныя дэталі і элементы, якія ў спалучэнні з існуючымі ў ёй агульнабеларускімі ствараюць непаўторную карціну. Напрыклад, у перадвясельных абрадах асаблівае месца належыць такому этапу, як «пярэпыты», важным момантам лічыцца выкуп каравая ў каравайніц, асаблівае значэнне надаецца рытуалу частавання вадой, якую на

наступную раніцу пасля вяселля маладая жонка прыносіць да хаты. Гэты рытуал адбываецца адначасова з традыцыйнай прыгаворкай п'ючых ваду: «Салодка вада!» і да т. п.

Лакальная рэалізацыя на Піншчыне інварыянтнай схемы беларускага вясельнага абраду абумоўлівае і спецыфіку ўзаемаадносін вясельнай паэзіі з рытуаламі і працэдурамі. Пры вывучэнні сучаснага стану пінскай вясельнай абраднасці выяўляецца не толькі розная ступень насычанасці песнямі тых ці іншых этапаў вяселля, але і поўная адсутнасць песеннага суправаджэння некаторых абрадавых дзеянняў. Так, «пярэпыты» — бяспесенная зона абраду, а паэзія, звязаная з караваем, уражвае жанравым багаццем. Выяўленне заканамернасцей узаемаадносін вясельнай паэзіі з абрадам вымушае звярнуцца да разгляду абраднасці ў дыяхранічным аспекце. Вывучэнне дынамікі ўзаемаадносін песеннай паэзіі і абраду ў асобным рэгіёне на працягу доўгага часу ў сваю чаргу дасць магчымасць выявіць заканамернасці прастора-часовага размяшчэння і функцыянавання жанраў беларускай вясельнай лірыкі, вызначыць, што ў беларускай вясельнай абраднасці з'яўляецца інварыянтным, а што вар'іруецца, і нават паставіць задачы прагнастычнага характару.

Трэба заўважыць, што пытанне аб формах сувязі слоўных твораў з абрадам належыць у фалькларыстыцы да ліку дыскусійных. Яно па-рознаму вырашалася на матэрыяле рускага і беларускага вяселля. Для адных даследчыкаў, пачынаючы з Ю. М. Сакалова і У. Я. Пропа, семантычная і функцыянальная залежнасць песні ад абраду была відавочнай. У. Я. Проп адзначаў, што вясельныя лірычныя песні «разумець і вывучаць... можна толькі з улікам абраду, у склад якога яны ўваходзяць». Ён сцвярджаў, што «вывучэнне гэтых песень як «чыста» лірычных было б няправільным»¹.

Іншыя вучоныя настойвалі на тым, што выразная функцыянальная сувязь паміж паэзіяй і абрадам ў вяселлі адсутнічае. Так, Н. П. Калпакова, параўноўваючы замацаванасць за абрадам песень і галашэнняў, прыйшла да вываду, што песні больш рухомыя і «ў большасці выпадкаў з'яўляліся як бы ўпрыгожваючымі ўстаўнымі эпізодамі»². Гэтае палажэнне можа быць і правільным для рускага вяселля, у якім іншая сістэма жанраў, але яно не адлюстроўвае спецыфікі вяселля беларускага, і ў асаблівасці пінскага, дзе песні такія шматлікія, інтэнсіўныя, так шчыльна «нанізаны» на абрад, што займаюць у ім цалкам вызначанае месца; іх храналагічная паслядоўнасць як асноўнага, вядучага жанру ясна ўсведамляецца выканаўцамі. Сюжэтныя сітуацыі, вобразная сістэма і сімволіка песень Піншчыны не дазваляе ім лёгка перамяшчацца па абраду. Для спецыяліста не складзе цяжкасці ўстанавіць, што песня «Ой, вянку, мой вянку» замацавана за такім этапам, як «Вянкі». А ў рамках каравайнага абраду песня «Ой, пайду я», дзе апаўдаецца аб падрыхтоўцы да выпечкі вясельнага хлеба, заўсёды будзе папярэднічаць песні «Мядзведзь барадаты» — аб выкупе каравая.

Зразумела, неабходна ўлічваць і назіранні вучоных над працэсамі, якія вызначаюць узаемаадносінныя песні з абрадам у рускім і ўкраінскім вяселлі, каб лепш разумець нацыянальную спецыфіку беларускага ў яго рэгіянальных варыянтах. Калі ў рускім вяселлі ўсё павялічваецца група песень, якія могуць выконвацца ў розных абрадавых сітуацыях, то ў беларускім, і ў прыватнасці на Піншчыне, дзе захавалася ў цэласнасці ўвесь вясельны комплекс і характар структурных сувязей як паміж самімі жанрамі, так і паміж песеннай паэзіяй і абрадам, назіраецца іншая карціна. Выдатная даследчыца беларускага вяселля Л. А. Малаш мела ўсе падставы сцвярджаць, што змест беларускіх вясельных песень «раскрываецца праз абрад, які часта з'яўляецца адзіным фактарам пры глумачэнні песень». Нават сама ідэя песні ў цэлым можа аказацца незразумелай, калі не браць пад увагу звязанага з ёй абраду»³. Гэты вывад, як мы мелі магчымасць упэўніцца, пацвярджаецца і пінскімі матэрыяламі.

Сярод беларускіх фалькларыстаў пытанне аб песняй сувязі паэзіі з абрадам не выклікае прыцуповых рознагалоссяў. Н. С. Гілевіч, В. А. Захарава, А. Ю. Лозка, Т. Б. Варфаламеева і інш. не аднойчы падкрэслівалі, што ў беларускім вяселлі на кожным этапе спявалі адпаведныя песні, якія мелі своеасаблівы змест і матыў. Тым не менш дадзеную праблему можна аднесці да ліку тых, якія маюць патрэбу ў дадатковым разгляде на рэгіянальных матэрыялах. У рамках жывога, канкрэтнага абраду вырашэнне такіх пытанняў, які уплыў абраду на фарміраванне жанравай сістэмы вясельнага фальклору, на дынаміку функцыянавання жанраў, на заканамернасці з'яўлення, замацавання, пераасэнсавання ці звічнення пэўных вобразаў і матываў, набывае асаблівую пераказальнасць.

Вясельныя песні пінчукоў не толькі заўсёды выконваліся ў час абраду, але, як адзначалі даследчыкі пінскай вясельнай абраднасці Р. Зянькевіч, М. В. Доўнар-Запольскі, В. А. Захарава, народжаны ім, што, аднак, не азначае «прамога» паўтарэння абрадавага рытуалу ў песні⁴. Абрадавы фальклор, як трапна заўважыў М. М. Нікольскі, не толькі па-свойму ідзе за пэўнымі момантамі абраду, то растлумачваючы, то дапаўняючы, то паэтызуючы іх, але і выяўляе ўласныя планы значэнняў⁵. У вясельных песнях Піншчыны пераасэнсаванне рэальнасці, перайначванне свету рэальнага ў ідэальны змяняе і прастора-

часавыя рамкі абраду, уключае яго ў касмічную сістэму каардынат. Напрыклад, у рытуальнай песні «Сышце пшаніцу ў новы карыта», якая суправаджае ад'езд жаніха па нявесту, паэтычна ствараецца вобраз дарогі, спрыяльнай для маладога. Гэта дасягаецца за кошт трансфармацыі рэальнай прасторы ў міфа-паэтычную: «У вялікай дарозе трое варотаў: У першых варотах месячык свеціць. У другіх варотах сонейка грэе. А ў трэціх варотах малады едзе». Міфалагічныя рысы набывае і выпраўляючая сына маці, якая яго «месяцам аперазала, зоркаю засцягнула, долею агарнула».

Параўноўванне пінскай вясельнай абраднасці з рускай дазваляе зрабіць вывад аб розных тыпах фальклорнага працэсу ў іх. Калі фальклорнае ўсведамленне тварцоў рускай вясельнай паэзіі больш традыцыйнае, кансерватыўнае, то фальклорнае ўсведамленне пінчукоў было больш мабільным, гуманізаваным, арыентаваным на змяненні жывецкай асновы абраду, што асабліва выразна відаць пры супастаўленні функцыянальна блізкіх песень у рускім і палескім вясельных абрадах. Так, у рускіх песнях сватанне і паездка жаніха па нявесту традыцыйна паказваецца як паляванне (гэты матыў захоўваецца ў беларускіх калядках) і баявы паход. Песні Піншчыны ўжо далёкія ад гэтага супастаўлення: «Едзе жанішок да дзеўкі, як месячык да зоркі», просіць у маці «дзевяці коней, а дзесятага варавага — пад мяне маладога, а адзінаццату жарабіцу — пад маю маладзіцу». У хаце нявесты яго «доўга ждудзь», сустракаюць з ласкай і прывітаннем: «пёшчанька мёдам частуе», разумная свашка жаніху «слала бор белым радзэнцам, а дарожаньку палапенцам»; сам жаніх выступае не як заваёўнік, а як дарагі гасць, які «прывёз Анечы гасцінцу». Дзеля справядлівасці трэба сказаць, што вобраз «паездка па нявесту — баявы паход» у палескай паэзіі захаваны, напрыклад, у песні «Расхадзіўся ясны месячык па небу», запісанай у Бярозаўскім раёне Брэсцкай вобл., але гэта хутчэй выключэнне, чым правіла.

Вялікую цікавасць у аспекце заяўленай для вывучэння праблемы ўяўляе такое пытанне, як эвалюцыя жанравай сістэмы. І хаця канчатковыя вывады рабіць рана, аналіз пінскай вясельнай абраднасці выяўляе некаторыя тэндэнцыі, характарызуючыя дынаміку ўзаемаадносін песеннай паэзіі з абрадам. Пры захоўванні асноўнай канвы абраду і зместу рытуалаў, іх семантыка не заставалася нязменнай, што прыводзіла да зрушэння акцэнтаў унутры жанравай сістэмы, да ўзаемапрацікнення жанраў, размывання жанравых межаў.

Не выклікае сумненняў, што фарміраванне жанру заклінальных песень было абумоўлена магічнай функцыяй абраду. Цяжка сказаць, наколькі гэты жанр быў характэрны для пінскага вяселля, таму што ў запісах XIX—XX ст. зафіксавана толькі некалькі прыкладаў формульна-заклінальных твораў, хаця заклінальныя матывы нярэдка ўключаюцца ў рытуальныя і велічальныя песні. Можна згадаць з думкай А. С. Ліса аб велічальных песнях як стадыяльна пазнейшых у адносінах да заклінальных, але функцыянальна блізкіх да іх⁶. Відаць, у вясельнай паэзіі пінчукоў развіццё жанру велічальных песень адбывалася асабліва інтэнсіўна, а іх мэтавая ўстаноўка — паказаць жадаемае як бы ўжо існуючым, з мэтай набліжэння і ўвасаблення яго ў рэальным жыцці, садзейнічала выцісканню заклікальных песень, формульны характар якіх абмяжоўваў развіццё жанру, вычэрпваў сябе ў невялікай колькасці тэкстаў. Асабліваецца выканання велічанняў на Піншчыне было тое, што яны прымеркаваны да пэўных момантаў вясельнага абраду: выконваліся на двары нявесты і жаніха, калі ён прывозіў жонку да сваёй хаты, а таксама ў час бяседы ў маладога. Разам з тым неабходна адзначыць, што змест іх нярэдка выходзіць за межы абраду: у іх адлюстроўваюцца матывы, якія паказваюць псіхалагічныя ўзаемаадносіны жаніха і нявесты, раскажваюць аб выніках вясельных дзеянняў, злучаюць маладых і г. д. У гістарычным плане эвалюцыі жанру гэта — першая ступень аслаблення сувязі слоўных твораў-велічанняў з абрадам.

Элементы заклікання і ідэалізаванага адлюстравання абрадавага асяроддзя, аб'ектаў і прадметаў, як можна было заўважыць, цалкам звыклія ў рытуальных песнях. Гэты жанр прадстаўлены ў пінскім вяселлі багатай колькасцю твораў, сярод якіх лёгка вылучыць тэксты дзвюх жанравых разнавіднасцей: песні-апавяшчэнні і цырыманіяльныя песні. На нашу думку, песні-апавяшчэнні, якія, дзякуючы іх функцыянальнай нагурузцы — паведаміць пра тое, што адбываецца, зафіксаваць ва ўсведамленні прысутных факт здзяйснення абрадавых дзеянняў — у пэўнай ступені самі з'яўляліся абрадам, узніклі раней песень цырыманіяльных. Можна выказаць меркаванне, што са змяненнем жывецкага рэаліі у абрадавым комплексе пінчукоў адбываецца трансфармацыя, узнікае патрэба «напаміну» ўдзельнікам вяселля аб тых ці іншых дзеяннях у абрадзе — і пінская вясельная абраднасць ініцыявала з'яўленне цырыманіяльных песень з іх функцыяй падрыхтаваць учыненне абрадавага дзеяння, раскажаць аб будучыні.

Неабходна заўважыць, што найбольш «пранікальнымі», адкрытымі для ўзаемадзеяння з творамі іншых жанраў сталі лірычныя песні. Аналіз пінскай вясельнай лірыкі выяўляе ў творах дадзенага жанру некалькі функцыянальных планаў. Гэта, акрамя перадачы думак і пачуццяў выканаўцаў, — каментарый падзей, элементы заклікання і ідэалізацыі. У сувязі з гэтым можна гаварыць аб

узнікненні лірычных песень на мастацкіх традыцыях рытуальных, заклінальных і велічальных песень. Відаць, развіццё пінскай лірыкі стала магчымым, калі на першы план выступіў эмацыянальна-псіхалагічны характар вясельнай паэзіі, калі стала магчымым гаварыць аб асабістых пачуццях.

Сувязь лірычных песень з абрадам, а праз яго і з рэальным жыццём выяўляецца па-рознаму: у адных больш непасрэдна, у большасці апасродкавана. У песнях з элементамі заклінанняў гэта сувязь, здаецца, праступае выразней. Даволі відавочная яна і ў лірычных песнях, дзе ўслаўляецца маладая, яе бацькі, а найболей — каравай. У такіх творах пачуццё і думка цалкам прыцягненыя да абраду, яго мэты і вынікаў. У пінскіх лірычных песнях, якія непасрэдна суправаджаюць абрадавае дзеянне і ўяўлялі сабой маналагічнае выказванне або дыялог з бацькамі, сяброўкамі, вышэйшымі істотамі, сувязь з абрадам здаецца заглыбленай, але асноўнае ў іх — не паказ абраднасці, а адлюстраванне перажыванняў, звязаных з ёю.

Аналіз пінскага матэрыялу ў рамках даследуемай праблемы прадугледжвае таксама разгляд некаторых аспектаў уплыву побыту, абраду на фарміраванне тых ці іншых паэтычных вобразаў і матываў. Не выклікае сумненняў, што рэальныя адносіны, пераламляючыся праз абрад, ініцыявалі з'яўленне, пераасэнсаванне і знікненне пэўных матываў і канфліктаў. Так, у пінскіх вясельных песнях прысутнічае матыву разбурэння саду, які мае вытокі ў стэрэатыпах паводзін жаніха на вяселлі. Адлюстраваныя як перажытак у пінскім вяселлі, яны паслужылі зыходным матэрыялам для стварэння сімвалічных вобразаў. Неабходна адзначыць, што правільнае вытлумачэнне апошніх магчыма толькі пры даследаванні іх разам з абрадам. Напрыклад, у песні *Ехалы сватовэ чэрез сад зэланы, / Сокола попустылы, / Вышнёвы сад поломылы, / Соколу холодок зробылы* вобраз сокала сімвалізуе жаніха, які прыехаў па нявесту. Сувязь з абрадам тут галоўным чынам генетычная: абрад садзейнічаў стварэнню песні, але са змяненнем і стратай адпаведнага абраду захоўваюцца толькі асобныя традыцыйныя элементы як паэтычныя вобразы. Так, традыцыйныя элементы абраду, звязаныя са спыненнем вясельнага поезду жаніха перад домам нявесты, у пазнейшых вясельных песнях ператвараюцца ў паэтычную вясельную гульню. Можна дапусціць, што на аснове гэтых песень у выніку трансфармацыі асноўнага вобразу (вішнёвы сад — дзяўчына — нявеста) ці пераасэнсавання абрадавых дзеянняў (напрыклад, калі бацькі жаніха сталі высакаць сад перад сваёй хатай) узніклі песні, якія характарызуюцца «другаснасцю» іх сувязі з абрадам. У песнях, падобных да гэтых, як паказвае пінскі матэрыял, вельмі цяжка, а часам і немагчыма выявіць сувязь вобразаў і матываў са старажытнымі абрадавымі дзеяннямі.

Такім чынам, не выклікае сумненняў наяўнасць цеснай сувязі паміж паэзіяй і абрадам у вяселлі пінчукоў. Высновай узнікнення слоўных твораў з'яўляецца традыцыйны быт, які творца пераасэнсоўваецца праз абрад, адыгрывае структураўтваральную, сюжэтаўтваральную, жанраўтваральную ролю і заўсёды адбіваецца на функцыяніраванні вясельных песень.

¹ Пропп В. Я. // Народные лирические песни. Л., 1961. С. 20.

² Колпакова Н. П. // Лирика русской свадьбы. Л., 1973. С. 247.

³ Вяселле. Песні: У 6 кнігах/Склад і ўступ Л. А. Малаш. Мн., 1980. Кн. 1. С. 18.

⁴ Гл.: Piosenki Sminne ludu Piskiego/Zbirał i przekładał Romuald Zienkiewicz. Kowno, 1851; Довнар-Запольский М. В. // Исследования и статьи. Киев, 1909. Т. 1; Палескае вяселле/Укл. і рэд. В. А. Захаравай. Мн., 1984.

⁵ Гл.: Никольский Н. М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Мн., 1956. С. 54.

⁶ Гл.: Ліс А. С. Жніўныя песні. Мн., 1992. С. 143.

Б. В. СТРАЛЬЦОЎ

ЭСЭ: АД ЖАНРУ ДА МЕТАДУ

Напачатку варта прывесці фрагменты двух азначэнняў з «Энцыклапеды літаратуры і мастацтва Беларусі»: «Эсэ (франц. *essai* — спроба, проба, нарыс), праявіны твор навукова-гістарычнага, крытычнага, публіцыстычнага, філасофскага характару, напісаны ў вольнай форме»; «Нарыс, эпічны жанр, які сінтэзуе заканамернасці навуковага і мастацкага пазнання... Для Н. характэрны свабода сюжэтна-кампазіц. будовы, вял. колькасць жанравых разнавіднасцей (Н: падарожны, партрэт, даследаванне, эсэ і інш.)».

Зазначым дзеля ўдакладнення, што франц. *essai* ні ў якім разе не перакладаецца як «нарыс». У назву сваёй кнігі «*Essai*» Мантэнь уклаў змест, які адпавядае прамому значэнню слова, — спроба, дослед. Але гэта — штырх, не асноўны прадмет нашай размовы. Вытрымкі ж з энцыклапедыі прыведзены найперш для таго, каб праілюстраваць вялікі разнабой, размытую неакрэсленасць у вызначэнні сутнасці арыгінальнай літаратурнай формы. Сапраўды, па адной пазіцыі сур'ёзнага навукова-літаратурнага выдання эсэ зацвярджаецца як самастойны праявіны твор, па другой — зводзіцца да разнавіднасці нарыса.

Выпадковаць, недагляд? Не! У заходнееўрапейскай літаратуры і журналістыцы эсэ і нарыс, як дзве актыўныя формы дакументалістыкі, напачатку развіваліся паралельна. У Францыі, напрыклад, на рубяжы XVIII—XIX стагоддзяў аб'явілася нямала паслядоўнікаў Мантэня, якія прынялі не толькі яго гуманную філасофскую канцэпцыю, але і вынайздзеную ім літаратурную форму, своеасаблівы комплексны стыль. Не меней паслядоўнікаў займеў і Мерсье, аўтар дванаццацітомнай серыі нарысаў пад агульнай назвай «Карціны Парыжа». Аднак стасупова камерная эсэісцкая манера ў Заходняй Еўропе, найперш у Францыі і Англіі, брала верх над дэмакратычным нарысавым адлюстраваннем канкрэтнай рэальнасці. Склаўся жанр, для якога характэрнымі былі «кабінетная» распрацоўка агульных пытанняў, філасофская скіраванасць і рэфлексійна-асацыятыўны характар аўтарскага маналогу, інтуітыўская распылістасць, замена канкрэтных назіранняў літаратурнымі рэмінісцэнцыямі.

Эсэ ў Заходняй Еўропе падначаліла, увабрала ў сябе нарыс, перанесла на яго нават сваё імя. (Частка даследчыкаў, праўда, не прытрымліваецца тэндэнцы шырокай «эсэізацыі» і ўпадае ў іншую крайнасць — разглядае нарыс у агульнай плыні мастацкай творчасці, а не як феномен мастацкай публіцыстыкі. Гл., напрыклад, даследаванне Вруна Бергера «*Der Essay. Form und Geschichte*»). Больш таго, з тае нагоды, што заходнееўрапейская літаратура не мела тэрміна, адэкватнага нашай «публіцыстыцы», адкрыта публіцыстычныя творы таксама ў шэрагу выпадкаў азначаліся як эсэ. Тэрміналагічная распылістасць спараджала нязручнасці і для даследчыкаў, і для літаратараў, журналістаў.

У Расіі ж у «спяборніцтве» мастацка-публіцыстычнай жанравай пары «нарыс-эсэ» перамог нарыс. XIX стагоддзе адзначана плённай дзейнасцю розных нарысавых школ, наяўнасцю адметных нарысавых плыняў (нарысы норвагаў, фізіялагічныя нарысы, этнаграфічныя нарысы і да т. п.). У эсэісцкай жа манеры часцей пісалі асобныя літаратурна-мастацкія крытыкі і філосафы. Дый тут строга вытрыманыя эсэ можна пералічыць па пальцах. Пераважалі змешаныя формы. І разглядаліся яны ці то як творы нарысістыкі, ці то як творы публіцыстыкі.

З XIX стагоддзя масток і творчых, і літаратуразнаўчых традыцый перакінуўся ў стагоддзе XX-е — амаль да нашых дзён. Нарыс развіваўся, убіраў у

сябе многае з іншых літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных форм. Эсэістыка ж у нас ледзь-ледзь тлела. Таму пра акрэсліванне яе жанравых параметраў, функцыянальнае прызначэнне і кантактныя сувязі з іншымі мастацка-публіцыстычнымі формамі не было асаблівага клопату. Адсюль і разнабой у азначэнні эсэ як у «Эцыклапады літаратуры і мастацтва Беларусі», так і ў іншых спецыяльных выданнях.

Жанры публіцыстыкі (у тым ліку і мастацкай публіцыстыкі) не ўзніклі адвольна, спантанна. Адгукаючыся на патрэбы грамадства ў розных відах канстатуючай і інтэрпрэтуючай інфармацыі, перыядычны друк у адпаведнасці з сацыяльным запытам вынаходзіў літаратурныя формы, якія дазвалялі аперацьўна, найбольш выразна і дзейсна адлюстроўваць рэальнасці жыцця, калейдаскоп падзей, узнікненне і распад сітуацый ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці. Інтэнсіфікацыя той ці іншай формы залежала ў першую чаргу ад менталітэту грамадства і яго аблітывчай сістэмы. Менавіта імі абумоўлена прыярытэт эсэісцкай формы ў Заходняй Еўропе, а нарысавай — у Расіі.

У паслякастрычніцкі перыяд у рэспубліках Савецкага Саюза (прычым у Беларусі прыкметна інтэнсіўна) працягваў развіццё нарыс — пераважна ў перыёдыцы, што абумовіла больш выразнае яго яднанне з ўсёй публіцыстычнай плыню. А гэта плынь, вызначаючыся многімі дадатнымі якасцямі, мела і негатыўныя рысы. Адна з іх — залішня катэгарычнасць, адналінейнасць, абумоўленая ўстаноўкамі партыйных і дзяржаўных структур.

Можна браць для аналізу амаль любыя аналітычныя тэксты з беларускай перыёдыкі 60—70-х гадоў, каб перканацца, што непахісная «дырэктыўнасць», уласцівая стылю партыйных органаў, была перанесена і ў журналістыку.

Аднак у апошнія гады, яўна ў сувязі з тымі зрушэннямі, што адбыліся ў палітычнай сістэме дзяржавы, з арыентацыяй на развіццё дэмакратыі, плюралізм думак, свабоду слова і друку, на старонкі нашай перыёдыкі, пакуль, праўда, яшчэ слабым павевам, пайшоў новы стыль. Нельга сказаць, што дырэктыўнасць цалкам адступілася (дэй абвалам адступацца ёй не трэба, бо ў шэрагу выпадкаў публіцыстычная дырэктыўнасць — рэч неабходная), але відавочна, што яна далёка не ў той форме, у якой была раней. Чытач адчувае: на месца журналіста-павучыцеля, журналіста-ментара прыходзіць журналіст-суб'яседнік, які не толькі раіць, але і раіцца, не толькі адназначна адэньвае падзеі і сітуацыі, але і ў нечым сумняваецца.

Пакуль што крокі новай журналістыкі даволі нясмелыя, а ў нечым і нязграбныя. Яны на гэтым этапе і не могуць быць інакшымі. Новая журналістыка патрабуе новай культуры творчасці. А культура творчасці, у сваю чаргу, залежыць ад стану агульнай культуры, найперш важнейшай яе сферы — культуры духоўнай. Невыпадкова эсэісты лічацца, як трапіна сказаў О'Генры, людзьмі «рэдкай пароды». Акрамя валодання такімі складанымі псіхалагічнымі якасцямі, як інтуіцыя і асацыятыўны склад мыслення, эсэіст павінен быць чалавекам шырока адукаваным, эрудзіраваным, валодаючым ґрунтоўнымі ведамі ў галіне філасофіі, этыкі і эстэтыкі, знаўцам літаратуры і мастацтва.

Так што фарміраванне ўласнай кагорты эсэістаў для беларускай журналістыкі — справа часу. І тут многае будзе залежаць не толькі ад наяўнасці і росшуку талентаў, але і ад карэннай перабудовы сістэмы журналісцкай адукацыі. А вось авалоданне эсэісцкім метадам, эсэісцкім стылем — задача болей апэратыўная, даступная, хоць, зразумела, і на шляху «эсэізацыі» стылю будзе вямала складанасцей.

Не трэба лічыць гэты артыкул заклікам да ўсеагульнай «эсэізацыі» журналісцкай творчасці. Ці мала ў мінулым было момантаў, калі грозныя дырэктывы «зверху» кідалі творчую інтэлігенцыю, у тым ліку і публіцыстаў, з аднае крайнасці ў другую? Усё варта ўзважыць, прадумаць, навукова асэнсаваць і выпрацаваць разумныя рэкамендацыі. Акурат тут бачыцца прыярытэтны і перспектыўны напрамак развіцця беларускай журналісцкай навукі. Публіцыстычная практыка, яе выразная задазенасць адначасна і на фарміраванне грамадскай думкі (эфектыўнасць), і на змену канкрэтнай сітуацыі (дзейнасць), падказвае: калі журналіст мае справу з лакальнай сітуацыяй і ў яе межах распрацоўвае вузкую тэму, — тут найбольшы эффект дасць чыста публіцыстычны метада адлюстравання рэчаіснасці; калі ж сітуацыя аб'ёмная, складаная (якая звычайна распрацоўваецца ў жанрах артыкула і праблемнага нарыса), дык і аўтарскі маналог павінен быць ускладнёны, не прамалінейны, з элементамі рэфлексіі і развагі над рознымі варыянтамі выхаду на іспіну. Вось тут на дапамогу публіцыстычнаму творчаму метаду павінен прыходзіць метада эсэісцкі.

Дарэчы, эсэістыка ў Заходняй Еўропе зрабіла ўплыў на стан розных родаў мастацкай літаратуры. Эсэісцкім стылем вызначаюцца многія раманы, аповесці, аповяданні. (Яскравы прыклад: аповесць Альбера Камю «Падзенне»). Першыя дастаўкі з'явіліся і ў нас. Дастаткова назваць аповесць-эсэ Віктара Карамазова «Глядзіце ў вочы лемуру». Такім чынам, і для літаратуразнаўчай навукі адзначаны напрамак перспектыўны.

В. В. РАВІЦКІ, С. І. ЛЕВЯДЗІНСКІ

ВІДЫ ЧЫТАННЯ І ІХ МЕТАДЫЧНАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ Ў СІСТЭМЕ ВЫКЛАДАННЯ РУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

У аснове сучаснай metodyкі выкладання рускай мовы як замежнай ляжыць прынцып актыўнай камунікатыўнасці. Сутнасць гэтага прынцыпу заключаецца ў тым, што прадметам навучання ў замежнай аўдыторы павінна быць не мова наогул, а толькі пэўныя віды іншаземнай камунікатыўнай дзейнасці.

Камунікатыўнасць як базісная катэгорыя сучаснай metodyкі адмаўляе выкладанне розных аспектаў мовы ў іх лінейнай паслядоўнасці. Яна прапануе функцыянальнае распалажэнне і падачу навучальнага матэрыялу. Звычайна гэта важнейшае метадалагічнае палажэнне рэалізуецца з дапамогай аспектна-комплекснай арганізацыі працэсу навучання. Паспех такой арганізацыі навучання будзе тым больш значным, чым лепш будуць распрацаваны, метадычна асэнсаваны, удала ўведзены ў працэс навучання ўсе яго кампаненты. Цэнтральным тэзісам камунікатыўнай канцэпцыі навучання з'яўляецца тэзіс аб узаемасувязі і паралельным навучанні відам камунікатыўнай дзейнасці. Аднак на практыцы мы часта схіляемся да ігнаравання дадзенага палажэння. Многія выкладчыкі і метадысты памылкова лічаць, што аптымальнае мадэляванне навучальнага працэсу ва ўмовах рэалізацыі камунікатыўнай канцэпцыі навучання магчыма толькі пры апоры на вусныя віды моўнай дзейнасці. У выніку такога падыходу чытанне на ўроку як бы згубляе сваю самастойнасць і ператвараецца ў атрыбут вуснай гаворкі, а матэрыял для чытання з'яўляецца толькі дадатковым стымулам развіцця навыкаў вымаўлення.

Навучанне чытаць як працэс вылучэння інфармацыі з надрукаванай крыніцы падмяняецца «прапрацоўкай» матэрыялу чытання ўголос, работай у накірунку «пытанне-адказ», перакладам, пераказам і да г. п. Між іншым вусная гаворка і чытанне — гэта два самастойныя віды дзейнасці. Пры ўсёй сваёй узаемасувязі, як гэта трактуецца ў сучаснай metodyцы і сумежных з ёю навуках, яны маюць сваю спецыфіку¹. Вось чаму навучанне кожнаму з іх павінна здзяйсняцца па дасканалы распрацаванай і строга рэгламентаванай metodyцы, якая ўлічвае дадзеную спецыфіку.

Як рэцэптыўны від камунікатыўнай дзейнасці чытанне выступае ў якасці важнейшага элемента камунікатыўнай мадэлі навучання. Фізіялагічнай падставой чытання з'яўляецца канцэпцыя П. К. Анохіна аб функцыянальнай сістэме². Згодна гэтай канцэпцыі, любая дзейнасць, у тым ліку і чытанне, пачынаецца са стадыі аферэнтацыйнага сінтэзу, у склад якой уваходзяць дамінуючая матывацыя, сітуацыйная аферэнтацыя, пуская аферэнтацыя і апарат памяці.

З псіхалагічнага пункту гледжання чытанне ўяўляе сабой неразрыўны працэс, у які ўваходзяць тэхніка чытання і разуменне таго, што чытаецца. Звычайна пад тэхнікай чытання разумеюць умненне вызначыць трывалы гукалітарныя і літарнагукавыя суадносіны. Для таго, каб навучыцца чытаць, навучэнцы павінны авалодаць фанетычнай структурай слова (яго фанемным складам, складавай і акцэнтна-рытмічнай структурамі), навыкам злітнага вымаўлення слоў і сінтагматычнага дзялення сказа, авалодаць тыпамі інтанацыйных канструкцый.

Розніца паміж «добрым» і «дрэнным» чытачом заключаецца не ў хуткасці, з якой ажыццяўляецца чытанне, а ў колькасці і якасці той інфармацыі, якую ён успрымае ў кожную фіксацыю. Звычайна гэтыя адрозніванні выяўляюцца ў колькасці рэгрэсіўных перамяшчэнняў вачэй. Эксперыментальна пацверджана, што рэгрэсіўнае перамяшчэнне вачэй звязана з цяжкасцямі ўсведом-

лення тэксту. Пры чытанні складанага тэксту ўзнікае неадпаведнасць паміж часам для чытання асобных слоў і часам, які патрабуецца чытачу для асэнсавання гэтых слоў. У выніку ў чытача з'яўляецца больш рэгрэсій, павялічваецца колькасць фіксацый і адпаведна замаруджваецца хуткасць чытання.

Практыкаванні па развіццю тэхнікі чытання вельмі разнастайныя. Мы не ставілі сваёй мэтай ахарактарызаваць іх сістэму. Аднак аб некаторых з іх мы лічым неабходным прыгадаць. Так, найбольш спрыяльны ўплыў на развіццё тэхнікі чытання робіць чытанне ўголос сказаў з паступовым лінейным нарошчваннем элементаў і чытаннем з трансфармацыямі. Падобныя тыпы практыкаванняў спрыяюць адпрацоўцы ў навучэнцаў звычак хуткага і дасканаллага вызначэння літарна-гукавай адпаведнасці, выразнага выкарыстання правіл, правільнасці сінтагматычнага ўвасаблення і інтанавання сказаў.

Разам з вызначанымі тыпамі практыкаванняў развіццё тэхнікі чытання патрабуе распрацоўкі такіх практыкаванняў, якія дазволілі б дабіцца хутчэйшага пераключэння навучэнцаў з матарных адчуванняў на распазнаванне графічных сімвалаў тэксту. Найбольш верагодна тое, што ў гэтым выпадку спрыяльную ролю магло б адыграць завучванне на памяць асобных фраз і наступнае чытанне апошніх. Нашы назіранні пацвярджаюць вельмі высокую прадукцыйнасць чытання вывучаных на памяць прыказак, афарызмаў, прымавак, скарагаворак. Таксама карысным можа быць завучванне на памяць невялічкіх урыўкаў прозы ці вершаў з наступным чытаннем гэтых узораў па кнізе.

Што датычыцца сутнасці працэсу чытання, важна адзначыць, што параўнанне графічных і слыхаматарных вобразаў становіцца магчымым дзякуючы існаванню ў структуры індывідуальнай свядомасці рэцыпіента чатырох асноўных механізмаў: 1) механізма ўнутранага вымаўлення; 2) механізма актывізацыі вярбальных сетак, які рэалізуецца па схеме: базавыя элементы свядомасці — спалучэнне базавых элементаў свядомасці — іх дынамічная рэалізацыя; 3) механізма глыбінна-імпліцытнай прэдыкацыі; 4) механізма верагоднаснага прагназавання.

Разгорнуты працэс чытання ахарактарызуецца пераходам ад фрагментарнага разумення, пры якім вызначаюцца і аб'ядноўваюцца элементы, да абагулена-сэнсавага разумення, у якім раскрываецца асноўная ідэя тэксту. Сярод асноўных фактараў, уплываючых на ступень адэкватнасці разумення тэкстаў, трэба вызначыць: 1) колькасць інфармацыі ў тэксце; 2) даўжыню абзацаў і складаючых іх сказаў; 3) суадносін асноўнай і залішняй інфармацыі; 4) кампазіцыйна-лагічную структуру тэксту; 5) сінтаксічную структуру сказаў; 6) моўную выяўленасць сэнсавых катэгорый сказаў; 7) наяўнасць/адсутнасць тэрміналагічнай лексікі.

Сфармуляваныя вышэй тэрміналагічныя універсаліі — камунікацыя, дзейнасць, віды камунікатыўнай дзейнасці, чытанне, механізмы чытання — ствараюць тэарэтычны фундамент сучаснай метадыкі, хаця і не з'яўляюцца самі па сабе метадычнымі катэгорыямі³. Каб дасягнуць метадычнай рэальнасці, гэтыя паняцці павінны атрымаць матываваныя і рэгулярныя вучэбныя рэалізацыі ў дзеяннях метадыстаў-практыкаў. Пры спробе асэнсаваць сучасны этап навучання рускай мове яе замежнай мы выяўляем розныя бакі адзінага працэсу тэхналагізацыі, які праяўляецца ў стандартызаванні і ўніфікаванні прыёмаў метадычнай работы над навучальнымі матэрыяламі, дыферэнцыяцыі навучальных курсаў і іх раздзелаў у рамках адной метадычнай стратэгіі. У прымяненні да распрацоўваемай намі камунікатыўнай мадэлі навучання чытанню дадзеная метадычная стратэгія мае наступную метадычную рэалізацыю.

I. Мэты навучання. У рамках камунікатыўнай канцэпцыі навучання чытанне мае выключна важнае значэнне, бо з'яўляючыся адной з формаў моўных зносін, яно не толькі спрыяе авалодванню мовай, але і робіцца крыніцай прафесійнай падрыхтоўкі навучэнцаў, а таксама з'яўляецца сродкам азнамлення з краінай вывучаемай мовы і яе культурай. Задачай навучання чытанню з'яўляецца практычны ўзровень авалодвання чытаннем як самастойным відам камунікатыўнай дзейнасці, што абазначае магчымасць выкарыстоўвання чытання для задавальнення рэальных жыццёвых патрабаванняў. Такі ўзровень чытання можа мець месца пры сталым чытанні: у гэтым выпадку тэхнічны бок аўтаматызаваны, уся ўвага чытача накіравана на змест, а не на моўную форму.

II. Віды чытання, тэкстатэка. У сучаснай метадыцы выкладання рускай мовы як замежнай маецца некалькі класіфікацый відаў абучаючага чытання. Гэта разнастайнасць тлумачыцца тым, што ў аснове кожнай класіфікацыі ляжаць розныя прынцыпы. Аднак у апошні час шматлікія даследчыкі пачалі выкарыстоўваць класіфікацыю, у аснове якой закладзены якасна новы крытэрыі — прапазітыўнае скарыстанне інфармацыі і ўстаноўка чытача на ступень паўнаты і дакладнасці разумення. На падставе гэтага крытэрыя выдзяляюцца тры віды чытання: праглядальнае (ці пашуковае), азнамляльнае і вывучаючае.

Асноўнай мэтай праглядальнага чытання з'яўляецца атрыманне самага агульнага ўяўлення аб тэме і пытаннях, якія закранаюцца ў тэксце. Для

дасягнення гэтай мэты бывае дастаткова прачытаць загалюкі, асобныя абзацы і сказы. Гэты ж від чытання выкарыстоўваецца для пошуку вызначаных, цікавых для чытача дадзеных, аб якіх у тэксце вядома загадзя.

У адрозненне ад праглядальнага азнаямляльнага чытанне мае мэтай высьветленне пытанняў, што закранаюцца ў тэксце, і спосабаў іх вырашэння. Гэты від называюць часам «чытаннем з агульным ахапленнем зместу», паколькі чытач накіроўвае ўвагу толькі на галоўную інфармацыю, не звяртаючы ўвагі на другаступенныя дэталі. Для атрымання гэтага выніку, што складае не менш 75 % усёй інфармацыі, тэкст чытаецца запар, але ў хуткім тэмпе.

Асноўнай мэтай вывучаючага чытання з'яўляецца максімальна поўнае ўспрыманне інфармацыі з тэксту, яе крытычнае асэнсаванне. Тэкст чытаецца палкам, чытанне адбываецца ў дастаткова марудным тэмпе, асобныя месцы дадаткова перачытваюцца. Пры гэтым відзе чытання дзейнічае ўстаноўка на працяглае запамінанне інфармацыі з тэксту, на далейшае яе выкарыстоўванне.

Найбольш значным кампанентам у працэсе навучання відам чытання з'яўляюцца: выбар тэксту, фармулёўка задання і форма кантролю. Пры выбары тэксту для таго ці іншага віду чытання важнае значэнне маюць аб'ём, логіка-кампазіцыйная структура, складанасць моўнага матэрыялу⁴.

Для азнаямляльнага чытання выкарыстоўваюць адносна вялікія тэксты; найбольш падыходзяць для гэтага віду аповядальныя, сюжэтныя тэксты. Ступень інфармацыйнай насычанасці гэтых тэкстаў невысокая. Іх разуменне дапускае страту часткі другараднай інфармацыі (больш за 25 %). Моўны матэрыял не павінен выклікаць асаблівых цяжкасцей, незнаёмыя словы (не больш за 10 на старонку) не павінны закранаць асноўную інфармацыю тэксту.

Для вывучаючага чытання адбіраюцца тэксты, аб'ём якіх у некалькі разоў меншы за тэксты для азнаямляльнага чытання. Як правіла, гэта тэксты апісальнага тыпу. Інфармацыйная насычанасць такіх тэкстаў дастаткова высокая. У іх не павінна быць незнаёмых навучэнцу граматычных канструкцый. Колькасць незнаёмай лексікі можа быць вышэй, чым пры азнаямляльным чытанні, але яна не павінна быць празмернай, каб чытанне тэкстаў не ператваралася ў іх расшыфроўку.

Для праглядальнага чытання аб'ём тэкстаў павінен быць у некалькі разоў большым, чым у тэксах для азнаямляльнага чытання. Інфармацыйная насычанасць тэкстаў істотнага значэння для гэтага віду чытання не мае. Праглядальнае чытанне патрабуе ад чытача значнага вопыту і валодання вялікім аб'ёмам моўнага матэрыялу, таму на першых этапах ставіцца задача навучыць толькі асобным прыёмам гэтага віду, каб забяспечыць вызначэнне тэмы тэксту і яго мэтавай накіраванасці.

III. Практыкаванні. Устаноўка чытача на канкрэтны від чытання вызначае як характар самаго працэсу чытання, так і метадычную сістэму практыкаванняў. Пры састаўленні сістэмы практыкаванняў, якія накіроўваюць на выпрацоўку навывкаў чытання, вельмі важнай з'яўляецца фармулёўка задання. Заданне стварае ўстаноўку на чытанне: навучэнец павінен дакладна ведаць, з якой мэтай чытаецца тэкст, якія прыёмы ён павінен выкарыстоўваць. Дыферэнцыраваны падыход да відаў чытання вызначае характар і тыпалогію практыкаванняў: для вывучаючага чытання характэрна выкарыстоўванне ўсіх відаў і тыпаў практыкаванняў моўных, перадкамунікатыўных і камунікатыўных, тады як для азнаямляльнага і праглядальнага чытання мэтазгодна выкарыстоўваць толькі камунікатыўныя тыпы практыкаванняў.

Мэта моўных практыкаванняў пры навучэнні чытанню заключаецца ў тым, каб папярэдне, да выканання перадкамунікатыўных і камунікатыўных заданняў, вывесці з іх рознага роду цяжкасці як лінгвістычнага, так і псіхалагічнага характару, забяспечваючы тым самым надалей паспяховае фарміраванне моўнага паведамлення. Пры гэтым асноўна ўвага ўдзяляецца: 1) вызначэнню ў тэксце незнаёмых моўных з'яў і размежаванню іх значэнняў; 2) вызначэнню і асэнсаванню сінанімічных і антанімічных з'яў; 3) словаўтварэнню, сэнсавому і кантэкстуальнаму прагназаванню; 4) правільнаму афармленню фраз і сказаў; 5) фарміраванню патэнцыяльнага слоўніка навучэнцаў; 6) развіццю аператыўнай памяці; 7) тэмпу чытання.

У сістэме камунікатыўнага вывучэння найбольшае распаўсюджванне атрымалі тры віды моўных практыкаванняў: падстановачныя, апытальна-адказныя і трансфармацыйныя. У адрозненне ад моўных практыкаванняў, перадкамунікатыўныя практыкаванні прызначаюцца для выпрацоўкі ў замежных навучэнцаў звычак карыстацца шматлікімі моўнымі ўзорамі і тыповымі канструкцыямі. Пры выкананні перадкамунікатыўных практыкаванняў увага навучэнцаў спачатку накіравана на змест выказвання і толькі потым на яго знешнюю форму.

Шматлікія даследчыкі да перадкамунікатыўных практыкаванняў адносяць тры віды практыкаванняў: запытальна-адказныя, накіраваныя на раскрыццё змястоўнага боку выказвання; камбінаторныя і практыкаванні па скарачэнню або пашырэнню фраз.

Камунікатыўныя практыкаванні выкарыстоўваюцца для выпрадоўкі ў замежных навучэнцаў умення і звычак у вызначэнні праграмы выказвання, а таксама ў пабудове выказванняў па гэтай праграме шляхам спалучэння шматлікіх моўных узораў і тыповых канструкцый у вызначанай паслядоўнасці. У практыцы навучання замежных навучэнцаў чытанню найбольшае пашырэнне атрымалі тры тыпы камунікатыўных практыкаванняў: 1) сітуацыйныя, прызначаныя для выпрадоўкі ўмення і звычак у пабудове вучэбных камунікатыўных сітуацый, максімальна набліжаных да натуральных сітуацый зносін; 2) сінтэтычныя практыкаванні (кампрэсія і расшырэнне тэксту; выпрадоўка навыкаў кантролю разумення працытанага; развіццё механізмаў сэнсавага аналізу, сэнсавага сінтэзу, абагульнення і сэнсафарміравання); 3) творчыя практыкаванні (прамовы па зададзенай тэме, апісанне якога-небудзь аб'екта ці з'явы, крытычнае асэнсаванне працытанага, выйсце па-за тэкст).

IV. Кантроль. Галоўным патрабаваннем да кантролю разумення тэксту з'яўляецца адекватнасць заданню. Выкладчык не павінен патрабаваць звыш таго, што сфармулявана ў заданні. Калі навучэнец прадэманстравалі, што мэта дасягнута, кантроль патрэбна заканчваць. У процілеглым выпадку ў наступны раз навучэнец будзе чытаць тэкст, імкнучыся запомніць усё, каб адказаць на любыя пытанні выкладчыка.

Да ліку найбольш эфектыўных форм кантролю ў галіне чытання можна аднесці: 1) метады разважання навучэнцаў; 2) ранжыравання інфармацыі па ступені важнасці; 3) апытальнага тэсціравання; 4) аднаўлення дэфарміраванага тэксту; 5) метады дапаўнення.

¹ Гл.: Общая методика обучения иностранным языкам. М., 1991. С. 241.

² Гл.: Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональных систем. М., 1978.

³ Гл.: Арутюнов А. Р. Теория и практика создания учебника русского языка для иностранцев. М., 1990. С. 66.

⁴ Гл.: Методика преподавания русского языка как иностранного для зарубежных филологов-русистов. М., 1990.

В. Я. КАЛАМИНСКАЯ

УПЛЫЎ ІНДЫВІДУАЛЬНЫХ ЯКАСЦЕЙ АСОБЫ НА ЯЕ СТАНОВІШЧА Ў ГРУПЕ

Сучасны этап развіцця навук аб чалавеку адзначаецца вялікай цікавасцю да праблемы зносін паміж людзьмі. Гэта невыпадкова. Менавіта ў працэсе зносін узнікаюць, развіваюцца і ўмацоўваюцца ўсе якасці, уласцівасці і асаблівасці чалавека, якія характарызуюць яго як асобу. Дзякуючы зносінам, адбываецца развіццё асобных якасцей чалавека. Адначасова з навуковым расце і сацыяльна-практычнай цікавасцю да розных аспектаў зносін паміж людзьмі, якія ў складаных умовах сучаснасці істотна ўплываюць на змест і формы ўзаемадзеяння людзей.

Пад зносінамі ў кантэксце нашага даследавання мы будзем разумець вонкавыя кантакты, знешні аперацыйнальны бок міжасабовага ўзаемадзеяння, унутранай схаванай асновай якога з'яўляюцца матывы, пачуцці, узаемныя ацэнкі. Працэс і вынікі міжасабовага ўзаемадзеяння шмат у чым залежыць ад асаблівасцей рэфлексіўна-перцептыўнага адлюстравання людзьмі адзін аднаго. Менавіта ўзровень адекватнасці ўспрыняцця членамі групы структуры міжасабовых адносін, якія ўзнікаюць у працэсе сумеснай дзейнасці, вызначае статусную структуру групы і становішча кожнага яе члена. Мы выказалі гіпотэзу аб тым, што становішча асобы ў групе вызначаецца спалучэннем яе індывідуальных якасцей са здольнасцю адекватна адэкваваць таварышам па рысах, якія ў найбольшай ступені ўплываюць на зносіны. Для доказу гэтай думкі неабходна было вывучыць індывідуальна-псіхалагічныя характарыстыкі асобы з боку ўзроўню развіцця такіх яе якасцей, што, як мы меркавалі, з'яўляюцца найбольш істотнымі для міжасабовых адносін. Далей мы супаставілі абагульненую ацэнку гэтых якасцей, якую атрымалі члены групы ад сваіх аднакурснікаў, з іх самаацэнкай.

У нашым даследаванні ўдзельнічалі 12 студэнцкіх груп педагагічных патакаў 2—4 курсаў філалагічнага, хімічнага, фізічнага і механіка-матэматычнага факультэтаў Белдзяржуніверсітэта — усяго 290 чалавек. У даследаванні намі выкарыстаны метады аўтасацыяметрыі і анкетны па вывучэнню асобных якасцей, складзеныя ў адпаведнасці з прыёмам групавой ацэнкі асобы. Эксперымент праводзіўся на практычных занятках па курсу сацыяльнай псіхалогіі і будаваўся як працэс навучання студэнтаў псіхалагічным метадыкам: сацыяметрыі, аўтасацыяметрыі, узаемаацэнкі і самаацэнкі членаў студэнцкай групы.

У выніку аналізу даных аўтасацыяметрыі атрымана інфармацыя аб статуснай структуры груп, высветлены ўзроўні спрыяльнасці ўзаемаадносін (УСУ), рэфлексіўна-перцептыўныя каэфіцыенты ўзроўню адэкватнасці міжасабовага ўспрыняцця студэнтаў. Вынікі рэйтынга (па анкетаванню) далі ўяўленне аб узроўні самаацэнак паддаспытных па кожнаму блоку якасцей. Выявілася структура адэкватнасці ацэнак і самаацэнак, якая вылічвалася па формуле каэфіцыента дакладнасці самаўспрымання.

Аналіз матэрыялаў анкетнага апытання па ўсіх групах выявіў найбольш высокі ўзровень самаацэнак па якасцях, што праўляюцца ў працэсе зносін: 47 % апытаных (136 чал.) ацэньваюць сябе па камунікатыўных якасцях вышэй, чым іх таварышы па групе (пры максімальным адхіленні ў 1,6 бала). Лік паддаспытных, якія недаацанілі сябе па камунікатыўных якасцях, склаў 39 %. Па блоку індывідуальных маральных якасцей пераацанілі сябе 44 % апытаных (129 чал.), пры максімальным адхіленні +1,4 бала. Тых, хто недаацаніў сябе па маральных якасцях, аказалася столькі ж, колькі недаацэненых па камунікатыўных якасцях. Найбольш нізкі ўзровень самаацэнкаў выяўлены па блоку інтэлектуальных якасцей. Па гэтых якасцях недаацанілі сябе 57,7 % апытаных студэнтаў (пры максімальным адхіленні 2,2 бала). Адэкватна ацэньваюць сябе па інтэлектуальных якасцях 13 % апытаных (40 чал.). У параўнанні з іншымі блокам якасцей гэта найменшы паказчык. Завысілі свае адзнакі па гэтаму паказчыку 28 % паддаспытных, што значна менш, чым па іншых якасцях. Нізкі ўзровень самаацэнак зафіксаваны і па блоку якасцей, што праўляюцца ў працоўнай дзейнасці. Крыху больш за палавіну апытаных (51 % — 147 чал.) паставілі сабе адзнакі ніжэйшыя, чым далі ім таварышы па групе (максімальнае адхіленне 2 бала). Наогул, паддаспытных, якія адэкватна ацанілі сябе, не так ужо і многа — у сярэднім 19 % па ўсіх якасцях. Такім чынам, большасць паддаспытных маюць завышаныя ці заніжаныя самаацэнкаў.

Аўтасацыяметрычныя даследаванні дазволілі выявіць рэальную статусную структуру груп і супаставіць яе з рэфлексіўна-перцептыўна ўяўляемай структурай узаемаадносін. Псіхалагічны сэнс розных катэгорыі сацыяметрычнага статусу становіцца зразумелым у кантэксце канцэпцыі поліструктурнай мадэлі групы. Трэба мець на ўвазе, што сацыяметрычны статус з'яўляецца элементам падструктуры міжасабовых адносін, а яго ўзроўні характарызуецца становішча члена групы менавіта ў гэтай падсістэме. Асоба можа мець іншае становішча ў розных груповах падструктурах. Таму, дарэчы, нельга, як гэта іншы раз здараецца, атаясамліваць паняцці «лідэр» і «зорка». Лідэрства характарызуе сістэму камунікацый, а не асобных узаемаадносін. «Зорка» — гэта найбольш эмацыянальна прывабны член групы, які неабавязкова выступае ў якасці дамінуючага ў працэсе зносін. Статус «ізаляваны» таксама не азначае, што гэты член групы не мае непасрэдных кантактаў з іншымі. Ён азначае толькі тое, што ў сітуацыі выбару ніхто не аддаў яму перавагі.

Істотным дыягнастычным паказчыкам з'яўляецца таксама суаднесенне агульных велічынь спрыяльных і неспрыяльных статусных катэгорыі, якое характарызуецца як «узровень спрыяльнасці ўзаемаадносін» — УСУ. Калі большасць членаў групы знаходзіцца ў спрыяльных статусных катэгорыях (I і II), узровень спрыяльнасці адзначаецца як высокі. Пры аднолькавых суаднесінах (I+II=III+IV) — узровень сярэдні; калі ў групе пераважаюць людзі з нізкім статусам — тут УСУ нізкі.

Аналіз вынікаў эксперыменту паказвае, што большасць груп не мае поўнай статуснай структуры (7 з 12), у іх няма ізаляваных. Здаецца, гэта магло б характарызаваць дадатнасць узаемаадносін, але далейшы аналіз гэтаму супярэчыць, паколькі ў трох з сямі гэтых груп нізкі ўзровень УСУ, тры групы маюць высокі УСУ і адна група — сярэдні. У астатніх групах была выяўлена класічная, поўная статусная структура: прадстаўлены ўсе статусныя катэгорыі і пры гэтым у крайніх катэгорыях менш паддаспытных, чым у сярэдніх. Аналіз УСУ ва ўсіх групах паказаў наступнае: у палавіне груп высокі УСУ, у пяці — нізкі ўзровень спрыяльнасці ўзаемаадносін, у адной — сярэдні.

Параўнанне рэфлексіўнай статуснай структуры з рэальнай сведчыць аб ярка выражанай тэндэнцыі да завышэння студэнтамі свайго статусу. Калі б мы меркавалі аб статуснай структуры груп па ўзроўню самаацэнкаў статусу, ва ўсіх групах быў бы высокі ўзровень спрыяльнасці ўзаемаадносін, нават у тых групах, дзе на самой справе ён нізкі. Гэты факт сведчыць аб тым, што большасць нашых паддаспытных мае высокі ўзровень дамаганняў і высокую самаацэнку ў галіне міжасабовых узаемаадносін. Наогул, рэфлексіўны статус асобы, яе самавызначэнне ў сістэме міжасабовых узаемаадносін з'яўляюцца вынікам унутранай барадзбы паміж эфектыўным імкненнем мець высокі статус і ўсведамленнем свайго сапраўднага становішча. Цікава адзначыць, што члены груп з высокім узроўнем спрыяльнасці больш дакладна вызначаюць свой сапраўдны статус.

Параўнанне рэальнага статусу членаў груп з іх самаацэнкай па асобных якасцях сведчыць аб тым, што яны знаходзяцца ў адваротнай сувязі (каэфіцыент карэляцыі $r = -0,35$). Пры гэтым найбольш істотна адваротная сувязь выявілася

пры супастаўленні рэальнага статусу з самаацэнкай якасцей, якія праяўляюцца ў зносінах і інтэлектуальнай дзейнасці. Гэта сведчыць аб тым, што асобы з высокім рэальным статусам схільны хутчэй за ўсё да заніжанай самаацэнкі. У той жа час падыспытныя з нізкім рэальным статусам маюць часцей за ўсё завышаную самаацэнку. Так, на новым эксперыментальным матэрыяле знайшла пацверджанне псіхалагічная заканамернасць, якая атрымала назву «парадокс усведамлення».

Эксперымент выявіў значную дадатную сувязь паміж рэальным статусам студэнтаў у групе і іх ацэнкамі з боку членаў групы. Значыць, рэальнае становішча асобы залежыць ад таго, як ацэньваюць яе асобасныя якасці та-варышы па групе.

Важную ролю адыгрывае і ўзровень адэкватнасці самаацэнкі асобы. Параўнальны аналіз узроўню адэкватнасці па блоках якасцей паказаў, што адэкватна ацанілі сябе нямногія з падыспытных. Найбольш моцная тэндэнцыя да завышэння самаацэнак выявілася па блоку камунікатыўных якасцей (47 % апытаных) і па індывідуальных маральных якасцях (44 % апытаных). Відаць, менавіта па гэтых якасцях асоба імкнецца нават у сваіх уласных вачах «быць на ўзроўні».

Больш сціпла ацэньваюць сябе апытаныя па інтэлектуальных якасцях: 57,5 % недаацанілі свае здольнасці.

Узнікае пытанне: як можа адбіцца тэндэнцыя да неадэкватнай самаацэнкі на прафесійнай дзейнасці, да якой рыхтуюцца студэнты педпатокаў? Трэба ўлічваць, што ацэньванне — адна з прафесійных задач настаўніка. Ці здолее настаўнік, які не можа правільна ацаніць сябе, даць аб'ектыўную ацэнку якасцей вучня? Думаецца, ёсць сэнс стварыць спецыяльную праграму псіхалагічнай падрыхтоўкі будучых настаўнікаў, каб яны навучыліся не толькі вызначаць становішча кожнага вучня ў калектыве, але і атрымліваць інфармацыю аб тым, як дзеці ацэньваюць свае ўзаемаадносіны з аднагодкамі. Наступны этап — крок ад дыягностыкі да карэкцыі сістэмы міжасабовых адносін, да псіхалага-педагагічнай працы па наладжванню здаровага псіхалагічнага клімату класа.

Нашы юбіляры

ФЭДАР ІВАНАВІЧ КУЛЯШОЎ

Споўнілася 80 гадоў вядомаму літаратуразнаўцу і літаратурнаму крытыку, члену Саюза пісьменнікаў РБ, доктару філалагічных навук, прафесару нашага ўніверсітэта Фэдару Іванавічу Куляшоў.

Фэдар Іванавіч Куляшоў нарадзіўся ў сялянскай сям'і, у вёсцы Вялікія Стрэлкі Рагачоўскага раёна. Ва ўзросце сямі гадоў застаўся сіратой, пасвіў сялянскі статак. У 1925 г. родзічы аддалі яго ў Бабруйскі дзіцячы дом. Потым былі дзіцячы дом і школа ў Пірэвічах, пасля заканчэння якой (1931) працаваў у раённай газеце «Камунар», адначасова з'яўляючыся ўласным карэспандэнтам рэспубліканскай газеты «Савецкая Беларусь». Восенню 1933 г. Фэдар Іванавіч паступае на філалагічны факультэт Ленінградскага абласнога педінстытута. Залічаны ў групу паскоранага навучання, ён праз два гады скончыў інстытут і быў накіраваны выкладчыкам рускай мовы і літаратуры ў Запаляр'е (г. Кіраўск). Працуючы тут, Фэдар Іванавіч ўзнаўляе супрацоўніцтва з друкам, працягвае завочную вучобу ў Ленінградскім дзяржаўным педінстытуце імя А. І. Герцэна.

Яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны па стану здароўя Фэдар Іванавіч быў зняты з воінскага ўліку, аднак у 1941—1943 гг. служыў у працармій (г. Чэлябінск). З 1944 г. працуе выкладчыкам у Чэлябінскім механіка-будаўнічым інстытуце. У першую пасляваенную восень працуе старэйшым выкладчыкам Кустанайскага настаўніцкага інстытута, рытуе кандыдацкую дысертацыю «Ранний Куприн», якую паспяхова абараніў у Ленінградзе (1949). Потым выбіраецца загадчыкам кафедры рускай мовы і літаратуры Кзыл-Ардынскага педінстытута.

З жніўня 1951 г. Фэдар Іванавіч — дацэнт БДУ і па сумяшчальніцтву — старэйшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры АН БССР. У 1956 г. з прычыны адсутнасці належных бытавых умоў ад'язджае ў Южна-Сахалінск, дзе на працягу пяці гадоў вёў курс рускай літаратуры і загадваў кафедрай у мясцовым педінстытуце. У Мінск вярнуўся ў 1961 г. і з гэтай пары непаруўна звязаў сваё жыццё і творчасць з Беларускім дзяржаўным ўніверсітэтам. У 1964 г. абараніў доктарскую дысертацыю і атрымаў званне прафесара. З таго часу да 1969 г. загадваў кафедрай рускай класічнай літаратуры.

У спісе друкаваных гісторыка-літаратурных і літаратурна-крытычных прац Фэдара Іванавіча налічваецца каля трохсот найменняў: кнігі і брашуры, артыкулы ў часопісах і газетах, прадмовы і пасляслоўі да выданняў класікаў, навуковыя каментарыі. Але галоўны ўклад у навуку Ф. І. Куляшоў унёс як аўтар манаграфій, падручнікаў і навучальных дапаможнікаў па рускай і беларускай літаратурах. Яго п'яру належаць кнігі «А. П. Чехов о литературе» (1955), «Міхась Лынькоў» (1961), «Міхась Лынькоў. Нарыс жыцця і творчасці» (1974), «Міхась Лынькоў. Літаратурная біяграфія» (1979), «Іван Мележ. Літаратурная біяграфія» (1968), «Іван Мележ. Нарыс творчасці» (1971), два выданні кнігі «Подвиг художника. Литературный путь И. Мележа», «Эцюды аб прозе (Аб творчасці беларускіх пісьменнікаў)» (1964), «Куприн о литературе» (1969), «Творчы шлях Купрына» у двух тамах (1983, 1987), «Л. Н. Толстой» (1978), «Літаратурныя партрэты. Літаратурна-крытычныя нарысы» (1983), «У дарозе. Літаратурна-крытычныя артыкулы» (1988). З апошніх публікацый Ф. І. Куляшова вызначаюцца выданні «В. Вересаев. К жизни» (1989), «Толстовская проза малых форм» (1993), «А. Куприн. Неизданная проза» (1993).

Вельмі важная частка літаратуразнаўчай працы вучонага — публікацыя архіўных і забытых матэрыялаў, укладальніцкая і рэдактарская работа. Цяжка пералічыць кнігі і зборнікі, ва ўкладанні і рэдагаванні якіх прымаў удзел Фэдар Іванавіч. Амаль пяцьдзесят год аддаў ён педагагічнай дзейнасці, з іх каля 40 гадоў — ВНУ. Толькі за час работы ў БДУ Фэдар Іванавіч выхаваў сотні высокакваліфікаваных настаўнікаў, падрыхтаваў дзесяткі кандыдатаў і дактароў навук. Доўгі час, з дня заснавання «Веснікі БДУ», актыўна працаваў у яго рэдкалегіі.

Працоўныя заслугі Ф. І. Куляшова адзначаны ганаровым знакам «За выдатныя поспехі ў рабоце ў галіне вышэйшай адукацыі СССР», Ганаровай граматай Міністэрства вышэйшай і спецыяльнай адукацыі БССР, медалём «Ветэран працы», трыма граматамі рэктарата БДУ.

Калегі, сябры, студэнты, рэдакцыйная калегія і рэдакцыя часопіса «Веснік БДУ» сардэчна віншуюць Фэдара Іванавіча Куляшова з юбілеем і шчыра жадаюць яму добрага здароўя, далейшых творчых поспехаў, шчасця.

Проблемы лингвистики текста. Мн., 1991. 286 с.

Лінгвісты ўніверсітэтаў Мінска і Бохума (Германія) наладзілі выпуск сумесных зборнікаў «Проблемы лингвистики текста». Першы з іх выдадзены ў 1989 г. у Мюнхене. У 1991 г. у Мінску выйшаў у свет другі зборнік.

Усе артыкулы, змешчаныя ў мінскім зборніку, магчыма ўмоўна аб'яднаць у некалькі блокаў. У першы блок мы ўключым артыкулы, прысвечаныя агульным тэарэтычным праблемам лінгвістыкі тэксту.

У артыкуле «Тэкстасеміётыка: сям'ётыка тэксту» П. Гржыбек (Бохум) дэманструе культурнасеміятычную тэорыю тэксту, распрацаваную М. М. Бахціным і Ю. М. Лотманам. Адным з цэнтральных палажэнняў гэтай тэорыі з'яўляецца прызнанне гетэрагеннай прыроды тэксту. Пад гэтым разумеецца, што тэкст не з'яўляецца толькі сукупнасцю звязаных паміж сабою моўных адзнак. Яшчэ ў 50—60-я гг. М. М. Бахцін адзначаў, што ў тэксце існуюць два полюсы: моўны і падзейны, прычым абодва з'яўляюцца сяміятычнымі: першы ўяўляе сабою рэалізацыю пэўнай знакавай сістэмы, а другі з'яўляецца знакам свету, культуры прадукцэнта і рэцыпіента тэксту. У артыкуле апісваюцца некаторыя нейралінгвістычныя і псіхалагічныя эксперыменты, якія пацвярджаюць вывады тэорыі.

У артыкуле А. Крэчмер (Бохум) «Да пытання аб тыпалогіі тэкстаў» крытычна асвятляецца дыскусія па праблеме тыпалогіі тэкстаў, аналізуецца 17 работ, якія ўбачылі свет у 70—80-я гг. Сярод аўтараў такія вядомыя ў германістыцы імёны, як Г. Вайнрых, В. Дрэслер, Г. Ізенберг, І. Містрык, Р. Харвег, С. Шмідт і інш.

Амаль усе аўтары бачаць канчатковую мэту тыпалагічных даследаванняў у выпрацоўцы пэўнага вычарпальнага набору нейкіх канструктаў, якія абумоўліваюць тып тэксту. У разглядаемых работах, незалежна ад таго, спецыяльны ці агульны характар яны маюць, узнікае шэраг агульнатэарэтычных пытанняў лінгвістыкі тэксту: што такое «тэкст», якім павінен быць напрамак яго даследавання і інш. Нягледзячы на тое, што аўтар артыкула не можа поўнасьцю абстрагавацца ад мноства праблем, у яе аналізе прасочваецца наступная строгая

схема: 1) трактоўка паняцця «тэкст» як асновы метадалагічнай базы тыпалогіі тэкстаў; 2) крытэрыі выдзялення тыпаў тэкстаў; 3) тыпы тэкстаў; 4) крытычная ацэнка працы.

Аналізуемыя работы распадаюцца на дзве групы ў залежнасці ад таго, якія характарыстыкі тэксту з'яўляюцца для аўтараў асноўнымі пры пабудове тыпалогіі: знешнія або ўнутраныя. Сімпацы А. Крэчмер, несумненна, на баку тых работ, аўтары якіх экспліцытна прызнаюць важнасць як знешніх, так і ўнутраных характарыстык тэксту. А. Крэчмер выдзяляе даследаванне Л. Гобіна як найбольш блізкае да таго ўзору тыпалогіі тэкстаў, які яна лічыць эталонам.

Н. Б. Мячкоўская і Е. Г. Скараход (Мінск) у артыкуле «Стратэгія ўспрыняцця тэксту і фактары неразумнення яго дэнататыўнай структуры» адзначаюць, што на разуменне ўплываюць наступныя фактары: 1) характар тэксту; 2) своеасаблівасць псіхічнай арганізацыі рэцыпіента; 3) адрозненні ў агульных устаноўках успрыняцця тэксту рознымі рэцыпіентамі; 4) індывідуальныя адрозненні ў працэсах інтэграцыі, згортвання і ўнутранага перакадзіравання зместу; 5) адрозненні ў паўнаце тэкставай рэпрэзентацыі вынікаў успрыняцця і ў магчымасцях даследчыкаў адэкватна зразумець і інтэрпрэтаваць назіраемыя факты. У праведзеным эксперыменце выяўляецца характар узаемадзеяння рэцыпіента і тэксту.

У другі блок, на наш погляд, можна аб'яднаць шэраг артыкулаў, у якіх разглядаюцца фармальныя і семантычныя характарыстыкі тэкстаў. Да іх адносіцца перш за ўсё артыкул Р. Харвега (Бохум) «Ці можна абгрунтаваць абгрунтаванні?»

Аўтар нагадвае аб распаўсюджаным у лінгвістыцы поглядзе, што моўныя адзінкі ўяўляюць сабою злёпкі сегментаў рэчаіснасці. Развіваючы гэты погляд, можна зрабіць вывад аб адэкватнасці адносін паміж моўнымі элементамі да адносін паміж адрэзкамі рэчаіснасці, якія імі адлюстроўваюцца. Ці магчыма ў такім выпадку пабудова выказвання, якое з'яўляецца абгрунтаваннем абгрунтавання? Дарэчы, у аснове любой сітуацыі рэчаіснасці заўсёды ляжыць нейкая іншая. Р. Харвег лічыць, што абгрунтаванні абгрунтаванняў магчымы, але не кожнае такое выказванне будзе

карэктным. Доказы ён будзе на гіпотэзе, што выказванні тыпу абгрунтаванні абгрунтаванні могуць існаваць у двух відах: як абгрунтаванне ўсяго абгрунтавання і як абгрунтаванне толькі часткі выказвання — яго прапачышы.

У артыкуле Б. Ю. Нормана (Мінск) «Аб таўталогіі і сумежных з'явах» адзначаецца, што таўталогія, у аснове якой ляжыць паўтор каранёвай марфемы, лексемы або семемы ў абмежаваным кантэксце, адзначаецца звычайна негатыўна. Стылістыка забараняе таўталогію ў мастацкім, публіцыстычным, дзелавым і навуковым пісьмовым маўленні. Аднак паўтор аказваецца апраўданым у цэлым шэрагу выпадкаў. Да іх можна аднесці спосабы выражэння граматычных значэнняў (*даўным-даўно*), паўтор у складзе фразеалагічных адзінак (*нога в ногу*), у дзеяслоўных канструкцыях з «унутраным аб'ектам» (*думу думать*), у разнастайных зваротах (*Парень как парень*) і пад. Такім чынам, кола па-сапраўдному таўталагічных з'яў значна звужаецца. З другога боку, калі таўталогія з'яўляецца забароненым прыёмам, то парупіненне гэтай забароны дае магчымасць пісьменніку выкарыстоўваць яе як свосасаблівы прыём характарыстык персанажаў твора.

Б. А. Плотнікаў (Мінск) у артыкуле «Лічбы ў пісьмовым вербальным тэксце» паказвае, што побач з вербальнымі сродкамі выкарыстоўваюцца невербальныя — лічбы, формулы, сімвалы, табліцы, схемы, малюнкi, дыяграмы, чарцяжы, фатаграфіі і пад. У некаторых відах тэкстаў яны займаюць больш месца і выконваюць больш інфарматыўную ролю, чым словы.

Наступны блок уключае артыкулы, прысвечаныя аналізу некаторых граматычных форм і катэгорыі ў аспекце іх функцыянавання. Да іх адносіцца, напрыклад, артыкул К. Гартэнштайна (Бохум) «Дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні ў рускай мове. Аб моўнай функцыі аднаго тыпу ўстойлівых словазлучэнняў».

Аўтар даследуе дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні (ДІС) у граматыка-сітаксічным, семантыка-лексічным і тэкстуальна-стылістычным планах. Сярод граматыка-сітаксічных уласцівасцей ДІС выдзяляюцца наступныя: 1) зольнасць кампенсаваць няпоўныя парадыгмы некаторых простых дзеясловаў у граматычных катэгорыях асобы, ліку, часу і інш.; 2) зольнасць дапускаць мадыфікацыі з дапамогай прыметнікаў і прыслоўяў, несумяшчальных з валентнасцямі адпаведных простых дзеясловаў (*завязать прочную дружбу*); 3) зольнасць аб'ядноўваць сітаксічныя комплексы, што не заўсёды магчыма з простымі дзеясловамі.

У артыкуле А. К. Кіклевіча (Мінск) «Лагічная інтэрпрэтацыя злучніка і ў семантычнай структуры сказа і тэксту» паказваецца, што семантыка злучніка не абмяжоўваецца кан'юнктыяй, таму што ў канструкцыях з і выражаюцца і пералічэнне, і супрацьстаўленне, і супастаўленне, і абумоўленасць і іншыя семантычныя адносіны. Для вызначэння характару суадносін семантыкі злучніка і лагічнай звяз-кі (маркера кан'юнктыі) аўтар выдзяляе групу прымет, якія аб'ядноўваюцца ў чатыры катэгорыі: 1) тэмпаральнай квантыфікацыі выказвання; 2) карэфэрэнтнасці (унітарнасці); 3) татальнай унітарнасці; 4) перарыўнасці (з далейшым падраздзяленнем).

Артыкул Г. Яхнава (Бохум) «Да пытання аб структуры тэмпаральнасці ў славянскім народным эпасе: сербахарвацкая гераічная песня, руская быліна» ставіць мэтай вызначыць, як тэмпаральнасць удзельнічае ў тэкстаўварэнні і як, зыходзячы з колькасных і якасных крытэрыяў, можна выкарыстоўваць тэмпаральнасць для дыферэнцыяцыі розных відаў тэкстаў. У дадзеным выпадку праводзіцца параўнальны аналіз працяжнення тэмпаральнасці ў дзвюх славянскіх мовах.

У сербахарвацкіх тэкстах шырока прадстаўлены адносныя носьбіты тэмпаральнасці (НТ). Яны забяспечваюць сувязь паміж асобнымі сказами і сегментамі тэксту. У рускіх жа тэкстах дамінуюць абсалютныя НТ, якія часта служаць сродкам сувязі. Побач з разыходжаннямі выяўляюцца і рысы падабенства. У цэлым тэмпаральныя структуры маюць большую тэкстаўтваральную ролю.

У апошні блок аб'яднаны артыкулы, якія тычацца аналізу пэўных тыпаў тэкстаў або канкрэтных асобных тэкстаў.

У артыкуле Г. Вітэ (Бохум) «Метафары тэксту: літаратурныя азбукі як увасабленне тэкстуальнасці» даследуюцца асаблівасці спецыфічнага віду тэксту — так званых літаратурных азбук. Літаратурныя азбукі (ЛА) уяўляюць сабою тэксты, у фармальнай аснове якіх ляжыць азбука як сукупнасць літар, а змест складаюць прасцейшыя палажэнні, асноўныя пачаткі пэўнай галіны ведаў, напрыклад, музычная азбука, азбука рынку, садавода і інш. На думку аўтара, такія тэксты можна разглядаць не толькі як семантычныя катэгорыі, але і метафары тэксту увогуле, таму што моўны пачатак у іх узведзены ў праграму.

Аб'ектам даследавання паслужылі тэксты розных жанраў на стараславянскай, старажытнарускай і рускай мовах — акавершы, азбукоўнікі (слоўнікі), азбукі-падручнікі, празаічныя і паэтычныя азбукі.

Я. Л. Трэмбавольскі (Мінск) у артыкуле «Мова і рытуал» гаворыць аб тым, што сувязь паміж словам і дзеяннем («делом») асабліва адметна працяжнюецца ў рытуале. У архаічным грамадстве статус рытуала быў вышэйшым за сучасны. Тым не менш і ў цяперашні час рытуал і рытуальныя тэксты займаюць пэўнае месца ў жыцці грамадства. Адным з тыповых і найбольш старажытных рытуальных тэкстаў з'яўляецца клятва (присяга).

У артыкуле «Лексіка-граматычная структура тэксту драўяна-палабскай песні» А. Е. Супрун (Мінск) аналізуе адзін з нешматлікіх палабскіх тэкстаў, якія да нас дайшлі, — жартоўную вясельную песню. Яе лексіка-семантычная структура вызначаецца высокай паўтаральнасцю лексікі: 39 слоў даюць 198 словаўжыванняў. Сінтаксічны паралелізм структур сказаў ва ўсіх строфах, паўторы сказаў, словазлучэнняў і асобных слоў, тэматычныя групыкі слоў у аднолькавых пазіцыях — усё гэта забяспечвае высокую ступень звязанасці тэксту і яго семантычнага і сітаксічнага адзінства.

У артыкуле А. А. Кожынавай (Мінск) «Некалькі слоў аб адным евангеліскім сціху ў гісторыі славянскага тэксту» параўноўваюцца два варыянты перакладу сціхоў МФ 11-13 у Марыінскім евангеллі і Савінай кнізе. У гэтых перакладах адзначаецца выкарыстанне рознакаранёвых слоў для перадачы адных і тых жа сегментаў ары-

гіналу. Аўтар тлумачыць гэта не творчай вольнасцю перакладчыкаў, а ўздзеяннем пэўнага фактару, які вызначаецца як з'ява сістэмы тэксту. Адхіленні ад кананічнага тэксту выкліканы працэсам засваення і асэнсавання арыгінала чытачом (перакладчыкам).

У артыкуле Л. І. Собалевай (Мінск) «Структура аднаго паэтычнага тэксту» аналізуецца фаналагічныя і семантычныя асаблівасці верша М. Цвятаевай. Аўтар паказвае, што, па-першае, алітэрыруючыя элементы ўтвараюць у кожнай строфе сіметрычную структуру, а па-другое, гэтыя структуры абумоўліваюць цэльнасць і звязнасць тэксту. Выказваецца думка, што сіметрычныя фаналагічныя і лексіка-семантычныя структуры знаходзяцца ў адваротнай залежнасці. У выніку тэксты з жорсткай сіметрычнай фаналагічнай структурай будуць менш зразумелымі, але эстэтычна больш прыцягальнымі.

Такім чынам, у зборніку адлюстраваны разнастайныя падыходы да аналізу адзінак і катэгорый тэксту.

Ю. А. Лявіцкі,
А. Б. Насырава

H. Bieder. Die erste und zweite Wiedergeburt der weissrussischen Sprache und Kultur // Georg Mayer zum 60. Geburtstag. München, 1991. S. 405—451; Die gegenwärtige sprach- und kulturpolitische Entwicklung in Weissrussland // Die Welt der Slaven. N. F. XVI, 1+2. München, 1992. S. 142—168.

Сярод літаратуры, якая выходзіць на Захадзе аб тых пераменах, што адбываюцца ў нашай краіне, сваёй глыбінёй і багаццем фактычнага матэрыялу вылучаюцца даследаванні вядомага аўстрыйскага славіста Германа Бідэра, які плённа займаецца вывучэннем гістарычнай лексікалогіі і словаўтварэння славянскіх моў, нямецка-славянскіх і міжславянскіх моўных кантактаў. Г. Бідэр — адзін з найбольш актыўных і дасведчаных даследчыкаў на Захадзе беларускай мовы. Яго шырока цікавяць пытанні моўнай і культурнай палітыкі ва Усходняй Еўропе, перадусім — на Беларусі. Вось і яго працы — «Першае і другое адраджэнне беларускай мовы і культуры» і «Сучаснае моўнае і культурна-палітычнае развіццё на Беларусі» — прысвечаны дэталёваму апісанню таго, як складалася нацыянальная адметнасць беларусаў — своеасаблівага этнасу ў сям'і славянскіх народаў, як развівалася нацыянальная культура і мова беларускага народа, як на працягу некалькіх стагоддзяў перашкаджалі іх развіццю больш магутныя суседзі, як пад іх асімілятарскім напорам самабытная культура і мова беларускага народа прыходзіла ў заняпад і як беларуская грамадскасць зноў і зноў уздымалася на барацьбу за свабоднае развіццё нацыянальнай культуры, за прэстыж і росквіт роднага слова. І тая, і другая праца выйшла ў шырока вядомым на Захадзе славістычным выдавецтве «Ота Загнер» (Мюнхен), а гэта забяспечвае ім пашырэнне сярод замежнай навуковай грамадскасці, што вельмі важна для папулярызавання ў замежным асяроддзі звестак аб гісторыі беларускага нацыянальнага руху, аб ролі беларускай мовы як сродку будаўніцтва нацыянальнай культуры, аб той моўнай і палітычнай сітуацыі, у якой адбываюцца працэсы нацыянальнага

адраджэння беларускага народа. Гэтых звестак вельмі нестасе замежнаму чытачу. Як адзначае аўтар, на Захад праз прэсу, радыё паступае многа інфармацыі пра сучасныя палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і культурна-моўныя падзеі ў Расіі, Балтыцы, на Каўказе і ў Цэнтральнай Азіі, значна менш інфармацыі ідзе пра Украіну і амаль ніякай — пра Беларусь, якая, між тым, адносіцца да найбольш русіфікаваных рэспублік былога Савецкага Саюза і моўнае развіццё ў якой выклікае па гэтай прычыне асаблівую цікавасць.

Хацелася б адразу падкрэсліць, што аўтар памянёных прац з глыбокай павагай і сімпатыяй адносіцца да нацыянальных памкненняў беларускага народа, яскрава ўяўляе сабе тыя цяжкасці, якія паўстаюць на шляху яго нацыянальнага адраджэння, выказвае поўную падтрымку гэтай высакароднай справе і верыць у яе поспех. Прыязнасцю да беларускага народа, разуменнем яго надзвычай складанага лёсу прасякнута апісанне ўсіх этапаў беларускага нацыянальнага руху. Асабліва гэта прыкметна, калі гаворыцца пра беларускае нацыянальнае адраджэнне на сучасным этапе.

Адносна ўжывання тэрміна «нацыянальнае адраджэнне» дастасавальна да сучаснага этапу ў гісторыі беларускага народа аўтар палічыў неабходным зрабіць наступную агаворку: «У славістыцы паняцце «адраджэнне» звычайна ўжываецца для абазначэння руху за культурнае і моўнае адраджэнне розных славянскіх народаў у XIX і на пачатку XX ст., які прывёў да культурнай эмансипацыі гэтых нацый і выпрацоўкі іх сучасных літаратурных моў. У той час як большасць іншых славянскіх народаў паслядоўна правяла праграму нацыянальнага адраджэння, у беларусаў (і ў пэўнай меры таксама украінцаў) гэты рэфарматарскі рух па палітычных прычынах быў спынены ў міжваенны час і аднавіўся ў сучасны момант. Таму мы можам гаварыць пра дзве фазы культурнага адраджэння Беларусі — першую і другую» (першая праца, с. 401).

У гэтай асабліва змястоўнай працы падрабязна разглядацца першае адраджэнне беларускай мовы і культуры, якое пачалося ў XIX ст. і працягвалася да канца 20-х гг. нашага стагоддзя. Увогуле ж гісторыя беларускага нацыянальнага руху прасочваецца ад яго вытокаў, з тых часоў, калі адбывалася фарміраванне старой беларускай літаратурна-пісьмовай мовы і замацаванне яе не без канкурэнтнай барацьбы з іншымі літаратурнымі мовамі — царкоўнаславянскай, а затым польскай, лацінскай — у розных сферах грамадскага жыцця, перш-наперш канцылярска-адміністрацыйных і юрыдычна-заканадаўчых. Адзначаюцца наступіўшы з XVII ст. заняпад беларускага пісьменства ў сувязі з паланізацыяй на беларускіх землях, забаронай польскімі ўладамі ўжывання беларускай мовы ў афіцыйных сферах, а затым — адраджэнне беларускай літаратуры і ўзнікненне новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. У сувязі з разглядам далейшай гісторыі адраджэнскага руху асвятляюцца першапачатковы яго этап (ва ўмовах знаходжання Беларусі ў складзе царскай імперыі), прадаўжэнне першага адраджэння ў савецкай дзяржаве на працягу 1917—1929 гг., заняпад беларускай мовы і культуры з 30-х да 80-х гг. (асобна гаворка ідзе

пра гады сталіншчыны, 50—80-я гг.) і, нарэшце, іх другое адраджэнне, пачатак якога адносіцца яшчэ да гарбачоўскай «перабудовы», але якое прыкметна ўзмацнілася ў яе часы і асабліва — з 90-х гг. Аўтар спыняецца на грамадска-палітычных фактарах развіцця беларускай мовы на працягу XIX—XX стст., падкрэслівае выключнае ўздзеянне іх на фарміраванне руска-беларускага двухмоўя, пры якім беларуская мова няўхільна выпянялася з розных грамадскіх сфер рускай мовай і траціла свой прэстыж, а беларускае насельніцтва русіфікавалася. На багатым фактычным матэрыяле, з прыцягненнем разнастайных статыстычных дадзеных (наколькі іх можна было выявіць у друку) аўтар паказвае, як выпянялася беларуская мова са школьнасці, адміністрацыі, навукі і г. д., як разбуралася яе экалогія ў выніку мэтанаставіленага ўмяшання ў моўны працэс дзеля ажыццяўлення намечанай камуністычнай партыяй праграмы на зліццё беларускай мовы з рускай. Здзіўляе асвадомленасць аўтара ў літаратуры па тэме даследавання — айчынай і замежнай. Шырока выкарыстоўваецца ім праца А. Бембеля «Роднае слова і маральна-эстэтычны працэс» (Лондан, 1985). Аўтар апіраецца на шматлікія публікацыі айчынных даследчыкаў, у тым ліку такіх гісторыкаў, як У. Ігнагоўскі, В. Ластоўскі, М. Ермаловіч, А. Сідарэвіч, матэрыялы газет «Літаратура і мастацтва», «Наша слова», «Свабода», «Наша ніва», «Ніва», часопіса «Унія» і інш., працы замежных навукоўцаў М. Банькоўскай-Цюліг, Н. Вакара, П. Вэкслера, Г. Гартмана, К. Гутшміта, А. Макміліна, Э. Энгельгарта і інш.

Другая з памянёных прац удакладняе некаторыя палажэнні першай і падае дадатковы матэрыял (асабліва статыстычны — дзякуючы яго пашырэнню ў сучасным друку). Робіцца гэта ў адпаведнасці з распрацаванай у першай працы канцэпцыяй і паводле той жа схемы падачы матэрыялу. Агляд яго даводзіцца да сярэдзіны 1991 г. Падзеі, што наступілі пасля распаду былога Саветаў Саюза, не змаглі адлюстравана ў даследаванні. Тым не менш аўтар здолёў не толькі ўсебакова раскрыць гісторыю першага і другога нацыянальнага адраджэння беларусаў, але і правільна вызначыць сучасную праблематыку беларускага нацыянальнага руху, вылучыць тыя задачы, якія ў першую чаргу патрабуюць вырашэння.

Поўнаасцю згаджаючыся з агульнай канцэпцыяй і пабудовай даследавання, хацеў бы выказаць і некаторыя заўвагі. Так, наўрад ці можна ўсур'ёз успрымаць распачатую пры У. І. Леніне ў 20-я гг. «беларусізацыю» як накіраваную на перспектыву акцыю — гэта быў тактычны ход партыі, выкліканы запатрабаваннямі дня, паколькі яе лозунгам заўсёды было зліццё нацый і моў. Не зусім зразумела выказванне аўтара, што ў 1934 г. руская мова была «ўведзена» як міждзяржаўны камунікацыйны сродак: спецыяльнымі актамі функцыі рускай мовы ў рэспубліках не вызначаліся, так як афіцыйна ўсе мовы ў былым Саветскім Саюзе лічыліся раўнапраўнымі і мелі статус дзяржаўных. Ролю «вялікай рускай мовы» як адзінай дзяржаўнай улады замацоўвалі так званым «явачным шыхам», праз практыку. Няма падстаў сцвярджаць, што разам з хрушчоўскай «адлігай» пачалася лібералізацыя моўнай і культур-

най палітыкі: М. С. Хрушчоў якраз і быў ярым адптам пашырэння ў рэспубліках рускай мовы і ідэі «зліцця моў». Спасылаючыся на матэрыялы сучаснай нашай прэсы, аўтар гаворыць аб спрэчках, якія вяліся ў 60—80-я гг. паміж акадэмічнымі лінгвістамі і прадстаўнікамі літаратурных колаў па пытаннях моўнага развіцця, у якіх першыя прапагандавалі ідэі «мірнага ўрастання» беларускай мовы ў рускую, а другія адстойвалі яе самабытнасць. Спрэчкі па пытаннях моўнага развіцця і культуры мовы, па сутнасці, ніколі не заціхалі ў грамадстве, але было б занадта прамалінейным уяўляць, быццам разбуральнікам мовы выступалі лінгвісты, якія патрабавалі ад пісьменнікаў захоўваць існуючыя літаратурныя нормы, а літаратары заўсёды супрацьстаялі афіцыйнай моўнай палітыцы; было і наадварот. Наогул у ацэнках сучаснікаў многа суб'ектыўнага; далейшыя даследаванні зробіць іх больш аб'ектыўнымі, як і ўнясуць удакладненне ў тую статыстыку, якая збіралася ў свой час па недастаткова адпрацаванай методыцы, а то і зусім скажона.

У гэтым дасканала вывераным даследаванні сустрэліся і некаторыя дробныя недакладнасці: у першай працы на с. 406 у лік гарадоў, дзе выдавалася манаграфія Я. Ф. Карскага «Белорусы», памылкова аднесена Масква (трэба — С.-Пеціярбург); на той жа старонцы Багушэвіча «Дудка беларуская» вызначаецца як зборнік песень (Liedersammlung); на с. 407 Ф. Багушэвіч і Я. Лучына памылкова ўключана ў адзін рад з тымі пісьменнікамі, якія дзейнічалі ў 1905—1914 гг.; на с. 439 С. Шушкевіч названы старшынёй Беларускага народнага фронту (у другой працы яго пасада пазначана правільна); на с. 442 мовазнаўца Я. М. Камароўскі памылкова названы членам рэдакцыйнай калегіі газеты «Наша слова»; на с. 445 прозвішча каталіцкага іерарха Т. Кандрусевіча падаецца ў форме *Кандрушэвіч*; у другой працы на с. 145 рэвалюцыя 1905 г. называецца Лютаўскай; на с. 160 літаратурны крытык Л. Бэндэ залічваецца да гісторыкаў.

Няма сумнення, што Г. Бідэр, назапасіўшы такі агромністы матэрыял пра беларускі адраджэнскі рух, прадоўжыць сваё так плённа распачытае даследаванне. Яно не толькі ўзбагаціць славістычную навуку новымі назіраннямі і фактамі, але і саслужыць добрую справу ў далучэнні да распрацоўкі беларусазнаўчай тэматыкі іншых замежных даследчыкаў.

Л. М. Шакун

Белорусско-болгарские языковые параллели. Мн.: Университетское, 1992. 176 с.

Зборнік артыкулаў, які з'яўляецца калектыўнай манаграфіяй лінгвістаў Беларускага і Сафійскага ўніверсітэтаў, прысвечаны памяці знакамітага балгарскага вучонага Светаміра Іванчова, якому належыць ідэя правядзення сумесных даследаванняў па беларуска-балгарскіх лінгвістычных праблемах. У прадмове А. Я. Супруна гаворыцца аб пяці сімпозіумах за апошнія гады, якія праводзіліся папераменна ў Мінску і Сафіі. Пятая сустрэча адбылася ў Мінску ў 1987 г. і была прысвечана 500-годдзю Францыска Скарыны. Матэрыялы зборніка былі абмеркаваны на гэтай сустрэчы лінгвістаў дзвюх краін. Такі

зварот да вытокаў беларускай і балгарскай культуры дастаткова актуальны.

Першы раздзел зборніка — «Узаемадзеянне беларускай і балгарскай моваў: гістарычны аспект (XIV—XVIII стст.)» — адкрываецца артыкулам Л. М. Шакуна «Царкоўнаславянская мова ў гісторыі беларускага пісьменства». У ім аўтар узнімае шэраг вельмі важных праблем: аб уласна беларускай літаратурнай мове, аб узаема сувязях беларускага пісьменства XIV ст., царкоўнаславянскай мовы і старажытнарускай пісьмовай традыцыі. Тут цікава было б звярнуць увагу на дзейнасць не толькі Скарыны, але і Грыгорыя Цамблака, прадстаўніка Тырнаўскай школы патрыярха Яўхімія. Вывучэнне яго літаратурнай спадчыны ў значнай ступені садзейнічала б вырашэнню абмяркоўваемых праблем. Н. Іванова выступае з артыкулам «Рэфармацыя ў гісторыі літаратурнай мовы паўднёвых і ўсходніх славян». Аўтар спыняецца на асаблівасцях мовы перакладаў Ф. Скарыны і прыходзіць да цікавага вываду: «Гэта моцная варыяцыйнасць лексікі з'яўляецца, па сутнасці, лостраным адбіткам складаных пераўтварэнняў у сферы духоўнай культуры, дзе ўзаемадзеянчаюць сярэднявекавыя, гуманістычныя і рэфармацыйныя тэндэнцыі» (с. 26). Думка аб тым, што Рэфармацыя пераўтварыла ўсе сферы культуры славян, нам здаецца надта катэгарычнай. Калі гэта справядліва для заходнеславянскіх земляў, то для Масквы наўрад. Вынікі працы М. Младэзнавай адлюстраваны ў артыкуле «Роля Скарыны ў развіцці кантактаў паміж славянскімі кніжнымі мовамі». Яна прыходзіць да шэрагу важных вывадаў: Ф. Скарына, праводзячы асветніцкую работу, выходзіць з вузкіх канфесійных рамак, аб чым сведчыць змест яго прадмоў і паслямоў; значэнне справы Ф. Скарыны не абмяжоўваецца толькі гісторыяй беларускай мовы. У самым пачатку артыкула «Мова твораў Клімента Охрыдскага і Ф. Скарыны» М. А. Мугалімава піша: «Клімент Охрыдскі і Францыск Скарына — два імені, цесна звязаныя са станаўленнем і развіццём славянскай кніжна-пісьмовай традыцыі, культуры» (с. 35). Гэта, бадай, усё, што можна сказаць у агульных рысах аб ролі, якую адыгрываюць два славянскія дзеячы ў культурным жыцці славянства. Але яны жылі ў розныя часы, у розныя месца, у розныя асяроддзях і вырашалі, у рэшце рэшт, розныя праблемы і рознымі сродкамі. Пагэгаму супастаўляльны разгляд моваў іх твораў мы не можам прызнаць карэктным. А. Я. Супрун выступае з артыкулам «Рэфлексы злучэнняў *tj, *dj і *kt(i) у Ф. Скарыны». Як і ў іншых працах А. Я. Супруна, пераканаўчасць вывадаў будзеца на філалагічных доказах, якія ўлічваюць узаемаабумоўленасць якасных і колькасных фактараў. У прааналізаваных рэфлексах (іх больш за 500) у мове Ф. Скарыны выразна адлюстраваліся асаблівасці моўнай арганізацыі яго твораў. Аўтар артыкула «Філалагічная праблемацька прадмоў у выданнях Францыска Скарыны» Н. Б. Мячкоўскага прадпрымае арыгінальную і ўдалую спробу стварэння аблічча Ф. Скарыны шляхам аналізу плана зместу яго прадмоў, у якіх галоўная ўвага звяртаецца на філалагічныя тэмы, дэмініруе пафас асветніцтва. Ф. Скарына абараняе права перакладу рэлігійных кніг на мову любога народа (кірыла-методзійская традыцыя), знаёміць чытача з

вучэннем аб Логасе; ён шураецца містыкі ў падыходзе да тэксту, выкарыстоўвае меркаванні Іаана Экзарха Балгарскага, прадстаўнікоў Тырнаўскай школы і інш. Артыкул Я. Л. Трэмбавольскага «Аб аўтарстве і мове «Азбучнай малітвы» — адзіная праца тэксцалагічнага характару. Аўтар атрыбуе «Азбучную малітву» Канстанціну Філасофу (а Г. Папоў, К. Куеў і З. І. Зыкаў лічаць, што гэты тэкст створаны Канстанцінам Праслаўскім). Разважаны аўтар цяжка прызнаць у якасці доказаў, бо яны арыентаваны не на канкрэтны тэкст, а на агульныя праблемы тэалагічнага парадку, гэтавольная інтэрпрэтацыя плана зместу і часткова плана выражэння трох радкоў малітвы (30, 31 і 32).

Другі раздзел зборніка мае заглавак «Супастаўляльны аналіз лексіка-граматычных асаблівасцей балгарскай і ўсходнеславянскіх моў». Д. Станішава ў артыкуле «Тыпалагічная характарыстыка прыназоўнікаў з улікам гістарычнага рэтраспектывы» аналізуе сінтаксічную мадэль «дзеяслоў + прыназоўнік + імя», якая выражае альбо мэтавую і аб'ектную семантычныя прыкметы, альбо аб'ектна-фінальныя адносіны. Звычайна семантычны аб'ём балгарскіх прыназоўнікаў шырэйшы за рускія адпаведнасці. Гэта лагічнае следства балгарскага аналітызму. У артыкуле пераканаўча паказаны адрозненні ў структуры рускіх і беларускіх прыназоўнікавых канструкцый ад балгарскіх. Л. Лашкавай напісаны артыкул «Сістэма прыназоўнікава-тэмпаральных канструкцый», у якім абмяркоўваецца пытанне аб функцыянаванні ў балгарскай і беларускай мовах канструкцый, якія маюць у якасці часовых арыентаўраў назвы падзей (*вайна* і інш.), пары года (*лета, зіма* і інш.), частак сутак (*вечар, рання* і інш.), храналагічных адзінак (месяцы), слоў тыпу не дзеля і інш. Цікавы вывад робіць аўтар: пры выражэнні тэмпаральнасці ў беларускай мове значымымі з'яўляюцца не толькі прыназоўнікі, але і схлонавыя марфемы, а ў балгарскім — членныя формы імёнаў. Б. Ю. Норман у артыкуле «Клічная форма» засяроджваецца на асаблівасцях функцыянавання вакатыву, на прычынах адмірання клічнай формы». У сучаснай балгарскай мове, як вядома, — гэта жывая моўная з'ява, яе не закрануў аналітызм. Напэўна, трэба гаварыць не аб адміранні вакатыву ў балгарскай і іншых славянскіх мовах, а аб змяненнях у плане выражэння гэтай формы. Артыкул М. Віларавай-Ангелавай «Ужыванне тэмпаральных прыслоўяў» прысвечаны супастаўленню сродкаў з тэмпаральнай семантыкай у балгарскай, рускай і беларускай мовах. У балгарскай мове прыслоўі, якія абазначаюць абмежаваныя з двох бакоў часовыя адрэзкі ў межах сутак і года, адрозніваюцца «павышанай ступенню лексікалізацыі і граматыкалізацыі, з чым звязана іх больш вузкая спецыялізацыя і больш жорсткія абмежаванні спалучальнасці» (с. 111). Аднак няясна, чаму пры супастаўленні разам з адзінкамі нейтральнага стылю ношэм, дэнем і інш. выкарыстоўваюцца дыялектызмы ношя, ля-тос(ка), зымьс(ка), народнае слова есенес(ка). С. Стойчаў выступае з артыкулам «Асновы назоўнікаў з памяншальным значэннем». У сучаснай балгарскай мове суфікс -ета можа далучацца і да назоўнікаў, якія не абазначаюць маладыя істоты, не выражаюць катэгорыю памяншальнасці (*море — морета, аташе — аташета* і інш.),

утвараючы групы назоўнікаў ніякага роду з разнастайнай семантыкай. У беларускай мове адпаведныя асновы валодаюць строга акрэсленай семантыкай — абазначаюць толькі маладыя істоты, тыпу кот — кацяня. Два артыкулы зборніка прысвечаны аднолькавай праблеме, але асвятляюцца па-рознаму двума аўтарамі: У. А. Карпаў — «Усходнеславянскі інфінітыў і яго адпаведнасці ў балгарскай мове» і А. М. Калюта — «Балгарскія да-канструкцыі ў псіхалінгвістычным эксперыменце». У. А. Карпаў зыходзіць з вызначэння інфінітыва як формы, якая адлюстроўвае нявызначанасць працэсу. Нявызначанасць выражаецца і пыталымі словамі хто, где, когды, зачём і інш. І гэта звязвае гэтыя словы з інфінітывам. Дзецца колькасна-якасная класіфікацыя адпаведнасцей у балгарскай, беларускай і рускай мовах. Даследаванне А. М. Калюты будзецца на эксперыменце з 524 носьбітамі балгарскай мовы, а таксама на матэрыяле слоўніка «Балгарскі нормы на словесны асоцыяцыі. София, 1984». У працы Д. Сававай «Сказы з пыталымі часціцамі» выкарыстоўваецца класіфікацыя пыталых сказаў, распрацаваная П. Растанам. Кіруючыся вынікамі даследавання, аўтар будзе схемна суадносіць балгарскіх і беларускіх часціц і прыходзіць да вываду аб значных адрозненнях у супастаўляльных сістэмах. А. К. Кіклевіч у даследаванні «Сінтаксічныя канструкцыі з сіметрычнымі прэдыкатамі» класіфіцыруе прэдыкаты, улічваючы адносіны прэдыката да мноства індывідаў. (Параўн.: Іван сябруе з Паўлам. — Іван і Павел сябруюць.) У супастаўляемых мовах па-рознаму выкарыстоўваюцца сінтаксічныя канструкцыі з сіметрычнымі прэдыкатамі. У працы Я. Быч-

варава «Канектары са значэннем «давыражэння» абмяркоўваецца праблема канектараў — сродкаў сувязі сказаў у тэксце, якія маюць значэнне «давыражэння»: балг. *всъщност*, бел. *па сутнасці* і г. д. Аўтар разглядае сукупнасць беларускіх адпаведнасцей балгарскім канектарам і ілюструе іх прыкладамі.

У апошнім раздзеле зборніка — «Фанетычны строй беларускай і балгарскай моваў» — знаходзім артыкулы У. Б. Жураўля «Сістэма зычных фанем» і І. Гугуланавай «Галосныя фанемы: аўтаматычныя чаргаванні націскных і ненаціскных адценняў». У. Б. Журавель аналізуе фанемны склад балгарскай і беларускай літаратурных моваў, зыходзячы з трох крытэрыяў: 1) наяўнасць мінімальных пар; 2) пазіцыйная незалежнасць гукавай адзінкі; 3) функцыянальная напружанасць гукавай адзінкі. У балгарскіх кансанантызм уваходзяць 36 цэнтральных і 3 перыферычных фансмы. І. Гугуланова дае падрабязнае апісанне аўтаматычных чаргаванняў націскных і ненаціскных адценняў у балгарскай і беларускай мовах. Галоўная ўвага адводзіцца фанемам [e] і [o]. Разглядаючы напрамку рэдукцыі гэтых фанем, аўтар прыходзіць да шэрагу каштоўных вывадаў.

Манаграфія, якая рэцэнзуецца, — калектыўная праца вядучых беларускіх і балгарскіх філолагаў. Мы лічым, што яна будзе сустрэнута балгарскай культурнай грамадскасцю з вялікай цікавасцю. Гэта будзе вялікім укладам у развіццё культурных і навуковых сувязей двух братніх славянскіх народаў.

Р. В. Ярмоленка